

HOLMI

XVII. évfolyam 8. szám

2005. augusztus

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Nádasdy Ádám: A hullámvasút • 899

Beszélni, oda-vissza • 899

Adatátvitel • 900

Rába György: Zenélő doboz • 900

Turistaúton Delphoiba • 901

Átírta a holló • 901

• Fővárosi térzene •

Csukás István: Budapesti tükörcserepek • 902

Magyar László András: Irodalom • 907

Bódis Kriszta: Artista (II) • 908

Sajó László: Egy örült 1 ✨-ja (*Részletek*) • 933

Loschitz Ferenc: Őszi levél • 938

Nádas Péter: Kornai • 939

Laurent Stern: Tragikus dilemmák? Piszkos kezek? • 943

Kis János: Sophie-tól Blairig (Válasz Laurent Sternnek) • 954

Rác Péter: Harmadik partita, BWV 1006 • 964

A „Téli lét” című dossziéból • 965

„Az ember nulla fokban”

című dossziéból • 966

Luigi Pirandello: Talicska (*Székács Vera fordítása*) • 967

Monsieur T. és Monsieur M. esete Madame C.-vel (Pótlapok
Tolnay Károly „Mindenes könyv”-éhez)
(*Közreadja Lenkei Júlia*) • 972

FIGYELŐ

- Tandori Dezső–Szilasi László:* Két bírálat egy könyvről (Jakus Ildikó–Hévizi Ottó: Ottlik-veduta) • 986
- Bodor Béla:* A Laphroaig-perszonalitás (Békés Pál: A bűntárs) • 995
- Györke Ágnes:* Sátáni (kon)textus (Salman Rushdie: Sátáni versek) • 999
- Gréczi Emőke:* Élet vagy életmű? (Székely András: Szántó Piroska) • 1005
- Dolinszky Miklós:* Zene – a zenék tükrében (Carl Dahlhaus: Az abszolút zene eszméje) • 1008
- Vérs Bálint:* „...senki ne keresse a regényt” (Grabócz Márta: Zene és narrativitás) • 1012
- Laki Péter:* Zseni, közelről (Otto Friedrich: Glenn Gould. Változatok egy életre; Glenn Gould: Tiltsuk be a tapsot!) • 1017
- Pataky Ildikó:* Séták Babel körül (Kocziszky Éva: Hamanns Kritik der Moderne) • 1020
- Kicsi Sándor András:* Moro úr, a svéd szamizdat hőse (Moro úr sikeres lefagyasztása. Összeállította: Roy Anderson, Kalle Boman, Borbás István) • 1023

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)

További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Nádasdy Ádám

A HULLÁMVASÚT

Én nem akarok kijózanodni,
inkább nevetséges legyek,
centrifugálisan sikoltozó,
még akkor is, ha illetlen a hév.
Egyszer megállt velem a hullámvasút,
valami üzemzavar, a szerelő
prózaian mászkált a pályatesten,
hangosan kiabált a földre le,
percekig álltunk, azalatt összeomlott
az egész: a félelem, a gyomorkönnyűség,
a sikolyok, a kipirult arc, a remény.
Összeomlott a gyors üdvözülés,
keskeny és olajszagú lett a pálya,
szögekkel, oldalt villanykapcsoló,
sivár, sivár Hádész. Függett a lelkem
hullámzatlanul. Pedig a zuhanás
tökéletes, ha bódult, ha rövid.

BESZÉLNI, ODA-VISSZA

Kicsit reggel utána indulok,
jelképesen, pár lépést a szobában.
Fényképe is van nálam.
Amire mindig vágytam: egy burok.
Egy zsák, ahonnan, mint a kiskutya,
kifelé forgatom a fejemet. De
inkább beszélni kéne, oda-vissza.

Kétfelől fúr a szeretet, mint ahogy
az alagutat építik, erős hittel,
vaktában, a dolgok belsejében.
Az is lehet, hogy nem találkozik –
vagy inkább kis eltéréssel, azt ugye
el lehet szépen kozmetikázni.

Amiről nem beszélünk, ott lóg a szobában,
imbolyog, mint a csillár, amit az imént
lökött meg valaki, futtában, ahogy
elbújt a szobában. Nézi valahonnan,
ahogy mi nézzük a lengő, nagy tabut.

ADATÁTVITEL

Az izzadság az orráról csöpög,
közben röhög,
hogy nem tudom még a nevét se.
Ne, ne is mondja meg. Vésse belém
a személyi adatait, ahogy a szobrász
vési magát a nyers márványba,
sok száz ütéssel. Kalapáljon. Futkos
a vizes véső, repesztve viszi be
az adatait márvány ereim közé.
Megmondjam? – kérdezi minden lökésnél.
Ne, kérlek, ne, hörgöm, erre leáll:
Ne?!... – De! – De?... – De ne! Aprózni kezdi,
hajszálanként, héjanként tárja föl
a márványban régtől ott lapuló szobrot.
Az izzadság a szemembe csöpög,
sós, csíp, és nincs neki neve,
röpköd a szikra, ég egy gyújtózsínór,
és szobrostul szétrobban a márvány.
Nem őrződtek meg az adatok.

Rába György

ZENÉLŐ DOBOZ

Létrád nekitámasztottad az égnek
most kúszol vakmerőn s még nem tudod
mit is akarsz majd elorozni onnan
törekvésed fölfelé maga ének
magasztal névtelen állapotot

s utókorod akit ha érdekelsz
s emberszabású még benne a mersz
keresgéli egy zenélő dobozban
amit talpáról tetejére forgat
titkod de fölhúzó rugója mégsem
kerül kezébe a bolondnak

TURISTAÚTON DELPHOIBA

A fölismerhetetlen
hang rögtön rákezdte a telefonba
elveszítéd
s felelte amit megszerezteél
füledbe súgott szavakat
a vállad ölelő kart
folytatásukat elveszítéd
a rád ámuló pillantásokat
asztalod mellől kifakulnak
a koccintókat elveszítéd
futó lépteidet
zsákmányleső tekintetedet
mind elveszítéd
a postás csöngetéseit
örömed ha új évad érkezik
még visszavágó haragodat is
bár sose hitted volna elveszítéd
végül a figyelmeztetőt
azt is elveszítéd

ÁTÍRTA A HOLLÓ

Volt egyszer a világra ámuló
a földből még alig kibukkanó
aztán ki nem néz oldalt csak előre
a kiskamasz igazság keresője
a szent célra szemét rászegezi
körülötte útjának romjai

majd a mókus vér friss diót kalandot
gyűjtött és tárolt hogyha elbarangolt
rá is leljen a fölajzó vagyon
bár rejtve bővült mit ád a vadon
ám az ugribugri kor feledékeny
kincsenek titka nincs rosta eszében
és a szakállas krákogó a bölcs
holló előtte nincs dugott gyümölcs
a volt javakat becserkészi végre
s az ingyencségeket csőrére véve
leshelyén ropogatja meditál
a régi íz varázsa miben áll

• Fővárosi térzene •

Csukás István

BUDAPESTI TÜKÖRCSEREPEK

Kisújszállás utca

A lexikonokban az áll, ha nem tudná valaki, hogy Budapest Magyarország fővárosa. Tudtam én ezt gyerekkoromban is, tanultuk az iskolában, nézegettük a képeket a cikória pótkávé ajándék matricáin, üdvözlőlapon, álmodoztunk is róla ott valahol az isten háta mögött. Mikor felkerültem, mert ezt is úgy mondják, hogy felmegyek Budapestre, a visszafelé utat meg úgy, hogy lemegyek vidékre, nos, mikor felkerültem, dobogó szívvel álltam a hatalmas pályaudvar kapujában. Ezt az érzést is csak az ismeri, aki nem itt született, ez talán valami ajándék nekünk, mint a pótkávéban a matrica: a dobogó szív és az áhítat. Nem kell mosolyogni, én ezt szép és természetes érzésnek hiszem, s meghatódva emlékszem arra a fiatalemberre, aki voltam. Ha volt is bennem félsz és riadtság, bátran legyőztem, s úgy éreztem magam, mint egy álruhás királyfi, aki jogos birtokára érkezett. Egy felfedező, egy sarkkutató merészségével és kíváncsiságával vettem bele magam a forgatagba. Ez is nemzedékek élménye, az én nemzedékemé és az előttem járóké. Mintha visszafelé csapott volna a nagy hullám, a lelket-hazát összeillesztő falukutató szép buzgalom, most a lentről jöttek fedezték fel a várost.

Elhelyezkedtem a Ménesi úton a kollégiumban, ledobtam a motyómat egy ágyra, és elindultam napi felfedezőútamra. Az egyszerűség kedvéért felültem sorban a villamosokra, majd a buszokra, s végállomástól végállomásig utaztam, orromat az ablakhoz nyomva. Bérletem volt, időm is volt, kíváncsiságom pedig végtelen! S ha meguntam a zötykölődést, gyalog vágtam neki az utcáknak. Nem féltem, hogy eltévedek, vagy ha

eltévedtem is, az külön izgalom volt, míg megtalálom a helyes utat, míg hazatalálok. Megsimogattam a szememmel, kezemmel az épületeket, hidakat, szobrokat, mint egy gyerek, s mint gyerekkoromban, boldogan suttogtam: stípi-stopi, enyém vagy! Fáradhatatlanul s szinte önkívületben jártam a várost, nem tudtam betelni vele.

Elképzelhető, hogy mekkora volt az örömöm, mikor ráakadtam a Kisújszállás utcára! Hiszen ez az én kisvárosom, ott születtem. Valami nagy biztonság járta át a szívemet, hiszen én akkor itt is itthon vagyok! Most már módszeresen kutattam az olyan utcákat, amelyeket vidéki városokról neveztek el. Meg is találtam őket sorban mind, a Debrecen utcától a Szekszárdi utcáig, az Arad utcától az Újvidék térig.

Érthető a lelkesedésem és az örömöm? Úgy éreztem, és ma is úgy érzem, hogy valami nagy dolog a helyére került, s nem csak a fejemben, a szívemben. Világos és természetes lett, ami mindig is világos és természetes volt, hogy Budapest Magyarország fővárosa, és bölcs eleink ezt ilyen egyszerűen jelölték és nyilvánították ki. Azóta is életem talpköve ez az érzés, s nem lehet megingatni, mert megvan a helyem a világban.

Szükségem is volt erre, mert hányatott évek következtek, '57-ben otthagytam az egyetemet, a kollégiumot, de egy percre sem kísértett meg, hogy elmenjek az országból. Ez se nem dicsőség, se nem érdem. Újra az utcákat jártam, de most már albérletek után vagy legalább egy éjjeli szállásért. Hogy is mondjam, most egy másik oldaláról ismertem meg Budapestet. Rémes odúban laktam, azokat sem tudtam mindig kifizetni, aludtam a Gellérthegyen, éjszakáztam várótermekben. Néha kajánul gondolok rá, hogy bajban lesz az emléktáblákkal az utókor, szinte nincs olyan kerület, ahol ne fordultam volna meg. Érdekes módon ezek az utcanevek kimosódtak az emlékezetemből, nyilván védekezésből, és nagy gondban lennék én is, ha el kellene sorolnom őket. De soha nem haragudtam a városra, végül is valahol mindig befogadtak, s végül is életben maradtam. És makacsul itt maradtam.

Változtak az idők, változott a helyzetem is. Ma már szép helyen lakom, s hosszú évek munkája után emberhez méltó körülmények között. Ifjúkori rajongásom a város iránt kicsit megfakult, de még parázslík, mint a nagy szerelem, amelyből sírig tartó szeretet lett. Budapesti lakos lettem én is, mint Arany János, mint Kosztolányi, akik gyönyörű verseket írtak e gyönyörű városról.

Normál zenei A hang a pesti telefonfülkében

Mikor feljöttem a Békés–tarhosi Zeneiskolából Pestre, roppant büszkén fedeztem fel, hogy benne van a telefonkönyvben a normál zenei A hang! Bármikor föl lehet hívni, és megszólal. Úgy éreztem, hogy hazaérkeztem, otthonos világba, amelyben van mihez igazodni. A nem zenészeknek el kell magyaráznom, hogy a mi életünk ott, a zeneiskolában a hangok rendjében telt, s a hangok között is a legfontosabb a normál zenei A hang volt. Ehhez hangoltuk a hangszereket; sípjába fújva vagy a hangvillát a fejéhez ütögetve ezt a hangot adta meg a karnagy az énekkarnak. Ha ez megvolt, kezdődhetett a muzsikálás, az együtt éneklés. Ez olyan természetes volt, mint a lélegzés, mint a sejtek működése, mint a csillagok járása, mondhatnám azt is, hogy az A hanggal ébredtünk s vele feküdtünk. Istenem, de szép volt, és milyen egyszerű volt! Még a legvadabb kamaszkorban is elfogadtuk, lázadtunk a tanárok ellen, lázadtunk a világ ellen, de az A hangot nem kérdőjeleztük meg, ha készakarva hamisan énekelünk, akkor is tudtuk, hogy mihez képest hamis. Erősebb volt minden törvénynél, jobban összefogott minket minden tízparancsolatnál. Boldog s tán együgyű korom, hová tűntél?

Nem lettem zenész, de a zene rendje, a tiszta hang feltétlen tisztelete örökre belém

ivódott, ezt ráadásul kaptam, most már örökre egy angyal fújja a fejemben az A hangot, egy őrangyal. Lehet, hogy fülörvoshoz kéne mennem? Lehet, de amíg súlyosabb klinikai és elmeorvosi esetek között élek, ragaszkodom az angyalhoz. Mert kell egy norma, amit mindenki tiszteletben tart, kell egy törvény, ha olyan kicsi is, mint a normál zenei A hang, amely másodpercenként négyszáznegyvenet rezeg. Nem háromszázkilencvenet, nem ötszázat, hanem pontosan négyszáznegyvenet! Ez nem alku kérdése, s nem is pártpolitika kérdése. Ezt nem lehet megváltoztatni sem posztmodern halandzsával, sem malomalji tilinkózással. Mert akkor már hamis. Mind a két oldalról hallani vélem, hogy akkor hol van a szabadság? Szerény véleményem szerint ott van a szabadság, ahol rend van. A többi: zűrzavar, dilettánsok dáridója, tehetségtelen akarnokok hagymázos rémálma, bőfögő mocsár, amelybe elsüllyedünk. Világos, hogy a művészetről beszélek, nem is mernék másról beszélni, a művészet rendjéről, a rend szépségéről. A normál zenei A hangról, amely mindenkire kötelező, Bachra és Bartókra is.

Na szóval, ahogy akkor kijöttem a telefonfülkéből, visszatettem a zsebembe az A-sípot, amellyel ellenőriztem a telefonhangot. Mert minden tarhosi diák zsebében volt akkor egy A-síp, ezzel indultunk világhódító utunkra. Nem nagy útravaló, tudom, de ahhoz elég, hogy a tiszta hangot felismerjük. „Stimmel!” – suttogtam elégedetten, majd félhangosan dúdoltam: A! Egy rémült képű asszony állt elől a sorban, mert akkor még sorba álltak a telefonfülkéknél, de nem törődtem senkivel, dúdolván lépkedtem el a sor előtt. Már eldőlt, hogy nem zenész leszek, de valahogy hasznosítani akartam ezt az apró zenei örökségemet. Sokáig forgattam a fejemben, hogy bejegyeztetem a Szerzői Jogvédőnél, mint a világ legrövidebb empromtúját, a címe: A! Zenéjét szerzte és a szövegét írta: Csukás István. S beperelem a telefonközpontot a jogdíjért. Nem is olyan képtelenség, írtam én hasonló rövid szöveget volt tarhosi zeneszerző barátomnak egy temetési kórushoz, így hangzott: „Ó, jaj! Ó, jaj!” De azután letettem az ötletről, így szakadt félbe zeneszerzői pályafutásom. A síp is megvan valahol, de a fejemben is megmaradt a normál zenei A, s ha véletlenül elfelejténém, felhívhatom telefonon, ez a szolgáltatás különös módon máig fennmaradt. Tekinthejtük mementónak is.

Éppen ezért mindenkinek ajánlom, szelíden és barátsággal, hogy ha nem lenne a közelben telefon, tartson a zsebében egy A-sípöt, a bicska, a bokszer és a revolver mellett. Hogyha majd együtt kell énekelnünk, ne jöjjünk zavarba. S ne énekeljünk hamisan.

Hungária egyetem

A régi Hungária kávéházról van szó, ahol felsőfokú oktatás folyt ifjúkoromban, s ahol többet tanultam, mint a hivatalos egyetemen, pedig jártam kettőre is. A Hungária egyetem ezzel szemben úgynevezett szabadegyetem volt, a szó mindenféle értelmében. Például az éppen szabadlábon lévő újságírók és írók jártak oda, és állástalan szabadúszó ifjú költők. Reggeltől estig elüldögélhettünk egy szimpla vagy éppen egy pohár víz mellett. Voltak kihelyezett tanszékek is, például a Marika presszó, ahová Fejes és Szakonyi járt, vagy a Belvárosi, de az igazi universitas a Hungária volt. Nemcsak azért, mert az épületben voltak a könyvkiadók, szerkesztőségek, hanem mert a múlt nagy szellemei is itt lebegtek a gyönyörű freskók alatt. Egyszer feljött vidékről egy morcos arcú prózaíró, s Pestre szakadt barátjával álltak a Hungáriában a márvány mellékelyiségben. A Pestre szakadt költő barát sóhajtozva suttozott. „Mi bajod van?” – mor-

dult rá a morcos író. „Hát nem tudsz meghatódni? Itt pisilt Kosztolányi, Osvát, Karinthy...” A morcos író irigykedve horkantott. „Jó nektek! Benne vagytok a folyamatban!”

Engem Kellér Bandi bácsi vitt le, aki a Művelt Nép című hetilapnál dolgozott, s aki két lábon járó anekdotagyűjtemény volt, szerencsére sokat meg is írt, de a legtöbbjét élıszóban mondta el.

Most csak két szállóigét idézek fel, az egyik, hogy a magyar újságírók három részre oszthatók, az első rész állásban van, a második rész állás nélkül, a harmadik rész börtönben, azután cserélnek! A másik, hogy miért jó a kávéház? Azért, mert az ember nincs otthon, de még sincs szabad levegő! Többségünknek nem is volt rendes otthona, rémes odúban, albérletekben laktunk, ahova csak aludni jártunk. A kávéházban éltünk, dolgoztunk, írtunk ezt-azt, verset, cikket, volt, aki „négerként” szocialista regényt írt egy híres író nevében, majd ugyanezt a regényt levágó lektori jelentést. Sokszíniúek voltunk és vidámak, így védekeztünk az országos elmebaj ellen. És szabadok is voltunk, de legalábbis szabadon gondolkoztunk, nem féltünk semmitől, mert a nyomornak is megvan az előnye: ennél lejjebb már nem kerülhettünk.

Most csak egy történetet akarok elmesélni, amelyből kiderül, hogy igenis az életnek tanultunk ezen az egyetemen. Izgatottan tárgyaltuk a világot megrázó hírt, hogy lelőtték Kennedyt, a pincérek minden mondatunkat itták, hogy lesz-e világháború, a szép arcú kávéfőzőnő idegesen sziszegte a presszógépet, egyszóval nagy volt a feszültség.

Csak egy kopott újságíró nem vett részt a fecsegésben, szorgalmasan körmölt valamit, sorban kérve a pohár vizeket. Majd felállt, és zsebre vágva a papirost, elindult. Gyalog, ahogy később kiderült, mert villamosra sem volt pénze. Egyenest az amerikai követségre ment, s becsöngetett. Kijött egy követségi ember, s kérdezte, mit óhajt. „Egy siratóverset írtam az elnök halálára – felelte az újságíró. – Az özvegynek küldöm a magyar költők nevében!” És csendesen felzokogott. A követségi ember udvariasan átvette a költeményt, s bevitte a követnek. Az újságíró türelmesen várt, s nemhiába! A követségi ember visszajött, s egy csekket nyújtott át az özvegy nevében. A csekk ezer dollárra volt kitéve. Az újságíró átvette, de mivel sokat próbált ember volt, gondolta, hogy itt még lehet egyet csavarni. „Forintot is kérnék. Útiköltségre” – mondta. A követségi tisztviselő zavartan kotorászott a zsebeiben, s átnyújtott ötszáz forintot.

Az újságíró taxival jött vissza a Hungáriába, rendelt tíz lágy tojást pohárban, habos kávéval. Főlényesen lobogtatta az ezerdolláros csekket, s mindent elmesélt két lágy tojás között.

Döbönt csend lett a kávéházban, csak a tollak percegése hallatszott. Majd egy óra múlva húsz magyar költő állt az amerikai követség kapujában, lobogtatták a siratóverseket. A követ kinézett az ablakon, s kiüzent, hogy nem kell több vers! A húsz költő zajongva toporgott, mire a kapuban álló rendőrök elzavarták őket.

S hogy honnan tudom, mi történt a követség előtt? Onnan, hogy ott álltam én is az első sorban a hoppon maradottak között.

Szerelmi vallomás egy térhez

A tér Óbudán van, beszorítva a folyó és a hegyek közé, kétoldalt elzúg mellette a forgalom, elzúg mellette az élet, kopott kövei között vedlett fák állnak, éjszaka kiköhögik a port, a benzinszagot, kínlódva ózont csinálnak belőle. Semmi kis szürke tér, nekem mégis kedvencem, mondhatnám, hogy apró szerelmem, ha ez egy térrel kapcsolatban nem volna túlságosan furcsa.

De valóban olyan furcsa-e? Miért ne lehetnének az embernek e világban ilyen szerelmei is? Hiszen már az elején úgy kezdődött, mint az igazi szerelem. Mikor Óbudára költöztem, s felfedezőútamom megpillantottam, egy csapásra megszerettem! Dobogó szívvel megálltam a piac sarkán, s gyönyörködve néztem az összetákolt, kátránypapírral fedett bódékat, az asztalon pirosuló manósipkát: a cseresznyepaprikát, a felfújható almát, a lányos zöldbabot, a bársony csikóorrhoz hasonló gombát és a többi földi csodát, és nem tudtam betelni velük. Segítségül hívtam az orromat is, és mámorosan beszívtam az illatokat: a füstölt hús, a savanyú káposzta, a kapor illatát, mint egy kábítószeres. A komor falak-évek között feltündöklő darabka gyerekkor volt a piac. Rögtön otthon éreztem magam! Kisimultak a ráncok az arcomon, s egy kicsit a lelke-men is. Naponta lejártam, télen-nyáron, hőben-hóban, hűséges széptevő, a kofák mosolyogva fogadták köszönésemet, elnézőn figyelték téblábolásomat. Lassan kóstolói rangra emelkedtem, jutalmul a hűségemért, ami azt jelentette, hogy itt is kaptam egy falat kolbászt, ott is kaptam egy szem szőlőt, csak hogy el ne vigyem az álmukat. Játékos és tiszta szerelem virágzott bennünk e csöppnyi piacon, ahogy kell, s amitől el lehet viselni az életet.

A szerelem nem múlt el, ott van ma is a szívemben, vagyis nem én lettem hűtlen: a piacot bontották le. A bódék eltűntek, néha elképzelem, hogy kátránypapír szárnyukkal felrepültek az égbe, s magukkal vitték ámuló éveimet.

Tudom én, hogy elzúg az idő, s amit éppen megszerettünk, eltűnik. Eszemmel fel is fogom a változást, józanul s kíváncsian nézem az alakuló újat. Nem vagyok érzéketlen a változó iránt. Jól tudom, hogy nem lehet s nem érdemes megállítani az időt, mert úgy van bölcsen elrendezve, hogy múlik: sebetek gyógyítva, új izgalmakat ígérve. A változó idő az én közegem is, reményem és vigasztalásom. Úszom benne bátran én is, vagy csak evickélek, de mindenképpen előre, ahogy minden normális halandó teszi.

A régi piac helyén modern, takaros, tiszta csarnok áll, a zónapörköltet lehelő kiskocsmák helyett higiénikus büfék, műanyag rekeszekben a gyümölcsök, kifényesítve, megmosdatva, a manósipkák s egyéb bohóságok eltűntek a KÖJÁL szigorú pillantása elől. Szép az új piac? Szép! Felzárkózott az európai színvonalhoz, büszkék lehetünk rá! Hogy nem járok le immár az új piacra, az meg az én bajom. Nem is tudom, hogy mi a bajom. Hogy elszállnak az évek? Erről az új piac nem tehet, s magam még erőm teljében vagyok, derűsen nézek az elzúgó időre: volt-nincs. Talán, hogy szívemben lassabb a változás, ott él, virul a régi piac változatlanul, s amíg élek, örökké.

De hát ez sem olyan nagy baj! Ennyit igazán elcsenhetünk az örökkévalóságból! Mert az is a miénk, ami holtággként visszakanyarodik, ellentétesen az elmúlással, ellenkezve minden józan ésszel, kiteljesítve rövidke életünket: az emlékezés, a halhatatlan vizsgálág!

Magyar László András

IRODALOM

Könyvek közt élek (könyvtárnok vagyok),
közöttük, bennük, sőt belőlük is.
A könyvek szépek, testük, illatuk van,
idővarázslat tölti lapjaik.
Hiúság, becsvágy, oktatási láz,
koldus haszon teremtett itt világot,
a semmiségből az emlékezetnek,
magányos-némát, ős-titokzatost,
magasztosat és mégis gyermekit, hol
halottbeszéd és furcsa képzetek
gonddal rakott jellabirintusában
kereng az örült, úri értelem:
Az angyalok testéről – írta Fechner,
A mágiáról – írta Delrio,
Humboldt Antiliáról, Ploss a nőkről,
Hirschfeld a szexről, D'Arcy Thompson
a természet titkos formáiról –
mindenki másban vélte megtalálni
a lényegét vagy képzelt életét.
Elmémen át kapkodnak hús leget,
magáért mondja mind – tagoltan vagy motyogva,
tanárosan vagy fennen deklamálva
tukmálják rám avított csodáikat.
Sokságba fül igéző bájiszavuk,
viszonylagossá aljasítva mindent
élettől-tettől tántorítanak:
egy könyv lenyűgöz, tízezer kudarc.
Könyvek. Papír-, bőr-, vászonsírba zárva,
sötét sorokban holt cserépsereg –
értelmes rendben, értelmetlenül
várják a Császár végső, nagy parancsát,
a kürtjelet, mely sosem hangzik el.

Bódis Kriszta

ARTISTA (II)

Csak azért hívtam, mert azt mondta, bármikor kereshetem, ha beszélgetni akarok. Egy kis bajba kerültem, és gondoltam, magához fordulok. Egy kis pénzzavar, megmondom én kereken.

Ha elküld, elküld. Ezt gondoltam, és itt se vagyok.

Csak tudom, hogy magát a Pinkler érdekli, és eszembe jutott valami.

Meg magát érdeklik a romák, mondom, szerintem nem a borszín számít, én ezt a dolgot így leszarom.

Jó, jó, értem, hogy magát se, ja, a kultúra meg mit tudom én.

Na de mit akartam mondani, ne haragudjon, hogy a szavába vágok, nem, nem vagyok ideges, csak nagyon kell az a pénz, és szégyellem, hogy magától, de nem tudok mit csinálni.

Nekem se családom, se senkim, maga meg olyan megértő.

Nem, nem mintha az anyám lenne, mert ahhoz maga túl fiatal, hanem mintha a nővérem.

Most mit mosolyog, komolyan mondom.

Szóval azt nem mondtam még, hogy amikor a Pinkler az Átmenetiből utoljára meglépett, akkor volt nekünk egy közös ügyünk. Kérdezem tőle:

– Most mihez kezdesz? Mert – mondom – szerintem ezt elbasztad. – Mondom neki: – Meg kellene várni a döntést.

De nagyon más volt a Pinkler. Ez nem bebeszélés. Nem. Egyáltalán nem is sejtetem, hogy ez lesz a vége.

– Mi van, bazki, szerelmes vagy? – mondom neki. De csak hülyeségből mondtam. Különb is mindig el volt egy kicsit szállva. Gondolt egyet, aztán ment. Előbb még melletted van, a másik percben meg sehol, a harmadikban meg kiugrik a bolt ablakán a szajréval.

Csővezhetett akkor már, gondolom, egy ideje. Kereste az anyját, de az elköltözött az élettársával együtt, vagy mit tudom én. Az apja meg a híd alatt, azokkal a... na, hogy mondjam magának, hajléktalanokkal, de az embert elkapja tőlük a hányinger. Az apja egy kis nyüzüge fazon, de ha részeg, beleköt mindenkibe, Pinklert is ok nélkül nemegyszer megverte, hogy ne igyon, ne cigizzen, meg nem tudom, mit csinált vele még az a rohadék, vagy az anyja élettársa, nem tudom, a Pinkler nem akarta elmondani. Ott keveredett össze a Pinkler a kis szípus kölykökkel is, a híd alatt. Azok között hat éves is van, mind az utcán élnek, a szüleik börtönbe.

De hiába hozzák be az ilyen kölyköket a gyermekvédelmissek, ezek azonnal megszöknek. A rendőrök már nem is foglalkoznak velük, csak ha valami nagy balhét csinálnak. Vagy később, ha nagyobb ügyekbe keverednek, fegyver, drog, ilyenek, ha egyáltalán megérik, mert már most szét van szípuzva a fejük. A legöregebb, a vezérük is, a Jócó van vagy tizenhárom éves, annak egy kövér állat az apja. Egy gyilkos. Véletlenül ismerem, az szétitta az agyát, most heroínfüggő. Ha kiengedik a börtönből, megy, és kinyírja a családját. Az biztos. Mert ölt már embert, pont a drogért, a saját haverját, ennyire kellett neki az anyag. Csak hát senki se mert ellene vallani, meg nem is volt elég bizonyíték. Mer a tanú, a bátyám, nem volt hülye, hogy belekeveredjen.

Egy vasdoronggal. De ide nézzen, nem hazudok, ekkorával kúrta fejbe a csávó, és nem halt meg a bátyám, hála istennek. Na, ez a Jocó apja. Az alma sem esett messze a fájától, megnyugodhat. A Jocó meg a kis köcsögök, úgy képzelje el, egy kis polszki-ban alszanak. A kis csávók meg keresik a Jocónak a lóvét, lopás meg a buzik. Rendszeren kurválkodnak. És akkor rendszeren le van a kocsi állítva az út szélén, a kutyának se kellett, ezek meg beköltöztek. Jönnek-mennek a járókelők, ezek meg ott héderelnek a zacskóval a fejükön.

Na, azt mondja nekem a Pinkler akkor:

– Janó – de most jól figyeljen ide, mert most jön a lényeg: – Te Janó, ha keresnek, akkor te nem tudsz semmit.

Mondom:

– Te tiszta hülye vagy – mondom –, mikor tudtam én rólad valamit?

– Nem úgy... – azt mondja. És akkor mondja, hogy itt van egy családnál, minden oké, de neki meg kell keresnie az anyját.

– Milyen család? – kérdezem én.

– Cigányok.

– Ja – mondom –, az fasza.

Mondom magamba, ennek csávója van...

De nem keresték. Gondolom, azért jött ezzel nekem, mert én is roma csávó vagyok, de mondom, azért még nem ismerem minden romát, csak, mondom, a kerületből.

– De nem a kerületből – azt mondja –, vidékről.

Mondom neki:

– Mi közöm van nekem a vidékhez?

Mondom magamba, azok biztos nem magyar cigányok, hanem oláh cigányok, azokhoz meg nekem semmi közöm, mer én magyar cigány vagyok. A magyar cigány, a zenész cigány, amilyen a mi családunk. Azokat az oláh cigányokat nem ismerem én, pláne, ha lovaznak vidéken. Mert sokféle cigány van, csak ezt nem mindenki tudja, mert a magyar ember csak a c betűt látja mindegyik hátán, és egy kalap alá veszi mindet.

De a lényegét meg nem is mondom, mert lett volna nekünk egy kis dolgunk. De ő nem jött, csak hívott telefonon, én meg véletlenül ott voltam a Liliom utcába, ő meg azt a számot tudta. Hát ez az egész telefonon ment, aztán megszakadt. Utoljára ez volt. Akkor beszéltem vele utoljára. Mert utána már nem láttam, vagyis láttam, amikor a Tomkrúz behozta, csak nem tudtam akkor már beszélni vele.

Aztán én nem beszéltem már a csajokkal se, nem bírom én az ilyen nyomasztó helyeket, őszintén megmondva, nem voltam kíváncsi a nevelők álszent pofájára se, pedig kaptam hivatalos kimenőt. A haverokhoz mentem, és jól kiüttünk magunkat, anyyi. Hagyjanak engem a faszba!

Nem kiabálok, csak ideges vagyok, mondom, mert van egy kis ügyem. Csak most nehogy azt mondja, hogy tud egy helyet, ahol lehoznak az anyagról, oké? Mert akkor inkább hagyjuk az egészet.

Nem, nem, kösz, nem kérek semmit, nehogy már maga hívjon meg, jó, akkor egy kólát, vagy mit tudom én, a kóla jó lesz.

Nem, nem tudom, honnan hívott a Pinkler, nem tudom, talán mondott valami nevet, lehet, hogy eszembe jut. Annak a családnak a nevét. Ha eszembe jut, felhívom, ígérem.

Úgy vagyok kint, hogy elengedtek, de nincs papírom, megbeszéltem a nevelővel, megbízik bennem, most nem szentírás az a házirend, hogy ne lehetne kivételt tenni.

Maga nagyon rendes nő, nekem az első pillanattól szimpatikus volt, azért is álltam

szóba magával, és mondanom se kell, ugye, hogy ahogy tudom, megadom, mert kapok zsebpénzt, meg tartoznak is nekem a haverok, úgyhogy ne féljen, kösz, hogy kihúzott a szarból!

De most mennem kell, persze hogy hívom, ha eszembe jut annak a családnak a neve, ne parázzon, nem tűnök el.

Fürdő

Mariann azt szerette a Pinklerben, hogy bármit képes volt megcsinálni, hogy nem tartott semmitől. Hajni és Berti szerint könnyű volt neki, mert nem hatott rá igazából semmi. Olyan volt, mintha nem tudná vagy nem érdekelné, hogy minek mi lesz a következménye. Ez valahogy tiszteletet keltett mindenkiben. Mivel alig volt bent, irigyelték. De barátkozni nemigen barátkoztak vele sehol, mert kívülállónak, megközelíthetetlennek tartották.

Pinkler nem volt vezéregyéniség. Ha mentek utána, mentek, ennek nem tulajdonított jelentőséget. Éppen ezért kettejük viszonya úgy alakult, ahogy azt Mariann alakította. Mariann bátorságot merített Pinklertől, Pinkler meg mindenért tartotta a hátát.

Amikor Pinklert ideiglenesen az Átmenetibe vitték, Zsigabá kihasználta az alkalmat, hogy bosszút álljon, hogy visszaállítsa a tekintélyét, most, hogy Mariann magára maradt. Úgy alakította, hogy lassan kiderüljön, a nevelők közt körbejár a Sárga füzet. Időről időre elkottyantott ezt-azt Mariann előtt is, megjegyzéseket tett, célozgatott, beszámolót tartott, bizonyos véleményeket kommentált is. Jól okoskodott, mert Mariann egyre ingerültebb lett. Faggatta Zsigabát, és árat is hajlandó volt fizetni újabb hírekért. Felhívta Pinklert, csak hogy elmondja, körbejár a Sárga füzet, amibe összegyűjtik a véleményeket, ami alapján az igazgatónő meg az átmenetisek döntenek. Azt nem tudta megmondani Pinklernek, hogy mire számíthat, mert Zsigabá folyton bizonytalanságban tartotta.

Mariann és Pinkler nem búcsúzhattak el egymástól. Amikor Pinklert hívták a lánynevelő igazgatói irodájába, Mariann éppen a nagyanyjánál volt kimenőn.

Zsigabá köpenyének szürke szárnyai jobbra-balra lebbentek. Pinkler néhány lépéssel lemaradva követte őt. Zsigabá nem nézett hátra, de sütötte Pinkler jelenléte. Olyan érzés volt, mintha oldalkocsis motorján óriáskaktuszt szállítana, amely bármelyik kanyarban vagy akár kanyar nélkül is, egyszer csak rázuhan, és összeszurkálja. Pinkler dühében egyszer belerúgott Zsigabá sípcsontjába. Most mintha kiújult volna az a fájás is.

Az igazgatói iroda előtt Zsigabá begombolta szürke köpenyét, majd kopogott.

Pinkler Zsigabá mögött lépett a szobába, de Zsigabá hamarosan helyet foglalt az egyik széken, ő pedig egyedül maradt az iroda közepén.

A szobában az íróasztalnál az igazgatónő ült. A dohányzóasztalka mögötti kanapé bársonyába Pinkler osztályfőnöke és három másik tanára süppedt, mellettük egy kényelmetlen széken, az igazgatónő asztalához olyan közel, hogy jegyzeteit az asztal szélére tehetné, Marika, a pszichológus. Pinklert jobbról, a redőnyös irrattartó szekrény felől Zsigabá és a gyerekfelügyelők várták. Dénesbá a szekrénynek vetett vállal állt.

Mindannyian Pinklert nézték. A kanapé felől, alulról bámult rá három – egy bánatos, egy szigorú és egy megbántott – tekintet, a szekrény mellől egy keresztülnéző üres, a kényelmetlen székről egy gondterhelt, a Zsigabá arcából egy zavaros, az igazgatói asztal mögül pedig egy hajthatatlan.

Pinkler csak végigsöpört rajtuk a tekintetével, aztán az igazgatónő háta mögötti ablakra terült alvó éjjeli lepkét fürkészte, és mögötte az intézet halottsárga falát, még tá-

volabb a magasfeszültségű villanyoszlopokat, ahogy a végtelenbe tartanak a szemé-
 étető határától a gyomos puszta felett.

Pinkler köszönt ugyan, de elég halkán ahhoz, hogy egyik tanára azonnal megje-
 gyezze:

– Nem hallottuk!

Pinkler elhúzta a száját, és a köszönést megismételte az igazgatónő mögötti ablak
 mozdulatlan lepkéjének.

Az igazgatónő felolvasta a házirendet. A házirend hosszú volt és unalmas, Dénesbá
 keresztbe fonta a karját, és egyik lábáról a másikra állt. Pinkler a farzsebébe biggyesz-
 tette a hüvelykujjait, és kissé megfélekedve magáról, rágni kezdte a szájában pihen-
 tetett rágógumit, de nem sokáig, mert az osztályfőnöke rászólt, hogy azonnal dobja a
 szemétkosárba.

– Kapd be! – morogta Pinkler az orra alatt, és úgy tett, mintha kivenné és a kosár-
 ba pöckölné a rágóját.

A házirend ismertetése után az igazgatónő átadta a szót a pszichológusnak, aki a
 jegyzeteiért nyúlt. A jegyzetekből kiderült Pinkler születési ideje, anyja neve, gyermek-
 védelmi gondoskodásba kerülésének ideje és oka.

– „Az anya anamnézisében rögzítve lett, hogy a szülő nem tudja fegyelmezni a gye-
 reket, a gyerek kimaradozik éjszaka, csavarog, nem jár iskolába, kisebb bolti lopások-
 ba keveredik, verekszik.”

A jegyzetből a pszichológus felolvasta, hogy a „neveltet” mikor, hova, összességében
 hányszor helyezték át egyik intézetből a másikba, hogy a pszichológiai vélemény szer-
 rint „a nevelt drogozik, iszik, veszélyezteti saját és társai életét, önsorsrontó, hogy mind-
 ezek miatt problémái kezelésére speciális intézetbe kerülése szakmailag javasolt”.

Pinklertől megkérdezték, hogy értette-e, mi lett a „kezelhetetlen magatartásának
 sajnálatos következménye”, de ő makacsul hallgatott, úgyhogy a hallgatását jegyző-
 könyvezték.

Az igazgatónő akkor a fiókjából előhúzta a Sárga füzetet, körbemutatta, és azt
 mondta, hogy ha Pinkler az Átmenetiben összeszedi magát, és az intézet munkatársai
 is úgy gondolják, kaphat még egy esélyt.

Szokás szerint az Átmenetibe való átköltözésének időpontját nem közölték vele, de
 mielőtt még megszökhetett volna, másnap reggel átszállították.

Mariann éppen akkor érkezett. Rázárták a betegszoba ajtaját, mert amikor megtud-
 ta, hogy viszik Pinklert, magából kivetkőzve őrjöngött a folyosón, és nekiment a neve-
 lőknek. Nem lehetett Pinklerről leválasztani, úgy ölelték egymást.

Mariann fejfel rontott a betegszoba ajtajának, hogy a fában repedezett horpadás
 maradt. Mariann háromszor futott neki, mire végre elájult.

Senki nem tudta, hogy Pinkler később miért szökött vissza az Átmenetiből a lány-
 nevelőbe. Egyik intézetből a másikba, valahogy ez értelmetlennek tűnt.

Már az Átmenetiből való első szökéséért is Mariannt vádolták, de Mariann nem volt
 hajlandó beszélni, csak Dénesbával, mert Dénesbá elmondta, hogy „összefutott Pink-
 lerrel a fal tövében”, de nem vitte vissza az otthonba, sőt aludhatott nála. Mariann Dé-
 nesbában bízott, Dénesbá pedig nem árulta el, hogy Pinkler tőle is megszökött, és fog-
 galma sincs róla, hol csavargott mindaddig, amíg vissza nem vitette magát az Átme-
 netibe a rendőrséggel. Dénesbá Marianntól kívánta megtudni a részleteket.

A nevelői értekezleten, ahol Zsigabá vitte a szót, „hallgatólagosan” megegyeztek:
 „annak érdekében, hogy a nevelői testület minél hamarabb tisztázódjon a méltatlan
 vádak alól, Mariannt kulcsfontosságú tényezőként kell kezelni”.

Mariann négy napja nem aludt. Az esetet követően nem kapott kimenőt, a zsebpénzét visszatartották, a leveleit ellenőrizték, és telefonálnia sem lehetett.

Pinkler állapotáról senkit sem tájékoztattak, és minél többet beszéltek róla az újságírók, minél inkább faggatóztak, Mariann annál inkább magába zárkózott. Volt, akinek hazudott, volt, akinek egyszerűen nem válaszolt a kérdéseire. Az erőszakoskodóknál tetette, hogy kihúztak belőle valamit, a lágyszívűeket vagy szentimentálisokat megmorogta, megmarta, mint egy farkaskölyök.

Ez a riporter nagyon mamlasznak tűnt, főleg azok után, akiket Mariann többször látott már a tévében is, és akiket az elmúlt négy napban végigvezetett Zsigabá utasítására az intézeten.

A fürdőben a fekete-fehér, betonig kopott kövön tócsákban állt a víz, a tévések morogva emelgették a lábukat. A mosdók le voltak szerelve, és a falból csak a csapok csonkjai álltak ki. Mindenholnan le volt törve valami.

Ez a fürdő olyan, mint a központi hullamosó, gondolta a riporter.

A vécéken nem volt ajtó, a vécékagylókról leszakadt a deszka, a lehúzóknak elfeketedett spárgái négycentisre koptak.

A stáb idegeskedett, a riporter belegabalyodott a mikrofonzsinórba, és nem mert Mariannra nézni, meghökkentette ez a férfias külső, ahogy azt sem tudta feldolgozni még, hogy körsétájuk során nem Mariann volt az egyetlen kopaszra borotvált, férficipős, szögletes mozgású lány, akibe belebotlottak. Nem erre számított egy lányotthonban. Mire a fürdőbe értek, már nagyon zaklatott volt, maga sem tudta, miért.

„Minden összejött ma” – próbált megnyugodni és a feladatra koncentrálni. Valójában nem akart semmibe belegondolni. Legkevésbé abba, ami miatt most itt volt. Ami Mariann sötét tekintetéből sugárzott rá. A Manaleosz cacikijére gondolt. Meg a csípős birkahúsrá. Ma ebéd után talán még egy pohár vörösbort is megenged magának.

Az operatőr bekapcsolta a kamerát, és belehajolt a vécékagylóba, mint akinek hánynia kell. Aztán levideózta a lifegő, elfeketedett spárgát háttérben egy leszakadt vakoletdarabbal.

A riporter mafflán Mariann orra alá dugta a mikrofont, és intett az operatőrnek, aki kelleetlenül odacammogott.

A riporter nem volt benne biztos, hogy a kamera melyik oldalára kell állnia, botladozott ide is, oda is, mire az operatőr türelmetlenül kinézett a kereső mögül. Akkor végre egy helyben maradt, de az operatőr nem kapcsolta be a kamerát, hanem Mariannt beküldte a zuhanyfülkébe, és állítgatni kezdte kicsit erre, aztán meg kicsit arra, mert a képbe bele akarta komponálni a zuhanyrózsa nélküli csövet a plafonról. Amikor a beállítással megelégedett, az objektívet mozdulatlanul Mariannra irányítva visszaintett a riporternek, hogy elindította a felvételt. A csapok csöpögtek, a kazetta halalkan duruzsolt.

– Ez a fürdő? – kérdezte a riporter.

– Ez – válaszolta Mariann.

Cirkusz

A busz tizenegy körül érkezett a pályaudvarra. Mióta Pinkler anyja megjelent az öregnél, és szó nélkül magával vitte a lányát, két óra sem telhetett el. Ahogy a busz áthaladt a falvakon és városokon, úgy kezdtek sötétedni és elmélyülni Pinkler anyjának arcán a verés nyomai.

Pinkler tanúja volt annak, hogy az anyja néhányszor megpróbált megszabadulni az élettársától. Az öregnél olykor megjelent összeverve és sírva. A sarokba kuporodva fogadkozott, hogy nem megy vissza ahhoz az „állathoz”, de mikor lecsillapodott, csak azt hajtogatta, hogy nincs senkije, senkije, hogy tudja, nem az ő problémája az, hogy az élettársa veri, az az élettársa problémája, és ő ezt nem tudja helyette megoldani, hiába akar neki segíteni, mert akar.

Az élettársa régi szerelme volt Pinkler anyjának. Az első szerelme.

Gyerekkoruktól ismerték egymást, még az intézetből, de a fiú börtönbe került, ő pedig hozzáment Pinkler úrhoz, akibe soha nem volt szerelmes, viszont teherbe esett tőle, mert addig követte, könyörgött és fenyegetőzött öngyilkossággal a férfi, hogy ő végül hagyta magát, gondolta, ha Pinkler úr megkapja, amit követel, elmegy. Amikor a terhesség kiderült, Pinkler úr hallani sem akart az abortuszról. Megfenyegette, hogy ráhossa a rendőrséget, ha elveteti a gyereket. Ő éppen előzetesben volt, mert belekeveredett abba a betörésbe, ami miatt a szerelme a börtönbüntetést töltötte. Úgy érezte, most már csak Pinkler úrra számíthat, és beletörődött a sorsába.

Pinklerné éppen egyedül volt otthon az újszülöttel, amikor az első szerelme beállított hozzá. Frissen szabadult a börtönből, és felkutatta, hogy számon kérje tőle az eltűnést. Először veszekedtek, aztán egymás karjában sírtak, végül megbeszélték a következő találkozó idejét.

Pinklernét a férje még aznap kizárta a lakásból. Pinkler anyja a szerelme albérletében húzta meg magát. Egész nap a sarokban zokogott, a melle begyulladt a pangó tejtől. A szerelme nem bírta tovább. Néhány óra múlva a takaróba bugyolált csecsemővel állított be.

– Istenem! Ezt hogy csináltad? – ugrott hozzájuk Pinkler anyja. A kicsi mohón tátozott a melle után, annyira idegesen kapkodott, hogy elsőre nem is találta meg a bimbót.

– Megölöm azt a kis girnyó köcsögöt, ha bepróbálkozik még egyszer – zárta le az ügyet a szerelme.

Még fájtak a varratai, és folyása is volt, de a férfi olyan ellenállhatatlanul ölelte, hol gyengéden, hol őrjöngve, hogy Pinkler anyja valami furcsa, odaadó kábultságban hagyta, hogy a férfi ízekre szedje az ágyban. Akkor sem tudott tiltakozni, amikor nem engedte fölkelni a gyerekhez, hogy megszoptassa. Huzakodtak, és a férfi hirtelen a mellére tapadt, hiába ellenkezett, sírt és sikongatott, végül magától adta magát a férfi szájába, emelkedett, görbült homorú ívbe a teste, ahogy a tej a bimbókat bizsergetve lövellni kezdett. A férfi önkívületben fulladozva suttozta, kiabálta: „csak téged, jaj, csak téged szeretlek, csak te vagy nekem, csak te, jaj, te, te, te...”

Pinkler anyja szégyellte magát, és boldog volt. Arra gondolt, hogy ez csak egyre jobb lehet. Érezni mást érzett. Rettogást. Azt érezte, hogy a férfi valójában nem figyel rá, hanem tör előre, beborítja és elragadja. Nem akart tudomást venni erről az érzésről, és egyre szerelmesebb lett, mert egyre szerelmesebb akart lenni. Bele akart vakulni, süketülni.

Már kevés volt a rémület, amikor rájött, hogy nem tud nemet mondani. A párnájába fúrta az arcát, és némán üvöltött az együttlétek után, mert úgy érezte, mintha a férfi nem őt ölelné, hanem valakit vagy valamit, ami az övé, amivel azt csinál, amit akar. Úgy érezte, hogy megsemmisíti őt, felszámolja. Kimerült. Elcsigázta a saját tehetetlensége. Eddig nem akart látni-hallani, most már nem is tudott. Minden tompán ütődött egyenesen a koponyájának, nem érzékelte a dolgokat, csak amikor már beléhatoltak, amikor belülről tépték. Nem tudott védekezni.

Nem ébredt fel a gyerek sírására, nem akart fölébredni.

– Hagyd már – mordult rá a férfi, amikor tisztába akarta tenni vagy átöltöztetni a kicsit –, most velem foglalkozzál. És ő automatikusan tette a dolgát, kitérülködött, és megvonaglott a csípője, mint a lefejezett béka teste.

Lelkiismeret-furdalása volt. Rossz anyának és hálátlan szeretőnek érezte magát. Akkor már hidegen hagyta a férfi, aki néhány hónapja még úgy lázba hozta, mégsem tudott ellentmondani neki. Már nem ébredt benne vágy, sójt, összeszorította a fogát, undort és félelmet érzett, de kötelességének érezte a férfi kívánságait teljesíteni. Keservesen gondolt arra, ami ilyen gyorsan elmúlt, arra a kevésre, és már nem tudta maga előtt titkolni, hogy abból a tombolásból is mindig vesztesen került ki, lüktető, sóvár testtel, megkínózva.

A férfi, ahogy nőtt a gyerek, egyre kevesebbet járt haza. Inni kezdett, naphosszat bámulta a tévét, kimaradt éjszakákat, s ha ő faggatta, némán ütött. Aztán hosszabb-rövidebb időre visszakerült a börtönbe is.

Ahogy leszálltak a buszról, Pinkler anyja egy telefonfülkéhez ment. Pinklert kint hagyta, és a lába elé tette a sporttáskát. Pinkler egy darabig rugdosgatta a táska oldalát, majd téblábolni kezdett a fülszék körül. Megpróbált egy rágógumit kipiszkálni az ajtórésből, mire az anyja a fülszékben idegesen rávillantotta a szemét. Pinkler abbahagyta a kaparászt.

Rövid ideig tartott, amíg Pinkler anyja a kagylóba beszélt. Előtte sokáig keresgélt a ridiküljében, a pénztárcáját is szétkattintotta, a papírpénzes rekeszben kotorászott türelmetlenül, és már majdnem újra kijött, amikor eszébe jutott valami, és megint a kékzításkájába túrt, ahol aztán megtalálta a fecnit, amit keresett.

Pinklernek sikerült kikotorni a rágót. A szájába vette, és rágni kezdte. Az anyja lassan és ügyetlenül tárcászott, a táska pántja minduntalan lecsúszott a válláról, a fecni alaposan összegyűrődött a táskában, simítgatni kellett, hogy a számokat le lehessen olvasni róla. Pinkler anyja letette a kagylót. Összgyűrte és eldobta a papírt, dühösen és elkeseredve jött ki, megragadta Pinkler vállán a ruhát, és a táskához rángatta. De nem szólt egy szót sem, nem mondta se azt, hogy „mondtam, vigyázz a táskára”, se azt, hogy „nem lehet rád bízni semmit”, azt se, hogy „miért nem tudsz egy helyben megállni”, semmit, csak fölkapta a táskát, és nekiindult, mintha mindegy lenne, hogy Pinkler követi-e. Már régóta gyalogoltak, elmentek egy buszmegálló és egy villamosmegálló mellett is, de Pinkler anyja nem szállt fel semmilyen járműre.

Pinkler eleinte ugrándozott és nézelődött, aztán egyre fáradtabban emelgette a lábát. Végül felzárkózott az anyja mellé.

– Hova megyünk? – ezt kérdezte, de azonnal meg is bánta. Az öreg óta nem szóltak egymáshoz, és Pinkler érezte, ahogy a kérdése ellene fordítja az anyját, és most mintha a saját kezén kellene ellenőriznie a bicskapenge élességét, a hegyét, és végül kipróbálni, mennyire fáj a szúrás.

Az anyja megtorpant, maga mellé vágta a sporttáskát.

– Honnan a büdös picsából tudjam! – kiáltotta, miközben cigarettát vett ki a farmerdzsekije zsebéből.

A fóliacsomagolásról remegő kézzel hántotta le az aranycsíkot, az első szálát megfordítva visszacsúsztatta a dobozba, csak a másodikat gyűjtötte meg.

Álltak ott a sötétben, Pinkler anyja cigizett. Arca a parázsvörössel fénylett fel, aztán a sötétben, a füsttel újra elhomályosult. Pinkler a táskára ült, és az anyját nézte.

Fehér kocsi parkolt az orruk elé. Egy fiú és egy lány szállt ki belőle, egyszerre nyi-

tották az ajtót. A fiú hátulról nejlonba burkolt flitteres ruhákat vett ki, a lány buzogányokat és karikákat. Hátukra dobták a ruhákat, és eltűntek a szemközti aluljáróban.

A többsávós autótól mögött a cirkusz kupolája körül reflektorok gyűltak.

Pinkler anyja az első cigiről rágyújtott a másodikra is. Az aluljáró felé indultak. Az aluljáró kihalt volt, a kirakatok üvegei kitörve, a falak, a kövezet összefirkálva fekete festékszóróból fújt firkákkal mindenfelé. Pinkler nem tudta elolvasni őket, de az aluljáró hemzsegett az igénytelen betűkkel rótt fekete feliratoktól, amik mind jelentettek valamit, valamit, amit Pinkler nem értett, csak érezte a belőlük sugárzó fenyegetést. Akkor az anyja megint megállt. Körülnézett. Az egyik félreeső sarokban a kitört kirakat üvegeit már régen eltakarították. Pinkler anyja a valamikori kirakatbelső felé indult. Levette a dzsekijét, és leterítette a földre. A táskából kivett egy pulóvert is. Aztán Pinkler hóna alá nyúlt, és ráültette a kupacra. Eldobta a csikket, majd a gyerek mellé telepedett. Közelebb vackolódtak egymáshoz. Az anyja magához vonta, hogy Pinkler az ölébe tudja hajtani a fejét.

Pinkler lehunyta a szemét. Szemhéja alól váratlanul peregni kezdtek a könnyek.

Otthon

Le kellett vetkőznie, és fel kellett másznia a vizsgálóasztalra. Az orvos – egy vékony, középkorú férfi – megnyomkodta a nyirokcsomóit, belenézett a torkába, meghallgatta a tüdejét, a szívét. Néma rutinnal dolgozott. Ida néni, a Pinkler mellé rendelt nevelő hátrébb húzódva várakozott. Az orvos befejezte a dolgát, hátat fordított, és megmosa a kezét. Ida néni Pinklerhez lépett, az ablak felé vonta a fejét, és alaposan megnézte a haját, a fejbőrét, hogy nem tetves-e.

– Anyám? – kérdezte Pinkler.

Ida néni az álla alá nyúlt.

– Elment. Hamarosan érted jön.

Pinkler arca eltorzult. A vizsgálóasztalra dobta magát, és farkasüvöltés-szerű zokogás szakadt ki belőle. Ida néni már sok mindent tapasztalt, de ilyen különös hangot még nem. Gondolta, hagyja egy darabig, hadd tombolja ki magát a gyerek, hadd vezesse le az indulatait. Ida néni úgy tartotta, olyan ez, mint a gyász, idő kell, míg a hiányt az ember megszokja. Az órájára nézett, és úgy gondolta, elég időt adott.

– Na gyere, megmutatom a fürdőt, kipakolsz, mosdasz, eszel – azzal Pinkler fölé hajolt.

Az viszont mintha a saját üvöltésének harangburka alatt süketült volna meg, egyáltalán nem hederített rá.

Az orvos elrakosgatta a papírjait, és a fejét csóválva, köszönés nélkül kiment. Ida néni szemrehányást érzekelt az orvos viselkedéséből. Tisztelte, sőt rajongott a doktorért, és dühös lett, amiért az tanúja volt ennek a kis kudarcának. Az Átmenetiben őt tartották a legrátermettebb nevelőnek, és erre nagyon büszke volt. Most meg...

– Hagyd abba, légy szíves! – kiabálta Pinkler fülébe.

Pinkler mindkét tenyerét a fülére tapasztotta, és tovább ordított. Ida néni megpróbálta lefejtetni Pinkler kezét, de Pinkler erősebbnek bizonyult.

Ida néni hallotta, hogy az egész ház zeng ettől az ordítástól, a folyosókon és az irodákban összenéznek a kollégái.

– Tessék rendesen viselkedni! – kiabálta, és érezte, hogy gyöngye, gyöngye a hangja ezzel a sátáni üvöltéssel szemben.

Megragadta a gyerek vállát, de Pinkler kirántotta magát Ida néni szorításából, és szünetet sem tartva az ordításban, újra az ágyra vetődött.

– Fölösleges hisztizned! – toppantott Ida néni, és most már határozottabban ránította föl Pinklert, de az teljes erejéből szorította a testét az ágyra. Ida néni egész hatalmas asszonylényét bevetette a küzdelembe, és akkor Pinkler hirtelen elengedte magát, amitől Ida néni elvesztette az egyensúlyát. Pinkler leugrott az asztalról.

– Hülye picca, mocskos gyilkos!

A szeme könnytelen volt, az arca törődött, akár egy felnőtté.

Ida néni meghökkent. Pinkler hátat fordított neki, de a nevelőnő elkapta, mielőtt feltéphetne volna az ajtót.

– Na, ide figyelj...

Ida néni maga felé penderítette Pinklert.

– Mégis mit képzelsz?

Pinkler leszegte a fejét.

– Nézz a szemembe, ha hozzád beszélek!

Pinkler vonakodva ugyan, de ránézett. Ida néni elmosolyodott. Egyszerre bájosnak találta ezt a loboncos sörényű, macskaszemű, barnára cserzett bőrű vadócot.

– Na, indulás fürdeni, bűdös vagy, mint egy vakarék kutya, csöveztél, vagy mi, így nem jöhetsz le az ebédlőbe – fordította az ajtó felé Pinklert megenyhülve, és taszított rajta egy kicsit, de az csak éppen annyit mozdult, amennyire Ida néni kibillentette az egyensúlyából. Ida néni arca ismét elkomorult. Megragadta Pinklert a tarkójánál, és így valósággal kitolta a folyosóra, meztelenül, ahogy volt, éppen csak át a szemközti fürdőhöz.

Pinkler fél szemmel látta, ahogy a folyosó végi csapóajtó mögött a kamasz fiúk mutogatnak rá, és kiröhögik.

Kötél

A fekete-fehér, betonig kopott kövön tócsákban állt a víz. A mosdók le voltak szerelve, és a falból csak a csapok csonkjai álltak ki. Mindenhonnan le volt törve valami. A vécéken nem volt ajtó, a vécékagylókról leszakadt a deszka, a lehúzóknak elfeketedett spárgái négycentisre koptak, ha valaki úgy döntött, hogy mégis meghúzza, fel kellett állnia a kagyló összemocskolt peremére.

Pinkler egy rövid ideig azért megfeledkezett a bajáról a zuhany alatt. Ida néni visszasietett egy törülközőért, de csak a szemközti rendelőig kockáztatta az eltávolodást.

Közben a zuhanyozóba egy nagyobb lány kukkantott be, és mielőtt bármilyen megjegyzést tehetett volna, Pinkler fröcskölni kezdte rá a vizet. A lány pillanatok alatt elázott, és éppen neki akart rontani Pinklernek, amikor Ida néni visszaért a törülközővel.

– Én ezt nem hiszem el! – emelte két karját tehetetlenül Ida néni, és a két karja visszacsapódott az oldalára, mint a repülésre képtelen madarak szárnya.

Pinkler abbahagyta a fröcskölést. A plafonról kivezetett csőből akadály nélkül ömlött és Pinkler mellett hangosan csapódott a betonnak az ujjnyi vízsugár. Csend volt. Csak az áttetsző sugár feszült a mennyezet és a padló között, tövéből a cserregve felröppenő cseppekkel. A lány feltápáskodott.

– Már a hülyéket is ide hozzák? – nézett Ida nénire, azzal ruháját csavargatva kifordult a fürdőből.

Ida néni pontosan ezt gondolta, és bármennyire tisztelte Gelencsér igazgató urat, sok mindenben nem értett egyet vele.

– Te meg azonnal gyere ki onnan! – ripakodott Pinklerre.

Pinkler elzárta a csapot, kilépett, és nyújtotta a kezét a törülközőért. Ida néni előrehajolt, hogy Pinkler arca magasságába kerüljön az arca, a törülközőt pedig a hasához húzta, mintha így kellene védenie Pinklertől.

– Normális vagy? – kérdezte fojtott hangon.

Pinkler nem válaszolt, és Ida néni hiába hajolt mélyebbre, nem látott bele Pinkler lesütött szemébe.

Ida nénit váratlanul érte a rúgás. A lábszarához kapott, és felsikoltott.

Pinkler nem mozdult, mintha nem is ő rúgott volna. Továbbra is lehajtott fejjel állt, aztán egyre hangosabban kezdett dideregni, összegörnyedt, ökölbe szorította és a száájához emelte mindkét kezét, mintha lehelni akarná.

– Fogod a rongyot, és felmosol! – parancsolta Ida néni a lábszárát tapogatva.

Pinkler körülnézett. A fürdő sarkában meglátta a felmosórongyot. Azonnal odaszaladt. Fokhagymagirizd fenekét az égnek tárva hátrált Ida néni felé, és lendületesen törölte a követ maga előtt.

– Nézd, milyen ügyesen mosok fel! – kiáltotta. A csigolyák törékeny íve kirajzolódott a hátán.

– Talán, *tessék* nézni! – mordult rá Ida néni, és most már biztos volt benne, hogy a sátánnal akadt dolga.

– *Tessék* nézni, hogy fel tudom mosni az egész fürdőt! – kurjantotta erre Pinkler, és mint a motolla, csiszatolni kezdett körbe-körbe a felmosóronggyal.

– Nem kell az egész fürdőt! Azt mondtam, nem kell az egész fürdőt! – próbálta fékezni Ida néni kétségbeesetten.

– Nézze, hogy ki tudom csavarni! – egyenesedett fel Pinkler. A rongy ficánkolni kezdett a kezében, a víz ezüstpikkelyekként rebbent szét belőle, és a cseppek, mint a dinynyelé, úgy barázdálták Pinkler gyerekhasát.

Ida néni teljes erejéből húzott rá Pinklerre a törülközővel, újra meg újra, ahol érte. Pinkler megdermedt, összerándult, a felmosórongyot tartó kezét védekezésépp az arca elé emelve egészen összegömbölyödött, aztán futásnak eredt. Ida néni megpróbálta elkapni, utánanyúlt, de Pinkler kicselezte.

Szembefutott a fiúkkal, akik azonnal, mint hajtók a vadat, visszafordították oda, ahonnan Ida néni szaladt felé sántikálva. Hogy ne tudják bekeríteni, Pinkler találmóra benyitott a folyosóról nyíló egyik ajtón. A tornateremben találta magát. A bordásfalak mellett a plafonról vastag kötelek lógtak lefelé. Pinkler megragadta az egyiket, és felmászott a tetejére. Ida néni és a fiúk utána tódultak a terembe.

Ida nénin borzongás futott át, aztán szédülni kezdett. Az egyik gyereket elszalasztotta egyenesen az igazgató úrért, mire Janó fölfedezte a magasban kapaszkodó Pinklert.

– Kint az egész pinád, hogy basszalak meg – vonyított fel az egyik fiú, mire a többiek füttyögni és kiabálni kezdtek.

Ida néni tehetetlenül próbálta lecsillapítani őket, de rá se hederítettek. Egyikük a kötél aljába kapaszkodott, és hintázni kezdett, amikor Gelencsér igazgató úr végre megérkezett.

Gelencsér a maga csendes, de ellentmondást nem tűrő hangján mindenkit kiküldött, még Ida néni is. Felmászott a bordásfalra, és lefejtette Pinkler kezét a kötélről. Pinkler átkapaszkodott Gelencsérre.

Az ablaküvegek fölhólyagosodtak, aztán az esőcseppek összefolytak, fényes-szürkén elágaztak. A párkányokon halkan zörgött, kocogott a bádoglemez.

– Hogy van egy ilyen kis emberben ennyi erő? – masszírozta Gelencsér a nyakát.

Behúzza maga mögött a betegszoba ajtaját.

A távolban fölmordult az ég. Az első villanással a rácsok sávjai kigyúltak a sötét folyosón, beleégtek az üvegekbe, negatívjuk a retinára, a lehunyt szemhéj mögé.

– Ne bántsd a gyermekeimet! – Az erdők anyja a tölgyek ágain repült felé.

A beton szürke pettyeit látta. A lépcsőfokok a derekáig értek. A nyakában női táska. Azt szorította magához. A vállpántját egy nagy csomóval vették rövidebbre, hogy ne érjen le a földig, hogy el ne botoljon benne. Egyre följebb, egyre magasabbra. Az anyja fogta a kezét.

A meztelen test körül földig érő ősz haj örvénylett.

– Száz éve siratom őket, mert a gonosz varázslata uralkodott rajtuk.

Egy pillanat volt. Másik kéz kulcsolódott a kezére, húzták a lépcsőn, húzta valaki tovább. Hiába forgolódott, hiába...

Keze élével sújtott le, és kettéhasadt előtte a köré csapódó bozót. A rágabalyodott indák, amik előbb a földre húzták, sziszegve tekeredtek, bomlottak le róla. Akkor a fák közé sújtott. Az ágak nyögtek, kinyújtóztak, elmetezett gallyaik közül csontvázak hullottak a földre.

– Ez neked köszönhető, gyermekem! – fogta kézen az öregasszony. Ősz hajára mutatott. A hajából madarak szabadultak, és a fák koronája felé repültek.

A táskát levették a nyakából, hiába kapaszkodott bele, hiába sírt.

– Aja, aja, aja...

Leguggoltak hozzá. Lefejtették a pántról az ujjait. Rántottak rajta egyet.

– Vége.

Az asszony egy hajszálat adott a kezébe. Döndült az ég. A paripa a levegőbe emelkedett. Kettévágta az eget, és a résből fekete nyál habzott elő, lába elé szederszemek zuhantak, mígnem kötésig gázolt bennük az esőhangon doboló sötétben.

*

Maga akkor is itt volt. Egy évvel ezelőtt.

Emlékszem.

De nem a Pinkler miatt.

Nem kifejezetten.

El lehetett mondani magának, hogy úgy mi a helyzet. Hogy mi az, amivel nem vagyunk megelégedve.

Mi változott? Semmi.

Látja, én is itt vagyok megint az Átmenetibe. Most kerültem ide, hála a jó istennek, mert nem hagytak békét nekem.

Ja. A Zsigabá. Mondjuk úgy, hogy az is. A kicsik panaszkodtak rá, mi? Kiszedte belőlük, de segíteni nem segített. Maga is csak szart a fejünkre. Ez az igazság.

Nem tudom, mi lesz velem. Itt még mindig ugyanaz a rendszer, hogy döntenek, aztán az indulás előtt tudod meg:

– Pakolj, mehatsz!

Ide vagy oda. Még időd sincs, hogy elbúcsúzzál. És ugyanúgy be vagy zárva.

Volt egy abortuszom. Honnan tudja.

Látja, ez az, leszárják az ember magánéletét. Mer itt semmi nem marad köztem meg magam közt. Volt. És? Senkinek semmi köze hozzá.

Elég baj az, hogy volt. Mert amin az ember ott átmegy, azt senkinek se kívánom. Végül is megöltém egy embert. Nem tehetett semmiről.

Nem tudom, ki volt az apja, de ha tudnám, akkor sem mondanám meg.

Tudom, hogy azért keresett meg, mert én voltam akkor a Pinklerrel. Akkor se szálltak le rólam. Magát meg mit érdekli. Se rendőr, se nyomozó, se senki. Akkor meg minek jön ide egy évre rá. Az a vizsgálata se ért semmit.

Programok. Azzal kitörölheti a seggét.

Ha valaki az utcán van folyamatosan, mert pénzre van szüksége, nem fog itt bent rohadni ebbe a börtönbe. Nincs az a program. De most komolyan, el tud engem képzelni hastáncolni?

Pedig nem vagyok mosolygós kedvembe, azt látja.

Relaxáció, film. Most újat mondott, nem vagyok bent egy ideje. A rendőrök szedtek össze, visszahoztak, de ahogy lehet, kimegyek innen.

Van barátom. Neki dolgozok.

A barátommal az utcán ismerkedtem meg. Különben nem is bánom, hogy a Pinkler ebbe nem került bele. Na, hagyjuk.

Most már ha kimegyek, mindig kiállok.

Ja. Szoknya. Látna kint, még ígyebbül se ismerne meg.

Tudja, mit mondok magának? Hagyja békén a Pinklert. Hagyjon békén engem. Hagyja békén a Janót.

Tényleg nem érti?

Ne féltsen engem! Ne jöjjön nekem ezzel a dumával! Aki állami gondozásba nő fel, az van elég kemény ahhoz, hogy az utcán is megéljen. Az ember felkeményedik ehhez, mert nincs más választása.

Ott gyűjtök rá, ahol akarok. Ott gyűjtök rá, ahol akarok!

Igen, füves cigi, és? Nehogy már maga mondja meg.

Hogyhogy mit csinálnak? Ezek itt? Ezek velem már semmit. Semmit. Nem tudnak mit csinálni. Megvonják a zsebpénzemet? Nem telefonálhatok? Nem kapok kimenőt?

Holnap már itt se vagyok. Ha nem hoznak vissza a rendőrök, akkor is visszajöttem volna kajálni. A Pinklerrel is ezt csináltuk.

Végül a Tomkrúz már személyesen hozta vissza a Pinklert, nehogy már visszapos-tázzák, aztán a nyakán maradjon.

Pinkler bárhonnán meglépett, érti? Bárhova felmászott, és bárhol kimászott. Ennyi.

Tudja, mit kérdezen meg, ha bemegy a Sodrásba, vagy akárkitől, mit tudom én? Hogy mi a jó bűdös francnak nem vették vissza hozzánk. Csak ennyit. Mit kellett bohóckodni azzal a Sárگا füzettel. Ennyit.

Én azt csinálom, amit akarok!

De, de megyek! Hagyjon! Nincs kedvem beszélgetni. Szálljon le rólam, világos?

Pillangó

A magasfeszültségű villanyoszlopok felől a leánynevelő néptelennek látszó épületszárnyait, néhány rácsos ablakot és a sárgára festett téglafal egy részletét választotta. Így a képet darabokra szabdalták az oszlop vastraverzei.

Az igazgatónő az ablaknál állt, és nagyot sóhajtott.

– Végtelenül felháborít. Alig négy napja, hogy... De Pinklerre és a gyerekekre nézve is károsnak tartom, hogy így felkapták ezt az ügyet.

Az igazgatónő visszanézett az oszlopsor felé, de a fotós már nem volt ott.

– Nem vagyok hajlandó ebben tovább részt venni.

Az újságírónő bekapcsolta a diktafont.

– Nem érti? Ne haragudjon, de nem adtam engedélyt... Személyiségjogok is vannak a világon.

Az újságírónő bólintott:

– Írhatom, hogy nem kívánt nyilatkozni lapunknak?

Az igazgatónő homlokán, a haja tövében az apró verejtékgöngyök púderfehéren buggyantak elő, mint homok alól a csigatojások.

– A gyerekekért én vagyok a felelős, csak arra kérem magukat, hogy ne zaklassák őket!

Az igazgatónő visszaült az íróasztala mögé.

– Szerintem mindannyiuk érdeke, hogy az igazság... – vont vállat az újságírónő, és a diktafont az asztalra tette.

– Maga melyik újságtól van? – kérdezte az igazgatónő, aztán legyintett. – Már úgysem tudom követni. Csak vádaskodni tudnak.

– Engem a véleménye érdekel. Mégiscsak maga a szakember – nézett rá bátorítóan az újságírónő.

– Azzal kell kezdenem, hogy Pinkler a rendszerbe kerülése óta gyakorlatilag szökésben volt...

Kopogtak. Az ajtórésből Zsigabá szimatolt be fontoskodó képpel.

– Megint valami tévések keresik az igazgató asszonyt – sutyorogta.

Az igazgatónő jelentőségteljesen az újságírónőre nézett.

– Látja? Lehet így dolgozni? Nincs is ennyi csatorna.

Zsigabá az igazgatónő rendelkezése szerint a tévéseket a pszichológus irodájába vezette.

– Marikám, drága – nézett kérlelőn a tömzsi asszonykára Zsigabá. – Nem teheti meg.

Marika türelmet kért. Az orrára illesztette a szemüvegét, belekotort a jegyzeteibe, majd elővett egy összehajtott papírlapot. Zsigabá töltött a dugipálinkájából. Marika behunyta a szemét, majd rövidesen kinyitotta. Ezzel jelezte, hogy indulhatnak.

– Én, az intézet pszichológusa kijelentem... nekem, kérem, háromszázhatvanöt gyerekm van... hogy ki a felelős ilyen esetben, kérem, a kérdés eleve rosszul van feltéve. Ez az első eset, hogy nyilatkozom. Mert Pinkler miatt... kötelességemnek érzem... és leírtam ide néhány gondolatot, amit most...

– Elnézést! – emelte megálljt vezénylő kezét a pszichológusnő arca elé a riporter, miközben a kontrollmonitor képét figyelte.

– Felvétel lesz! Most tessék kezdeni!

Marika tanácstalanul hallgatott. Hol a hangmérnökre pislogott, hol a technikusra, hol a szokatlanul fölé lógatott mikrofonra. A riporter sürgetően integetett neki. Marika végre megértette, és kihajtogatta a papírját.

– „Ezt a kis tizenhárom éves embert a szabadságvágy olyan foka jellemezte, amely nem bírta elviselni a hányattatást, a nem törődést, a deprivációt.”

Az operatőr tanácstalanul nézett ki a kereső mögül a riporterre.

– „Az anya szeretetlenségét, az apa alkoholizmusát, az egyik intézetből a másikba való vándorlást. Akár egy szabad pillangó...”

Marika remegő fejhangon olvasott. A riporter az állához emelte a kezét, és várakozó testtartásba hajolva a térdére könyökölt.

– „...szárnyalt, akadályokra fittyet hányva, mint a tűz... jaj, ja igen, bocsánat, mint a tűz... mint a tűz paraszában elhamvadó pillangó, aki szállni, repülni vágyik, ahogy a szökések erre engednek következtetni...”

Zsigabá letörölt egy könnyecseptet a jobb szeme alól. Zsigabának a bal szeme még sohasem sírt.

– A bal szememmel lehet valami – panaszkodott mindig Marikának –, érzéketlen.

De most még a bal szemében is érzett valami szokatlan bizsergést, telítődést.

– „...ahogy egy artista ügyességével a szabadságot minden porcikájával áhítja, és nem kell senkinek. Ki tudja, hol élt nap mint nap? Merre kallódott ez a kis ember, a szabadság gyermeki lényű légtornásza?”

Marika kezében egyre elviselhetetlenebbül remegett a papír. Az operatőr kikapcsolta a kamerát. A csendben a gomboska úgy csattant, mintha az épület egész elektromos hálózata kapott volna rövidzárlatot.

– Valahogy ez meg volt írva a sorsába – ingatta a fejét és nézett Marikára Zsigabá. Szerette volna megmondani, mennyire meghatódott az írásától. Hogy „nem gondolta volna”. Hogy „éppen a Marikában van benne ennyi költészet. Igen, benned, te drága lélek, te, te, te...”

– Úgy képzelje el, hogy ezek bárkit leszopnak az utcán egy szál cigarettáért – akasztotta zavaros tekintetét Marika a hangmérnökébe. A hangmérnök valósággal össze-rezrent, mert a fülhallgatón keresztül kétszer olyan erősen hallotta a riportalany hangját.

Marika is megijedt, és kicsit riadtabban folytatta a hangmérnöknek, mert nem tudta, kinek is beszéljen a sok ember közül, és a beesett arcú férfi már az elejétől fogva szimpatikus volt neki. A szöveget is csak neki olvasta, „különbön nem is ment volna másképp, nem is ment volna egy ilyen megértő befogadó nélkül” – gondolta Marika. – És akkor ott szípuznak mondjuk a Mariannal az oszlopoknál – folytatta tovább a hangmérnöknek –, mert itt, kérem, legalább otthon érezte magát, és akkor én hiába próbálok velük beszélgetni mint pszichológus vagy netalántán magánemberi minőségemben, kérem, nálam is betelik azért előbb-utóbb a pohár, gondolom, a Sárga füzet-ről már hallottak. Kibírhatatlan! Ki-bír-ha-tat-lan! Egy: megszökik az Átmenetiből. Kettő: visszaviteti magát a rendőrökkel. Három: onnan meg visszaszökik hozzánk, mert a szökés, az utca, a mászás az élete, ugye az artistaiskola miatt is, mielőtt bekerült a rendszerbe, tudják, oda járt, de onnan is el kellett állítólag távolítani, mert engedély nélkül mászott a kupolába, hát eszméletlen, és ott, ugye, biztosítás nélkül nem lehet, mert ott fegyelem van.

– Öt percet adok maguknak – robbant a szobába az igazgatónő.

Marika még toporgott egy kicsit, segítségkérően nézve a hangmérnökre, de az már újra a vállára akasztott műszer potmétereit csavargatta.

– A Sárga füzetel kezdéném...

A riporter közbevágott:

– Megtudhatunk valami friss információt Pinkler állapotáról?

– Jelenleg semmit – válaszolta az igazgatónő.

Zsigabá Marika mellé somfordált.

– A Sárga füzetel az volt a célom, hogy mindenki írja bele szigorúan titkosan a véleményét – kezdte újra az igazgatónő.

Kávédaráló

A gótikus ablakocská mögül angyalok jelenléte fénylett befelé. Valaki monoton hangon a füléhez hajolva hajtogatott valamit, először nem lehetett érteni, mit, aztán a hang egyre erősödött: idióta vagy, idióta, hülye vagy, ostoba vagy, hülye, idióta. Pinkler hiába kereste a hang forrását. Kiabálni szeretett volna, tiltakozni, de csak fuldoklott, ahogy a saját értelmetlen szavai visszacsúsztak a torkába. Mozdulni akart, de érezte, hogy a teste tehetetlenül fekszik az ágyon, miközben ő maga kilép belőle, és a levegőbe emelkedik az ablakok szárnyfénye felé. Nagyon rándult, mikor fölébredt.

A bal csuklója volt az ágyvashoz bilincselve, már emlékezett is. Dénesbá fennakadt szemmel feküdt, a feje mellett kétoldalt pihenő karokkal, úgy, ahogy éjjel lefordult róla.

A kulcs az ágy melletti szekrény tetejéről kilógó szoborkéz mutatóujján fityegett. A mutatóuj sikere elsősorban a tárgyak távolságától és Pinkler méreteitől függött. Szerencséje volt. Sem amikor kézenállásba lendült, sem amikor az ágy korlátjáról visszaugrott, nem ébresztette föl Dénesbát, csak közben, majdnem. Amikor a kulcs a párnára pottyant, akkor horkantott fel és fordult az oldalára.

A zuhanyfülke a konyhából volt elkerítve. A zuhanytálcára úgy zizegett a víz, mint a nyári zápor.

Pinkler vizesen bújt bele a bugyijába és az ingébe. A nadrágját a konyhaszéken hagyta, de azon most ült valaki. A gangra nyíló ajtó üvegén át az ég akvamarinnal öntötte körül és már-már elnyelte a széken ülő sziluettjét. Pinkler nem mozdult. Az alak lassan felé fordult, és a fejére hulló utcalámpafénytől a haja sárgán lobbant, mintha színes papír égne.

– Dobjál már meg egy cigivel – hallotta Pinkler a saját hangját.

Az alak nem mozdult. Pinkler elindult a szoba felé. Egy kéz nyúlt utána, és a konyhaszéken ülő a térdére húzta.

– Megszöktél – állapította meg rekedtes hangon a sárga hajú.

– Anyagod nincs? – kérdezte Pinkler. A konyhában főtt-tojás- és füstszag volt.

Az alak kotorászni kezdett a zsebében, és elővett egy doboz cigarettát. Egy utolsó, lefordított szál volt benne.

– Neked adom, lásd, kivel van dolgod – mondta, a szavak szétmállottak a szájában. Pinkler még most sem tudta kivenni az arcot a sötétben, csak a sárgára festett haj világított.

– Nincs más? – gyújtott rá Pinkler. – Lerendezlek.

A láng két csodálkozó szemet világított meg. Az alak mindkét mutatóujjával egyszerre bökött az ing hasadékába, így húzta szét a lányon az ing szárnyait. Először csak annyira, mintha függönyök közé akarna kukucskálni, aztán egészen, két oldalra és le a vállára. Pinkler maga is elcsodálkozott a saját mellén, duzzadtan gömbölyödött, és ő önkéntelenül kiegyenesítette kicsit a hátát.

– Vagy mit akarsz? – kérdezte.

– Nekem így nem kell csaj. Azt baszok meg, akit akarok, szájba baszok téged is, érted?

Pinkler unottan szívott bele a cigarettájába. A gyomra azért egy kicsit megremegett.

– Apámnak van egy régi kávédarálója... – szólalt meg az alak megint, és kivette Pinkler kezéből a cigit. A parázs megvilágította az arcát, de Pinkler nem nézett rá.

A zuhanyfülke elé szerelt nejlönfüggönnyet meglebbentette a huzat. Pinkler kellemetlennek érezte a füst- és a főtt-tojás-szag keverékét. A függöny lélegzett.

– És azzal darálja a kávé. Ilyen régimódi, mert értékeli a...

A mondat hosszan úszott, lebegett a fejük felett a füsttel. Pinkler mellét nyirkos kéz markolta meg.

– „Gyerekeket nem szakítunk széjjel...” Megmondta anyámnak világosan. Megvolt anyámnak a választási lehetősége, „de akkor teneked a kölykökhöz semmi közöd tovább”. Az apám megmondta, de az anyám a másikat választotta. Apám nevelt fel. Apám...

– Szarok az apádra – vágott közbe Pinkler. A hangja nyugodt volt, pedig a fiú keze elviselhetetlenül szorította a mellét.

Az ütéstől Pinkler a konyhakőre zuhant.

– Elengedlek, ha jól viselkedsz, kis hülye, kis idióta – sziszegte fölötte a hang.

A fehér függöny mögül előlebbent a villanybojler vörösen izzó jelzőfénye.

Pinkler alig tudott felállni. Amikor végre sikerült, az alak belecsimpaszkodott, és nagy nehezen feltápászkodott a székről.

– Segíts! – nyögte, és kis híján elesett.

Araszolva jutottak el a szoba sarkában a macskakosár melletti matracig. Az anyamacska szeme felizzott, mikor az árny a paplanra hanyatlott.

A gótikus ablakok ívei piszkosszürke rést metszettek a sötétbe. A hortyogás hullámai elérték és elaltatták a macskákat.

A konyhában a szag Pinklert arra a festett tojásra emlékeztette, amit jóval húsvét után fedeztek fel az öreg ablakában. Kővér, fehérjeszínű kukacok araszoltak a megpuhult hég virágain.

Dénesbá tűzhelyén agyag gyűjtőedényben, mint egy apró kemence belsejében a fogpiszkálónyi fahasábok, fel-fellángoltak a gyufaszálak.

Pinkler fölvette a nadrágját, begombolta az ingét. A bejárati ajtó kulcsát sehol sem találta.

Akkor a huzat egy lökéssel kitérte a templomablakok üvegszárnyait.

*

Megint kihúzott a szarból. A férje berágott magára. Ne is tagadja. Igaza van. Mi a faszt keresek én itt.

Bocs, csak a tegezés még nem áll a számra. Nem, engem nem érdekel az a tíz év. A barátnőm is, a gyerekem anyja, tudod, az is idősebb nálam. Csak hozzájuk nem mehetek. Az anyjánál lakik.

Nem, már tök jól vagyok. Komolyan.

Ez komoly? Reggeli? Persze hogy jó. Baromi éhes vagyok.

Nem, még csak az kellene. Az orvosnak kötelessége jelenteni, én meg húzok tovább, majd ha már nincs hova menni, akkor bevitetem magam a rendőrökkel. Ha egyáltalán visszavesznek.

Képzeld, a Pinkler egyszer... Olvasta a jegyzőkönyvében? Be volt neki írva?

Kösz, inkább kávé. Jegyzőkönyvbe vették? Hát nekem csak annyit mondott, hogy előzetesbe volt, mert a Sodrásba egyszer, amikor visszavitték a rendőrök, azzal, hogy rossz hatással van a többiekre, egyszerűen nem vették vissza. Aztán nem tudom, mi lett, a zsaruk elengedték, ő meg visszakönyörögte magát, na, mit szólsz?

Ja. Hallottam, hülye Mariann. Rohadt kis kurva. Miért nem küldted el a kurva anyjába. Én, ha találkozom veled, komolyan, szájon ütöm. Szájon lesz verve, ne aggódjál.

Még te véded? Most mér véded? Jót akartál vagy nem? Nahát akkor.

Figyelj, az ember ritkán találkozik olyannal, mint te, aki segít.

Az én anyámnak szar élete volt. Az apámnak is. Tisztába vagyok veled. Én nem hibáztatom őket. Tőlük haza is mehetnék, csak ezek nem engednek.

Jó, mondjuk, így nem mehettem volna haza, mer apám agyonver, meg a bátyám, hogy drogozok. Na de nem is miattuk. Mert engem sem kell félteni. Inkább az anyám. Mert az én anyám az egy nagyon becsületes asszony. Nagyon tisztességes. Az én anyámtól lehet tanulni. Például mindig mondja az anyám:

– Ha most vagyunk ketten, azt eszünk, azt nekem is van, a másíknak is, mind a két tónknek elég van, akkor ha jön egy harmadik, azt éhes, azt neki nincs... hát belehalok, ha most adok annak is egy kicsit? Hát ha van miből, egyen már az is!

Látod, ebben hasonlít hozzád.

Meg az anyám olyan, hogy nem bírja elviselni a fajgyűlöletet. Pedig szerintem az mindig volt, és mindig lesz. Szerencsére ez bent nem téma. De az anyám azért az egy szóért, hogy a cigányok, úgy általában, hát azért nagyon haragszik. Ha valami ilyen nagyobb dolog volt a környéken, betörés, gyilkosságok, vagy ahol azelőtt éltünk vidéken, mindig kérte az Istent:

– Drága jó Istenkém, csak ne cigány csinálta volna!

Mert ha mégis cigány volt, rögtön azzal jöttek:

– Persze, igen, a cigányok!

– Mer más nem is lehet, csak az! – haragudott nagyon az anyám, és hogyha tényleg cigány volt, akkor mindjárt rögtön, hogy „a cigányok”. Nem hogy ez vagy az. Ha magyar ember gyilkol, nem azt mondják, hogy „a magyarok”.

Szerintem igaza van anyámnak, én ezzel egyetértek. Én én vagyok. Egy ember. Ez a lényeg, nem? Abban igaza van anyámnak, hogy ha mondjuk van két fia, és ne adja isten, az egyikünk gyilkolt, hát akkor oka annak a másik is?

– Az egyiknek a bűnéért? Mert testvérek? Meg melléjük még engem is, mer anyjok vagyok? – mondja anyám. – Aki bűnös, tessék: vigyék, bűnhődjön! De a másikat... ?

Na én is mindjárt lelépek, nem akarlak én téged se bajba keverni, mert ha itt kapnak el a zsaruk, neked is bajod lesz belőle.

Hú, ezt tekerd fel egy kicsit! Imádom ezeket a rapszámokat, a szövegük miatt, főleg a szövegük miatt, de jó a dallamuk is. Néha olyan, mintha rólam szólnának, tényleg tisztára bele tudom magam élni. „Tudtam, hogy eljössz, tudod, hogy várlak, nincs a világon semmi se nálad fontosabb, ugye, jól tudod, fogod a kezem, és én boldog vagyok. Jó, hogy eljöttél, maradj itt velem, ne hagyd el soha, fogd a két kezem...”

Meg bírom ezeket a roma számokat is. Ja, amit a múltkor mondtam a telefonról. Annak a családnak a neve. Várjál. A csávó neve volt. Szerintem annak a neve lehetett, de beceneve. Ronáldo! Nem. Rivaldo! Hülye vagyok, mindig ezek a focisták ugranak be. Nikolo? Van ilyen név? Na, valami ilyesmi. Kérdezősködjél a lóvásárba. Most komolyan mondom. Persze hogy van. Nem sok helyen, de ha egy helyen kérdezed, az is elég. „Jó, hogy eljöttél, maradj itt velem, ne hagyd el soha, fogd a két kezem...”

Mivel mi van? Bocs, csak nem értettem. A programokkal? Szerinted? Mit tudom én.

Énekelni? Nem. Erre még nem gondoltam. Hát a benti filmben az csak olyan játékok volt.

Szeretek, persze hogy szeretek. Meg ki nem akar sztár lenni. Hiába mondd, hogy jó a hangom, nem csak te mondd, de ahhoz sok gyakorlás meg kitartás meg szerintem jó tanulmányi eredmények kellene, az nekem meg egyik sincs. Ahhoz baromi nagy szerencse kell szerintem, hogy valaki az utcáról vagy az intézetből feljebb jusson. Hogy mondjuk továbbtanuljon, mint a Gyulabá csoportja, akiket a Gelencsér támoga-

tott mindvégig azzal, hogy teljesen szabálytalanul az Átmenetibe tartotta őket, hogy ne hányódjanak egyik intézetből a másikba. Mert akkor nem tudnak a tanulásra koncentrálni, ezért mondom én, hogy a Gelencsér baromi jó fej, és segít. Most nézd meg azokat a fiúkat. Továbbtanul mind. Egyetemre, főiskolára.

– Segíteni csak annak lehet, aki maga is akarja – mondta nekem szemtől szembe a Gelencsér, és énszerintem igaza van. Mert a Pinklerrel szerintem a Gelencsérnek is az volt a baja, hogy a Pinkler nem volt közreműködő. Már az elején gázos volt a csaj, amikor a Pinkler a Gelencsérhez került. Mennyi lehetett? Tízéves? Na, már akkor balhész volt a csaj.

De nekem is ez a továbbtanulás baromi lehetetlennek látszik, főleg mer én tiszta ideg vagyok. Én már nem tudok meglelni a drog nélkül szerintem, ha még nem is tartok ott, mint a Mariann, mer az a nyomorult már kemény heroinista.

De ne beszéljünk folyton rólam. Tényleg, és hova tűnt a férjed? Veszekedtetek, mi? Azt elhúzott. Nem értékeli benned, hogy milyen vagy, szerintem.

Most lehet, hogy meg fogsz sértődni, de szerintem ő nincs azon a szinten. A te szinteden. Csak játssza az agyát, mer idősebb. Én egyből meglátom ezt. Na, nem tudom, hogy hogy mondjam. Nem jól nevelték.

Féltékeny, gondolom, mer jó csaj vagy.

Remélem, nem sértettelek meg.

Figyelj, most lehet, hogy hülye vagyok, de én...

Megsókölhatlak?

Ebéd előtt

A titkárnő gondolatban megérintette Gelencsér vállát, és azt mondta: „Ne engedje be.” Gelencsér fölvette a telefonkagylót, és tárcsázott.

– Engedje be – pillantott fel közben a titkárnőre.

Az újságíró magas, fiatal, vonzó lány volt, kétcentis hajjal, miniszoknyában.

Amikor belépett, az igazgató biccentett felé, aztán elfordult, és úgy beszélt a telefonba, hogy hozzá csak hangfoszlányok jussanak el. Aztán megszakította a vonalat, és máris újabb melléket tárcsázott. Közben egy mozdulattal hellyel kínálta az újságírónőt, aki ennek ellenére állva maradt.

– „Nem mondta senki, hogy ez egy ilyen jóképű pasi, valami hihetetlenül sármos nézéssel meg tiszta ősz hajjal, naná, hogy megvárakoztatott, tudjam, hogy tekintéllyel van dolgom” – mondta magában a barátnőjének, és a gyerekképekkel tapétázott falat nézegette.

A fotósa váratlanul érkezett, és amikor üdvözölte őt, az igazgató hirtelen kiesett a szerepéből. Tétován felemelkedett a székről, az pedig intett, hogy „folytassa csak a beszélgetést”, készített néhány képet, majd elviharzott.

Gelencsér letette a kagylót, és elnézést kért a „megvárakoztatásért”.

– Kezdjük! – ült a dohányzóasztalhoz.

– Kezdjük! – ült le vele szemben az újságíró, és beállította a diktafonját.

A titkárnő egy dossziét hozott be, és Gelencsér asztalára tette. Megvárták, míg újra becsukódik az ajtó.

– Négy napja történt az a szomorú eset, melynek előzményeiről, okairól és körülményeiről Gelencsér Ágostont, az Átmeneti Nevelőotthon igazgatóját kérdeztük.

Gelencsér megköszöri a torkát, kinézett vékony, aranykeretes szemüvege fölött,

tenyerét zárt ujjakkal összeillesztette, térdére könyökölt, és előrehajolt, olyan lendülettel, mintha azonnal fejest kívánna ugrani az iroda padlójára.

– Én magam is szeretnék világosan látni, bár az eset egyáltalán nem jellemző. Az égvilágon semmilyen következtetést nem lehet levonni az intézetek működésére vagy a gyermekvédelem összességére nézve. Pinkler mindig is kilógott a rendszerből. Egyrészt folyamatosan szökésben volt...

– Ön kétszázhusz gyerek hivatalos gyámja – vágott közbe az újságíró.

– Ez a rendszer hibája.

– Nem lehetett volna Pinklert olyan intézménybe helyezni... ?

– Még korai múlt időben beszélni.

Az újságíró egyáltalán nem jött zavarba. „Korai is, gusztustalan is”, gondolta, és inkább furcsállotta, hogy nincs lelkiismeret-furdalása, amiért magában a tragikus végben reménykedik. „Valahogy úgy lenne egész” a riportsorozata, mert riportsorozatot tervezett.

– Nobel-díjas riportsorozatot... Jó, nem beszélek így – mentegetőzött azonnal a barátjának –, de olyan álszentség hazudni, letagadni, hogy mindenki azt várja itt, perze titokban, csak magában, hogy meghaljon.

– Hát igen... Még – bólintott. – Nézzünk bizakodóan a jövőbe: Nem lehetne Pinklert olyan intézménybe helyezni, ahol kezelni képesek a problémáit?

– Ismernie kellene a gyermekvédelmi törvényt – válaszolta Gelencsér.

– A gyermek gondozási helyének kiválasztásához elhelyezési értekezletet kell tartani, melyen a gyermek jelenléte is kötelező.

Gelencsért meglepte a nő tájékozottsága, de a viselkedése, az észjárása is, az, ahogy pontosan idézett a törvénynek abból a passzusából, amelyre előzőleg a szökésekre utalva ő maga gondolt.

– Ha ezen nem tud részt venni, vagy nem egyezik bele az áthelyezésbe, akkor nem dönthetünk – egészítette ki, de a hangja megenyhült. – Patthelyzet. Higgye el, amíg nincs lehetőség mondjuk a kényszerkezelésre sem, mondja meg, addig én saját jogkörben mit tehetek. Visszahozzák beszívva, bedrogozva, még elvonókúrára sem vitethetem, mert ahhoz is a beleegyezése kell. Önsorsrontónak ítélték, ezért a pszichológus zártabb intézeti elhelyezést javasolt, kockás füzet ide vagy oda.

– Sárga füzet – javította ki az újságíró. Gelencsér legyintett.

– Érti, ha folyamatosan szökésben van, akkor bármeddig elhúzódhat a végleges áthelyezés kérdése.

– Pinkler itt az Átmeneti Otthonban várta, hogy döntsenek róla. Hogy az előző helyére kerüljön-e vissza vagy zártabb intézetbe. Mit tudott ő a további sorsáról?

– A gyermeket az áthelyezés napján tájékoztatjuk.

– A gyerekek nekem azt mondták, hogy nem bírják a bezártságot, hogy itt az életük sivár és kilátástalan, hogy sorsuk várható alakulásáról nem tudnak semmit, csak tétlenül várják, hogy elszállítsák őket valahová.

– Fölösleges szakmai vitába bocsátkoznunk.

– Tudod, nekem mindig szarás közben jönnek a legjobb gondolataim, mielőtt bekopogtam ehhez a Gelencsérhez, rám jött a hascsikarás, és a budin – kacagott a barátjánél – megvilágosodtam, hogy profinak kell lenni.

– Nekem viszont vágd le a kisujjamat, ha egyszer profi leszek – mondta erre a barátjának.

– Miért nem képes a szökések problémáját az intézet kezelni? Pinkler esetében nem-

egyszer az is előfordult, hogy a nevelők hallgatólagos beleegyezésével csak enni és tisztálkodni jött be az otthonba.

– Ezt a problémát sem rács, sem a kulcsra zárt ajtó nem oldja meg.

– Jellemző, hogy csak a kisujjadat – mondta az újságíró. Kicsit megsértődött. – De érted, hogy mit mondok, igaz?

– Egyértelmű, hogy az életkörülmények javítása és személyes gondoskodás nélkül a gyerekeket nem lehet benntartani. Pinkler prostitúcióból jutott a kábítószerhez?

A titkárnő kávéhozott. A tálcát a dohányzóasztalra tette. Az újságíró nem kért kávé. Se vizet, se rostos gyümölcslevet. Gelencsér a kezébe adta azt a dossziét, amiben Pinkler papírjai voltak.

– Mielőbb érdemes lenne átolvasnia az anyagát. Megismerni az ügyet.

Az újságíró belelapozott a dossziéba. A dossziéból kiesett egy vastagabb boríték. Egyszerre hajoltak le érte.

– Azt hiszi, engem nem rendített meg? – kérdezte Gelencsér, és így, földközben, már felmérhető volt, hogy a lány hamarabb éri el a borítékot.

– Nem fogod elhinni – magyarázta a barátnőjének az újságíró –, ez a pasas fotózik, és nem is akárhogyan! Te, és olyan illata volt, most ne röhögj ki, nem parfüm meg ilyenek, nem is tudom, mindegy. Az a helyzet, hogy baromira pasiként viselkedett, berágott, amikor érezte, hogy tudom, mit akarok. Az a fajta, aki nem bírja elviselni, ha egy nő autonóm, érted, mit mondok, nem bírja, ha egy nőnek vág az esze, nem bírja, ha egy nő tudja, mit akar, egy nőies nő, és mégse nőies, egyszerre állt a farka, és nyomta lefele két kézzel...

– Te? – vágott egyet a barátnője.

– Hülye, nem én! Ó! Ó nyomta lefele. Ja. Én meg őt.

– Egyáltalán nem csodálkozom, hogy ez lett a vége – húzta vissza Gelencsér a kezét. Az újságíró forgatta, nézegette a borítékot.

– Pinkler prostitúcióból jutott a kábítószerhez? – kérdezte újra.

– A médiában egyre inkább elterjedt az a téves nézet, és szerintem ez egy igen káros csúsztatás, hogy az intézetis lányokból lesz a legtöbb prostituált. Ez egyszerűen nem igaz. Az én tapasztalatom az, hogy már úgy kerülnek be az intézetbe. Ezek a lányok már kint prostituálódnak.

– Pinkler kétévesen került intézetbe először – igazította közelebb a diktafont az újságíró.

– Tudja, mit? Szívesen rendelkezésére állok egy későbbi időpontban. – Gelencsér ismét felemelte a telefont, tárcsázott.

– Lányinéz? Küldök magához egy hölgyet, mutassa meg neki a kartonokat.

– Jutka, hülyének nézel? – kapcsolta ki a diktafont az újságíró. A barátnője sóhajtott.

– Úgy csináltam, mintha nem tudnék semmit, se a vizsgálatokról, semmiről. Szépen, engedelmesen átbattyogtam a Lányinéhoz, turkáltam a kartonokban, és kész.

Az újságíró kinyitotta a borítékot, amin egy vidéki gyámhivatal pecsétje volt. Gelencsér a borítékban talált kazettát betette a videomagnóba.

– Az életben van olyan, hogy barát, és olyan, hogy nem barát. Nem mindenki fog szeretni – hallatszott egy kisgyerek hangja. A képen egy lehajtott fejű kisfiú látszott.

– Fogalmam sincs, mi ez. – Gelencsér az órájára nézett, és megállította a lejátszót.

– Meghívhatom ebédelni?

Part

Pinkler átugrotta a szalagkorlátot. A partfal mentén ereszkedett lefelé. Az ösvény szélet újság- és papírzsebkendő-fecnik jelezték.

Fölötte a tömeg az út mellett a kordonvasak között vonult föl a hídra, a hídon át és vissza szakadatlan.

A parton a víz hűvösére, a kavicsok zörgésére, a hullámok csobbanására, mint dunsztosüvegre a celofán, reflektorezüsttel zárult az ég, és zizegésre, távoli morájjá tompította a sziget dübörgését.

Pinkler leérve megindult a füst, a rebbenő szél és a folyó felől áradó rothadás melegebb, selymesebb klímájában.

A három alak ugyanúgy ült a tűz körül, ahogy otthagyták őket. Szemből fényesen, hátukban a sötétség kítátott farkasfőjéje.

A szakállas férfi cigarettadobozt vett elő az aktatáskájából.

– Na, megjött a kisasszony!

Mire Pinkler letelepedett melléjük, ő már meggyújtott egy szálát, és odanyújtotta a lánynak. Pinkler az inge zsebéből egy bontatlan dobozt adott cserébe. A férfi vihogott. A mellette heverő nő is elmosolyodott, megborzolta őssasszonyhaját, oldalra fordult, de lassan és bizonytalanul mozgott már. A szeme miatt is Vidámnőnek szólították, mert mindig kacarászott, de nem tudta megmondani a saját nevét. A mellette ülő piros inges férfi fiatal volt, szőke és áttetsző kék szemű, a bőre kreol. Kizárólag piros ingeket viselt, vasaltak ható piros ingeket.

A bozótban puffadt sirályszellemekként foszforeszkáltak és egymásnak csapódva a feltámadó szélben vijjogtak is ágakra aggatott nejlonszákjaik. A Vidámnő és a társa rossz időben a partfal gyökerei között fölfedezett lyukba húzódott. A lyuk lefelé vezetett a föld alá, elkanyarodott, és egészen elkeskenyedett, mint egy föltáratlan barlang bejárata.

– Nem vót benne patkány? – kérdezte Pinklertől a lyuk felé bicsakló fejjel a Vidámnő.

– Aludtam – vont vállat Pinkler.

A Pirosinges álláig húzta a térdét, mintha fázna. Így nézett maga elé, aztán heves mozdulatokkal gesztikulálni kezdett, először a tűz, aztán a Vidámnő felé. A torkából hangok szakadtak fel, nyögések és kiáltások:

– Jööööö eeea méééééemááááá kurvanyád nyéééé.

A Vidámnő csak vigyorgott. Fejét most a szakállas felé billentette. A Vidámnő le volt lassulva ugyan, de a tekintete zavarba ejtően józan volt.

– Haggyá má nekem békét – mondta végül a tűznek, mintha elfelejtette volna, hogy melyik oldalán ül az, akinek a szavait szánta.

– Mmméééééhoomáááá... – hadonászott Pinkler felé a Pirosinges, megpróbált felállni, de annyira csapkodott erre-arra a kezével, pontosabban annyira csapkodott erre-arra a keze, hogy minduntalan visszahuppant a fenekére.

– Üssed má meg – javasolta kedvesen a szakállasnak a Vidámnő.

– Kiütöm a fogad, okos legyél! Lerúgom a fejed, leszakítom! – motyogta erre a szakállas maga elé meggyőződés nélkül.

– Hát én is így vagyok vele – kacagott fel a Vidámnő, és a szeme huncutul mosolygott Pinklerre. Pinkler egy folyami rákot bökdösött a cipője orrával, és mielőtt tűzbe pöckölte volna a csikket, a szakállastól újabb cigarettát kapott, amit az előző parazsáról gyújtott meg.

A rák páncélja nem fogott tüzet. Mint egy rubindarab, fölfénylett, aztán elfeketedt, végül láthatatlanná vált.

A szakállas az aktatáskájából műanyag flakont vett elő, amit először Pinklernek nyújtott.

– Igyál, apa, én nem kérek – hártotta el Pinkler.

– Soha nem iszok – mondta sértődötten a szakállas.

Pinkler vállat vont. A Vidámnő közben már húzott egy jót a palackból.

– Én má öreg vagyok – adta tovább a Pirosingesnek, aki szomorú szemmel csüggött a flakonon, és követte a tekintetével, bármerre mozdult a térben.

– Te meg... – fenyegette mutatóujjával a lányát Pinklerúr – jól hallgassál ide! Tanuljál, mer én beléd verem, az anyád kurva szentségit!

– Te tudod, te hány éves vagy, Pinklerúr? – kérdezte a Vidámnő a szakállastól, de nem várta meg a választ. – Én tudom, hány éves vagyok – mondta elégedetten, még bólogatott is hozzá, aztán hátrahanyatlott a feje, ő pedig elcsodálkozott, mert hirtelen nem értette, miért lett sötétkék alapon fehér pettyes a világ. Megrémisztette az a levegős tágasság is.

Pinklerúr gondosan visszatette az üveget az aktatáskájába.

– Na.

Pinkler a kavicsokat rugdosta.

– Ha beledöglök meg beledöglesz, akkor is! Mert te nem leszel az, ami én voltam, meg ami én vagyok!

– Mi van? – emelte vissza a fejét a Vidámnő. Az arca aludt, a szeme éberén bámult a tűzbe.

– Hány éves vagy? – vetette oda neki a kérdést Pinklerúr.

– Nem tudom én se... – A Vidámnő arca még mindig aludt, a szája nevetett.

– Fiatal vagyok még.

A Pirosingesnek sikerült felállnia. A homlokát és az arcát törölgette, mintha most ébredt volna, a két karja ismét táncba kezdett. Meg volt róla győződve, hogy értelmesen beszél. Hangsúlyozott, kérdezett és felkiáltott. Néha a nagyobb nyomaték kedvéért szünetet tartott a képzelt szavak között:

– Eeeeeem neeeem eeööööööö teeeeteeede! Mííííí kioooo kioooo? De teeeee deeee teööööö veeeteeeeeöööö... . Mmmiiii! Neaaaaa! De neeeee neeeee aooooo de aooooooooo vete de kíííííne...

A Vidámnő közbevágott:

– Mi?

Erre a Pirosinges feldühödve a nő felé csapott.

– Teduguljeeel!

Pinklerúr közelebb hajolt ültében a Pirosingeshez, mintha hallgatózna. A férfi térdének magasságában fülelt. A Pirosinges térde meg-megroggyant.

Pinkler a tűzben azt az egy tömbben izzó rönköt figyelte, amelyik még nem hullott parázsatomjaira.

– Ooooo na meeiííí tekeeeee se. Neeeeeee miaaaa faaaaa deeee kííí na kíííí tekerene kuuuuuuuaaaaaa. Mééééé na méééééé ééééé neeeeeem neeeeeem de aaaaa zaaaa – mesélte a Pirosinges.

Pinklerúr felhúzott szemöldökkel, kérdőn nézett a lányára. Pinkler vállat vont.

– Te érted? – kérdezte aztán a Vidámnőtől.

– Én? – mosolygott a Vidámnő. – Igen.

– És mit mond? – érdeklődött Pinklerúr.

– Én se tudom, ez a baj – vonogatta a vállát a Vidámnő.

Pinklerúr szomorúan bólintott.

– Nemtudodte – legyintett a nő felé a Pirosinges. Aztán égre emelte a tekintetét, de nem látott semmit. Széttárta a karját, és érezte, hogy mindhiába. Kezébe temette az arcát, mintha sírna.

– Óóóóó deeee aa naaa a fejúúúúúú ni a fejúúúúúú... – zongorázott a levegőben hosszú ujjával, állán egy láthatatlan szíjat kapcsolt össze, és hozzá a koponyája köré láthatatlan sisakot rajzolt. – Óóóóóó íííígy íííígy – húzta le bal válla felől, a melle előtt keresztbe a jobb kezét. A vállához puskát emelt.

– Katona – állapította meg Pinkler.

A Pirosinges ujjait végigfuttatta a fején, és rémulten sivítózott, dadogva bégetett a mozdulathoz.

– Koponyát találtál – akarta megérteni Pinklerúr.

– Iiiiiii jééééé neeeeem de íííí de – mondta a Pirosinges. Behunyta a szemét.

– Hullát – pontosított Pinkler.

– Neeeeem jööööö de íííí de neeeee leaaaaa... – jött izgalomba a Pirosinges.

Toporgott, és megpróbálta túlkiabálni a félelmét, miközben egyik ujjáról láthatatlan gyűrűt igyekezett letépní, de nem sikerült.

– Le akartad szedni a gyűrűjét – figyelt egyre feszültebben Pinklerúr.

– Íííígy de aaaaaa úúúúúúúú de neeeeeeee jjíéééééééé de! – kiáltott és nyögött a Pirosinges, de a láthatatlan karika az ujjára ragadt.

– Nem jött le – értette meg Pinkler.

A Pirosinges elhallgatott, és a sötétbe meredt. Tágra nyitotta a szemét. Aztán az inge gallérját megragadva igyekezett behúzni a fejét a gallér alá, de a piros ing kicsi volt, és a Pirosinges védtelen maradt, mint egy állat, amelyik kinőtte a páncélját.

– Oooooooo na aaaajj na oooooooo – jajgatott, és tépkedte, húzta a gallért.

A sötétből, mintha a folyóból érkeznének, egy csapat kölyök alakja bontakozott ki.

– Benyomták ezt a lyukat, itt vótam e... betúrtak, mentünk a szállóba, vagy hogy híjják e... visszajöttem, kiszedtem... mély vót... csak a patkány... – bökdösött az állával előre a levegőbe, a kölykök irányába a Vidámnő. A szemrehányás áradt belőle Pinkler felé, de a hangja frivol volt, a szeme pedig úgy ragyogott, mint egy boldog gyerekeknek.

– Ez meg fél. Hú de fél má ez a gyerek – mutatott a Pirosingesre.

Pinklerúr feddően felemelt ujjal fordult megint Pinkler felé.

– Menjél vissza! Anyádat meg ne keressed, mert én se tudom, hol van, nem kell annak gyerek! Csak magadra számíthatsz. Én segíték. Menjél szerintem vissza, mer ez a haveri kör meg az utca rossz hatással van rád.

– Ez tud mindent – örült meg a Vidámnő.

– Mit tud – futotta el a méreg Pinklert. Meglőkte az átizzott rönköt. A parázs patogva terült szét, darabjai vörösből feketébe, feketéből vörösbe lüktettek.

– Hát nem hiszed? – nevetett a nő szomorúan, pajkosan és álmatagon. Az érzelmei egymásba ömlöttek, szétváltak, egyesek a szavaiban bujkáltak, mások a tekintetében és egészen ellentétesek a mozdulataiban.

A kölykök nem jöttek egyenesen a tűzhöz. A kisebbek eltűntek a bokrok irányában, aztán a folyónál bukkantak elő megint.

Pinkler felállt, és hamarosan felszívódott a sötétben. Úgy érezte, hogy a nedves éjszaka felpuffasztja a bőrét.

Jocó csupasz karja – ahogy hátulról hirtelen magához húzta –, mint egy fagyott csont, a tűznél átmelegedett inge alá sűtött. A kavicsokra zuhantak.

– Hullá van a lyukban – hallotta Pinkler a saját hangját. Jocó vinnyogva lihegett a fülébe. Amikor abbahagyta, a víz csobogása felerősödött.

– Kell? – kérdezte.

Távol a tűztől hideg volt az éjszaka. Jocó egy festékszóró sprayt gurított mellé, éppen a kezénél akadt meg.

– Csácsumi Jocókám – csapott Pinklerúr Jocó markába, amikor a fiú letelepedett mellé. Cigarettaival is megkínálta. A Pirosinges fölhúzta a térdét, a feje előrebukott.

– Aaaaaa na aaaaaztmondta hooooo faszfegyvakok. – A hangja bánatos volt. Keze Jocó felé rebent.

– Nem vagy az? – vihogott Pinklerúr.

Jocó a tűzbe hajított valamit, és a szikrák veszedelmesen szálltak a Vidámnó boglya-feje körül, dongtak, aztán elillantak.

A Pirosinges nem nevetett. Jocó a vonuló lábak alatt zakatoló hidat figyelte.

– Nem vagy faszfej? – Pinklerúr fejhangon vihorászott.

– Neeeeé éééééé dógozok, dógozok meeeee nemvagyok köcsög neked – emelte világoskék szemét Jocóra a Pirosinges.

Jocó nem nézett rá. Mozdulatlanul ült, szívta a cigarettáját.

Kívül, a híd oldalán, a vastraverzeken Pinkler mászott a folyó fölél. A lábak rendületlenül dübörögtek a feje fölött.

– Olyat vágok a szemed alá, köcsög... – sipította Pinklerúr, és mielőtt visszaült volna, ököllel homlokra vágta a Pirosingest. Nyöszörögve kapta vissza a kezét, mert megfájdultak a csontjai. Pinklerúr Jocóra nézett, mintha biztatást várna. Jocó rá se hederített. Pinklert figyelte.

– Még egyszer nehogymegemlítsd, mert eltöröm az álladat – ült a helyére Pinklerúr.

– Neeeeé tööööbbbeeeee neeeeeeeem foooooooooooooooooo neeeee... – hadonászott Jocó felé a Pirosinges, mintha Pinklerúr nem is létezne.

– Szétütlek, köcsög buzeráns – horkantotta Jocó, de a szemét nem vette le Pinklerúról. A lány már a híd közepénél járt, és a festékszóróval betűket kezdett fújni a vaslemezre. A híd oldalát csak súrolta a reflektorok fénye.

– Naaaaaaa gyeeeeeeeere naaaaaa! – ágaskodott a Pirosinges.

– Haggyátok má na, haggyátok má, ne izéljé má... – nevetgált a Vidámnó. Jocónak úgy tűnt, mintha Pinkler az ő rendetlenül göndörödő hajszálain egyensúlyozna.

A feliratot nem tudta kibetűzni a hídvasak árnyéka miatt. A hajnali fényben azonban már jól látszott, hogy „JOCO A KIRÁLY”.

*

Gondolkodtam a múltkori telefonbeszélgetésünkön, és nagyon furcsa érzéseim vannak. Egészen meg vagyok döbbenve, hogy te azt hiszed, elhallgattam előled vagy a riportban valamit.

Megmondtam neked már akkor is, hogy semmi nem történt. Emlékszel, mennyit hülyéskedtünk? Azt mondtam:

– Rájöttem, hogy profinak kell lenni.

– Vágd le a kisujjamat, ha profi leszek – válaszoltad.

Hát ettől nem kell tartanod. Ne sértődj már meg, nem úgy gondoltam. Vagy úgy is, mert közben megértettelek.

Te hagyod, hogy ezek a dolgok besodorjanak. És ne értsd félre, én ezt nagyon tisztelem, sőt irigylem benned. Ezt az empátiát. De eszembe jut mindig éppen a te eseted, és baromi jó példának tartom arra, hogy érzékelhető legyen, kábé mennyire va-

gyunk képesek az együttérzésre. Emlékszel, amikor üzenetet kaptál, hogy a Marcsika agyvérzést kapott? Hogy mit éreztél akkor, és akkor, amikor kiderült, hogy nem a Marcsika, félreértetted, hanem az anyád. Emlékszel a különbségre?

Lehet, hogy kegyetlenül hangzik. De engem egyszerűen nem érdekelt tovább a dolog. És nem a Pinkler nem érdekelt, hanem ez az egész. Egyszerűen nem akartam semmit kinyomozni, mert szerintem nem történt semmi, amit ki kellett volna nyomozni. És ha azt hiszed, hogy a Gelencsér miatt, hát sajnálom.

Jutka, én féltetek. Komolyan. Szerintem nem tudod, hogy mit csinálsz. Egy év telt el azóta. Miért pont most jött rád?

Jó, tudom, már akkor is rajtad volt. Nem, ez nem érés. Itt nem érett meg semmi. Te buggyantál meg!

Bevallom, hogy hiába magyarázod olyan baromi racionálisan, te mindig is hajlamos voltál arra, hogy racionalizáld a hülyeségeidet.

Figyelj, a Karcsi volt nálam. De, de kérlek, hallgasd meg. Én mindkettőtöket szeretlek, és gondold át a dolgot. Csak sejti, hogy mi van. Kérlek. Nem vagyunk hülyék. Van valakid. A Karcsi azt hiszi, hogy az a kis srác az intézetből. A Pinkler haverja. Nem tudom, csak olyan furcsán viselkedsz. Nem kell megmondanod neki, ha nem akarod, de ne kínozd, vagy...

Most olyan idiótán érzem magam.

Biztos, hogy szerelmes vagy. Te tudod a legjobban, hogy az ember olyankor nem mérlegel, és... Az meg, hogy a Pinkler így bekavar ebbe a dologba, szerintem ez az egész már rólad szól, érted, és leszarsz mindenkit, engem is meg mindenkit, és a fasz tudja, mit csináltok azzal a kiscsávóval!

Jutka, egyszerűen nem értem, hogy tudsz így megbolondulni, és tudod, az a legrosszabb, hogy közben meg mégis értem, amit mondasz, csak olyan félelmetes! Hogy nem lehet megúszni...

Jaj, hülyeségeket beszélek!

Csak ha most meghallgatlak, akkor meg már nem lesz mit mondanom, mert belül leszek, és szép lesz, ahogy elmondod, és ahogy közben azt hiszed, hogy teszel valamit azzal, ha megidézed a Pinklert, vagy azzal, hogy megkísérled a lehetetlent. Ahogy, most majdnem azt mondtam, hogy visszavásárolod, pedig azt akartam mondani, hogy visszaváraszolod a semmiből, amibe behullott. Emlékszel, mit mondtál a vizsgálat után:

– Ennek az egésznek semmi értelme – ezt mondtad a vizsgálatra –, hogy az állam ezt csak a saját megnyugtatására csinálja. Hogyan lehetséges, hogy egy ember felszívódik ezek között az emberek között, ezek között a viszonyok között, mintha soha nem is létezett volna?

És kiabáltál, emlékszel? Főleg, amikor kiderült, hogy nem lesz újabb vizsgálat:

– Nem tettem semmit! Beszéltem vele, ott ült előttem! És semmit. Az égvilágon nem kellett senkinek, az égvilágon nem tud róla senki kibaszottul semmit! Felesleges teher. És úgy is hullott ki, mint valami felesleges dolog. Én se tettem semmit, senki, érted? Senki!

Nagyon kiakadtál, és hiába mondtam neked először, hogy nem is tehetél semmit, aztán meg hogy ez az egész, ami felé viszed, valahogy hamis, valahogy demagógia, per sze én sem értem... És akkor – emlékszel? Mondom:

– Szerintem csináld, Jutka, mert kellene az ilyen szociálisan érzékeny emberek, mint te.

Erre rám basztad az ajtót. Még ha elszerettem volna a pasidat, megérteném, hogy egy évig nem szólsz hozzám, de ezért?

Nézd meg, itt van, csak hogy lásd! Nem titkoltam el előled semmit! Csak nem indult akkor el az a szar vizsgálat nálatok sem, és én sem írtam meg a riportsorozatot, itt van minden anyag, egyszerűen összegyűjtöttem, felvettem mindent, ami lement vagy megjelent a Pinklerről abban a négy napban, amíg a kórházban volt, és még utána is az a kevés. Nézd meg, és megérted, hogy miről beszélek.

Ennyi nagy semmit még nem láttál egyben. Figyelj! Ne sírj!

Jézusom, te teljesen kivagy, Jutka, te szerelmes vagy, mint az állat! Persze hogy aludhatsz nálam. Csak azt ne mondd, hogy a Karcsi...

Kidobott? Megmondtad neki? Mi az, hogy nem enged el? Jaj, Jutka, kérlek, gondold meg, figyelj, mesélj el mindent, jó?

Ha érdekel a véleményem: nem lehet, hogy azt a kissrácot bezsongítottad? Jó, nem úgy értem, mert ismerlek, igen, nagyon vonzó nő vagy, nem beszélve arról, hogy nyilván ki van éhezve a szeretetre az a fiú, és hidd el, nem tudom, melyikőtök a védtelegebb! Gondolj bele, tíz évvel fiatalabb nálad! Azzal nem számolsz, hogy mi lesz, hogyan lesz tovább? És ebbe az egészebe belekevered a Pinkler-ügyet?

El kellene tudni engedned őt. Nincs tanulság. Minden tanulság oltári nagy közhely lesz. Mit akarsz?

Azon gondolkozz el, kérlek, hogy mit akarsz ezzel az egésszel, mert én éppen azért hagytam abba, mert minden olyan evidens volt, valahogy olyan magától értetődő és törvényszerű, hogy számomra tökéletesen érdektelenné vált. Csak egyetlen pontot, egyetlen eseményt, valamit találtam volna, ami nem oda való, ami egy kicsit érthetetlen, de mit kezdjek egy olyan történettel, egy olyan sorssal, ami így... érted? Így hasít egyenesen, és vezet oda, és széttárod a karod. Persze hogy sírsz, megsíratod meg minden, hogy ilyen meg olyan szar a világ, hogy hű de nehéz az élet! És?

Én téged féltelek, Judit!

(A regény harmadik, befejező részét októberi számunkban közöljük.)

Sajó László

EGY ÓRÜLT 1 ✨-JA

Részletek

csak arra sem emlékszem hajnalban
megjelentek mindjárt láttam nagy baj van
láttam a moslékszememmel
láttam az isten sem ember
az is csak egy állat
vizsont a kés nála volt nála
próbálta maga mögé rejteni
a többiek elkezdtek kifele hajtani
na jól van a rend kedvéért

síkítok mint egy disznó és kocogok még egy kört
 meg kell dolgozni bizony a hagymás vérért
 szorítottak kiszabadultam és ettől
 dühösekké lettek hagyjuk ráér
 és bementek pálinkáér'
 és akkor uram fölnéztem magas egedre
 már világosodott lassacskán reggeled de
 én aki nem érem meg ezt a telet se
 ki zsírshalonnája utolsó cseppjéig reszket
 a fölkelő nap udvarában adtál még egy percet
 aztán kijössz és azt se mondom röf
 és persze
 nem te
 csupán a késed torkon döf
 mondd még meddig csinálod ezt reggelente
 lágyan hatol belém a penge
 lassan hogy a gyerekek és angyalok lássák
 de megennék én is egy utolsó forró pogácsát
 fázom s míg kiömlik meleg belem
 szívem lapockáim közt melengetem –

jaj mit találok a fogmosópoharamban
 az ínyek az álmok odarohadnak
 az nem is az én poharam
 az enyémen odavan
 az enyémen nevető napocska volt
 reggelire pirítós az volt a jó
 napocska az én jelem
 ez nem az én poharam
 nem az én életem
 kinek a sorsa más
 sorsa énsorvadás –

minden rendben
 üvölti valaki bennem –

a bezártságtól már nem reszketek
 reszketnek helyettem a ketrecek –

mindig is megvetettek
 maguk közül kivetettek
 falakkal körül vetettek
 benne tiszta ágyat vetettek
 pizsamámra sorsot vetettek –

no nézd csak az úr berúgott
 és hazaviszik a kerubok –

játszik isten az egerrel
 még nem puhult meg egészen
 rettegjen halálverítéktől
 sós lesz húsa de még ne tépd föl
 a belső részek még véresek
 isten szereti az édeset
 leginkább az ízletes
 szíveket
 az egeret kivézteti
 és szereti
 ezt érezteti
 simogatja és eteti
 ó minden egerek atyja
 hogy kölykezzen azt is hagyja
 óvja meg ne ölje macska
 és aki szófogadó az
 elkerüli az egérfogókat
 így jár ki apját anyját atyját tiszteli
 húsát halálfélelme sózza dinszteli
 az egér akkor ízletes
 ha minden ízében remeg
 elvéreztetett ennyi volt
 megvárod míg maguktól megdögölnek
 ne halld a vékony sikolyt
 mikor magadba tömöd őket –

játszik isten az egerrel
 jaj annak ki képernyőre téved
 ide oda kattint
 kezdődhet másodpercnyi nagy klip
 az élet
 kisegér gyere velem
 egérfogóból
 kihozza
 ugye nem fájt ugye jó volt
 halálra kinozza
 fölboncolja elevenen
 belelát szívbe agyba vesébe
 és nincs vége
 klipre jön klip
 míg minden egér beledöglik –

tente baba tente
 majd kimegyünk a napra naponta
 a hébe hetente
 a hóba havonta
 az égbe évente

a földbe ölbe
 vizlek ahogy hoztalak
 nézd meg jól az ott a nap
 mindjárt nem fog fájni
 úgy ni
 ezt az egy szemet még vedd be
 a pizsamádat vedd le
 tente baba eltemetve –

mögöttem az egyenletesen lélegző temető
 hol van merre a teremő
 fölnéztem és dermedten álltam
 a bolondságtól föl! föl! kiabáltam
 az égben nincs bál! nincs bál! nincs bál!
 köldökzsinórján torz tarzanisten himbál
 sötét alagsor nem fényes bálterem
 nincs csilingelő csillár
 csak angyalok leszarta rossz neon
 csillagok néhány miriád tetem
 világít
 a prospektura
 rettegett ura
 nevét ne mond
 végtelen menüsört összeállít
 és mert gourmand a gusztusa
 szüksége van mindig új husra
 én meghalok és jönnek meghalni újak
 csillagok gyúlnak és kihúynak
 mégis csak egy ismeretlen úrnak
 ebédje voltam –

ha le tudnám írni az alkonyatot!
 sehol a nap és mégis ragyog
 a horizonton fészében felgyújtott paradicsommadár lángol
 gomolygó felhőfüstben
 láthatatlan tűz izzik
 oszladozó mérgező fehér ezüstben
 köröznek
 a boldogság madarai
 a mélykéktől a türkizig
 recseg ropog lobog a látóhatár
 ránk dől az égnek támasztott megannyi templomnyi fahasáb
 hamuba sült hulla elfeketült parazsán
 fészket raknak a boldogság madarai
 fényévnire a haláltól
 csak csillagüszkös éjszaka marad itt
 a paradicsommadárból –

a szívszorító semmiségek
dermedten állok megigéznek
minden egyes esőcseppben
táguló úrben én növekszem
esőcsepp hull rád s ha elkened
elmosódnak a fellegek
még egyszer ezt még egyszer ezt
itt *van* az éden dús fürtje szemezd
egyetlenegy magját se köpd ki
testvérem a fégekben *földi*
hogyan is tudnálak megölni
halálotat álmodom ébren
de addig az élet ódon éden
merülj el a sűrűjében
hideg merőkanál aranyló forró húslevesben
egyél zabálj mert téged esznek
a cérnamentéltnek vége egyszer
föl akarsz kelni és lefekszel
férges gyümölcsöt hullajt rád az éden
kelj fel a halottak nevében
követeld vissza az életet
mert élsz lélegzel létezel
kelj fel és járj uszodába
figyelj a csecsemőszuszogásra
lomb- fejsze- szárnyuhogásra
most most most most most szólok
sarokban szikkadó felmosórongy
pulóvered keresed hol lehet
téli erdőn hófehér bojlerék
szívszorongva nézed mi van itt
a csikkeknek bele ontatik
ki vársz a bűn bocsánatára
kerülsz a sorban mindegyre hátra
ki lesed az örök élet titkát
lepecsételnek mint egy birkát
bizony mondom néked
ez van ez az élet
nyisd ki a szemed és lásd jó itt
ködben a hajnali vágóhíd
és a penge tükre által
még látod mikor levágnak
nem is olyan szörnyű
élni
csak juss el kihullt szőrű
fogkefédig –

Loschitz Ferenc

ŐSZI LEVÉL

A túlviseltes bőrzekék
 emléke is vállunkra tágul,
 mint a gyerekkor... „Jössz-e még?” –
 kérdi a szakadó kabátujj,
 kérdezi a gyűrt ing, tiéd
 volt, ma is még mintha viselnéd,
 cernája leng, bomolva szét,
 s szétfoslott ugyanaz az emlék
 ami itt fog, ami miatt
 mégis itt vagy, teljes alakban.
 Csak a szavak valódiak.
 Mít akarsz még? Veled maradtam!

Szűrd át az idő tenyerén
 magad! Vess a Hold kráterében
 cigánykereket! Már felém
 csupán így közelíts a fényben,
 csak így hiszem, így tudhatom:
 te állsz ott a könyvtárszobában
 Rilkét lapozva, nagy halom
 olvasmány közt, amíg kint nyár van,
 szép szárnyú pillangó piheg
 az üvegen, az eresz fémjén –
 csak így hiszem: ver a szíved.
 Csak úgy hinném el, ha elérném.

De kedvencünk, az ősz topog...
 Hol is? Figyeld a parki fákat!
 Fotografáld le! Kócsagok
 is vannak? Itt is, ott is. Láttad?
 Ősz. Ennyi. Mondd, akarsz-e még
 barangolni? Kabát? A ballon?
 A túlviseltes bőrzekét?
 Jó, ahogy a hangodat hallom.
 Mégis, a lét milyen nehéz!
 Mít akarsz még? Veled maradtam.
 Hol vagy? Lehámlasz, mint a mész.
 Tovább élsz a csupasz falakban.

Nádas Péter

KORNAI

A függetlenség és a patriotizmus jegyében

„Tudományos munkásságomnak mindvégig központi témája volt a rendszer fogalmának megértése. Évtizedeken át foglalkoztam egymás mellett élő rendszerek összehasonlításával” – írja Kornai „rendhagyó” önéletírása utolsó fejezetében. Önmagát illető szóhasználata a könyv négyszáz oldalán mindvégig szerény. Tudományos kutatónak nevezi önmagát, tudományát szürkének. Szóhasználatának szerénységével azonban nem tud megtéveszteni. Tudós ő, egy tudós emlékiratait írta meg. Egy tudós tudománya megfelelésben abból áll, hogy óvatosan és az anyag megsértése nélkül kicsempéssze a munkájából a saját személyét. Ha nem tenné meg, akkor nem az egymás mellett élő rendszerekre figyelnék, hanem arra, hogy ő milyen.

Jómagam semmi mással nem foglalkozom, csak a személyessel. Nem szoktam az irodalmi munkásságomról beszélni. Talán soha le nem írtam, hogy lenne ilyesmim. Holott van. Legfeljebb azt mondhatom, hogy négy évtizedes munkálkodás után ma már a cselekvés, a jellem, a testi küllem, a beszédmód, a nem, az életkor, az érzéki állapot, az érzelmi habitus vagy a gondolkodásmód mineműségénél jobban érdekel, hogy a személyes adottságok milyen összefüggésben állnak egymással és a tágabb környezettel. Magyarán, én sem foglalkozom mással, mint Kornai. Egy olyan környezettel, amely a hasonlóságoknak, az azonosságoknak és a különbözőségeknek egy még tágasabb rendszerben helyezkedik el. Idősebb korában az ember (tegyük hozzá gyorsan, hogy szerencsés esetben) nem annyira a dolgok funkciója, felülete vagy állaga, hanem inkább a dolgok struktúrája iránt érdeklődik.

Hogyan lesz rendszer a jellegzetesen funkcionáló egyesekből. Mi a sokaság. Rendszereiben a káosz miként él tovább. Vajon a tulajdonságok és a megjelenési formák vagy éppen az összefüggések és a kapcsolódások által-e. Mi a hordozó anyag. Minek mi a hordozó anyaga. Vajon az egymás mellett élő tulajdonságok összefüggése kényszeríti-e ki a sokaságból a rendszert (vagy az eseti rendezés gesztusát), s akkor maga a rendezettséget kívánó tulajdonság cipeli magával a káoszt, avagy ellenkezőleg, minden egyedi tulajdonság az eleve adott rendszer mintájából és mintájával él, s akkor a káosz biztosítéka éppen a dolgok és kapcsolataik sokasága.

Meg így tovább, kérdés kérdés hátán. De most ne menjünk el a fekete lyukig, mert Kornai könyvének bemutatóján erre nincs idő. Habár ki tudja. Talán épp egy ilyen divatos és elég nagy sötétségben tapogató tudomány esetében lenne jó a nagy fekete lyukra időt szakítani. Maga az intervallum is része egy olyan egésznek, amelyet alig ismerünk. Egy egész feltételezése nélkül a rendszer nem megismerhető. Mit tegyünk. Működésének jeleit (mármint az intervalluméit) az egymás mellett élő rendszerek tanulmányozása közben nem lehet nem észrevenni. Az egyénivé formázott ember például folyamatosan azt hiszi, hogy nincs ideje, elkésett vagy éppen ellenkezőleg, túl korán jött, meghal az unalomtól, nem tud mit kezdeni az idejével. Egy olyan rendszerben kéne az időt bemérnie, amelyet előre nem lát át, s ezt nem látja be.

A szerkezeti és működési elvek felderítésére irányuló olthatatlan humánus vonzalom és törekvés Kornai könyvének nem az egyetlen olyan vonása, amelyben nagy élvezettel és némi idegenkedéssel magamra ismertem. De mondom sorban a többi, a többi magamra ismerést, bár szerénységből néhányat majd inkább elhallgatok. Most azonban engedjék meg nekem, hogy leragadjak magánál a műfajnál, az emlékiratnál, de ne azt kérdezem, hogy miért ír valaki emlékiratot, hanem azt, hogy miért nem ír valaki emlékiratot.

Nem ír, ha nincs érdeklődés benne a saját személye iránt. Ilyen ember ritkán fordul elő szabadon a természetben, de van ilyen ember.

Nem ír, mert olyan tökéletesnek tartja a saját személyét, amihez földi halandó fel nem ér. Ilyen ember szintén ritkán fordul elő szabadon a természetben. Ipari körülmények között ellenben minden további nélkül, nagy tömegben előállítható, még ha ipari eredetéről neki magának sejtelve sincs.

Nem ír, ha van benne érdeklődés a saját személye iránt, de nemcsak igyekszik minden személyét illető információt úgymond fedésben tartani, hanem egyenesen arra törekszik, hogy érdeklődésénél fogva törbe csaljon és félrevezessen másokat. Így őrzi cselekvési autonómiáját, amit szabadságnak nevez. Ilyen ember igazán bőségesen előfordul a szabad természetben, ő adja a modern társadalmak információval kereskedő szellemi elitjét.

Nem ír, mert olyan nyílt és közlékeny természetű, hogy írásban nem lenne mit elmondania. Álló nap szavakat bugyborékol. Szavai egy kicsit ugyan mindig félrehordanak, ami realitásérzékre, egészségesen működő önvédelmi ösztönre vall. Olyan általános benyomást kelt, mintha a világon minden mindennel összefüggene, de valójában állatias ösztönélete vezeti, amikor reggeltől estig melléloczog. Azoknak a magasan fejlett és fejlődő tömegtársadalmaknak, melyeket a bennük élő személyek önkéntes oportunitása jellemez, ő a legkészségesebb átlaga.

Nem ír, mert olyan mennyiségű gonoszságot követett el, olyan léptékű gonosztetteket, annyit csalt, lopott, szerelmeit és barátait olyan orcátlanul felültette és becsapta, s mindezt olyan mértéktelenül élvezte, hogy tényleg jobb hallgatnia. Már csak az emberiség és a természeti környezet jövője érdekében is.

Nem ír, mert lusta és kéjszóvár. Ő az, aki melléd szegődik, sóhajtozva azt susogja, hogy élete kész regény, s néhány szóval tényleg elmesél egy lélegzetelállító történetet, de neki sajnos nincs ideje írni, mondja, mert neki a munkájából kell megélnie.

Nem ír, mert tudja magáról, hogy velejéig hazug ember, ami viszont üzletileg előnyös, bejött neki. Nemcsak az emésztése és a bankszámlája van rendben, hanem az önismerete szintén pompásan működik, s így biztos lehet benne, hogy nem kíván sem a szépre, sem az igazra törekedni.

További eset nem létezik.

Aki ugyanis velejéig hazug és önismerete sincs, az már az emlékirók kategóriájába tartozik. Munkáját nagy forráskritikai apparátussal kell ellenőriznünk. Ami a szerencsének csupán az egyik, a munkás oldala. A szerencse napfényes oldala, hogy a forráskritikával beelátunk a csúnyaság és a gonoszság személyes és egyetemes szerkezetébe.

E lehetséges nemeknek és eseteknek az ismeretében immár plasztikusabban ábrázolható, hogy Kornai miért írta meg a maga emlékiratait. Be akarta mutatni, hogy a történelmi lelkiismeret korszakos feladványai miként oldhatók meg gondolkodással. Könyvének pedagógiai ethosza van, tankönyvként használható, de nem csak a közgazdaságtudományban. Nem a történelmet állítja a középpontba és nem a személyes fe-

lelősségtudatot, hanem azt a gondolkodói munkát, amit velük kapcsolatban elvégzett. Aki tényleg kíváncsi rá, hogy az emberi társadalom milyen jellegű anyagokból és cselekvési mintákból van összerakva, s rezzenetlenül követi Kornai gondolkodását, az az absztrakciós munkában kínálkozó személyes lehetőséget az emberiség antropológiai jövője szempontjából fogja fontosnak tartani. Minél magasabb szintekre érsz el az absztrakcióban, annál jobban átlátod a rendszert, amelyben a jelenség elhelyezkedik. Magam is úgy gondolom, hogy a csúnyaság nem kevésbé fontos, mint a szépség. A hazugság szerkezete legalább olyan fontos, mint az igazság szerkezete. Aki optimális eredményre törekszik a leírásban, annak nem az egyik vagy a másik komponenst kell felfognia, hanem az összefüggésüket. Nota bene mintegy mellékesen, járulékosan, önmagában. Nem azért kell szeretni a fákat, mert zöldek, hanem azért, mert fák. S nemcsak valaminek a létét, hanem valaminek a hiányát legalább annyira.

De nem a létezés szempontjából írni le a hiányt, hanem a hiány szempontjából írni le a létezést. Ami azért más.

Kornai ragaszkodásának és rendíthetetlenségének köszönhetjük, hogy a hiány világegyetemét nem a bőség szempontjából írta le, habár nem feledkezett meg sem a bőség létezéséről, sem a bőségre irányuló vágyról vagy a hiányra vonatkozó szégyenről és megvetésről.

Ennyit a műfajról s arról, hogy Kornai miként vetette érzelmei és intellektualitása ágyát. Mondjuk úgy, miként és mivel alapozta meg a gondolkodását, mielőtt önéletírásba fogott. Munkáinak jegyzékében a Marx TÖRÉ-jéről írott recenzió az első tétel. Kornai mindkét lábával a felvilágosodásba, a modernitásba torkolló szerzetesi tradícióban áll. Attitűdje leíró jellegű és kritikai jellegű. Azt pedig igazán nem felejthetjük el, hogy ezek a dolgok az európai szellem történetében egymásnak nem ellentettjei. A szerzetesek nem azért csináltak jó bort, mert a jó bort szerették (azért is), hanem azért, mert megvetették és megtagadták az anyagi világot, de nem a hordót, nem a hőfokot, nem az oltványt, nem a vesszőt, nem a metszést és nem az optimális mennyiségeket vagy az optimális időpontokat.

Most azonban azon leszek, hogy könyvét ne annyira az aszketikus tradíció, a leíró és kritikai attitűd, hanem inkább műfaji specialitásának nyomvonalán kövessem. Az előzményekhez híven ne azt mondjam el, hogy mit írt meg, mert ahhoz jobbára nem értek, jobbára nem is érdekel, hanem arra hívjam fel a figyelmet, hogy a reá annyira jellemző rendszerleírás és struktúra-leírás érdekében mi mindenről mondott le.

Már csak azért is beszélni kell erről, mert abban a kultúrában, amelyet a hiány uralt és a bőség álma kísért el, a lemondás fogalmát félre szokták érteni. Ma már a bőség miatt is félreértik. A lemondást nem föltétlenül nemes erkölcsi elvek vezetik, nem is föltétlenül a kényszer, hanem olykor a józan ész, a türelem, a belátás vagy a kímélet. Egyszer egy német szaunában azt ordította nekem egy másfél mázsás izzadó alak, hogy mire vagyok ilyen szerény és szelíd. Holott nem azért nem terpeszkedtem el a padon, mintha erkölcsileg nehezményeztem volna a terpeszkedést, hanem azért, mert nem akartam túl közel kerülni a bűzös és ronda testéhez.

Ha könyve megírása előtt Kornai elmondta volna nekem, hogy emlékezéseiben milyen nyersanyagokról óhajt lemondani, akkor a szándékát nem értettem volna meg. Csak bámultam volna, hogy valaki a saját személyiségének ábrázolásáról akar lemondani. Hiszen ő tudós, még ha szerénysége nem engedi is a szót kimondani. Akinek a szürke tudománya által megkívánt műveleti rend fontosabb, mint a hétköznapi személye. Aki szabad természethez érve az órájára néz, hogy mennyi ideje van erre az

egészre. Ami magyarra fordítva azt jelenti, hogy személye nem más, mint az absztrakciós munka edénye. Teste a gondolkodói munka hordozóanyaga. Olykor sétával kell felfrissíteni, hogy a kollektív reflektivitáshoz szükséges felületként optimálisan működhessen. Erre mondja Esterházy gőgösen, hogy én nem vagyok.

Jó, rendben, de ki hiszi el nekik.

Továbbá le akar mondani a történelmi folyamat ábrázolásáról. A saját történetéről és a másokéről. Mintha nem is létezne külvilág, csak a tudomány világa létezik. Nem akar sem társadalomtörténeti, sem szellemtörténeti rezümét vagy kronológiát. Ő nem történész, arra itt a barátja, a Litván. Munkájával amúgy is minden ízében befogadta a korszakot.

Ezt az utóbbi mondatát azonban már nem ő mondaná, hanem én mondom ki helyette.

Ha csupán a szándékáról hallok, akkor minden szakmai hisztériámat bevetve, felordítok, hogy ember, maga megőrült, térjen észhez, maga éppen arról akar lemondani, ami minden tisztességes emlékirat anyagát adja. Hangosan méltatlankodtam volna, ahogy magamat az ellenszenvesebbik oldalamról ismerem. S nem csak a nagy emlékirókhöz utasítottam volna, Rousseau-hoz, Goethehez, Saint-Simon herceghez, Dosztojevszkájához, Gorkijhoz, Viktor Klempererhez, mit tudom én még kihez, akár Simone de Beauvoirhoz, s ha azzal mentegette volna önmagát, hogy hiszen mindezeket jól ismeri, akkor egy virtigli pesti bölcsész normatív szigorának és teljes fölényének erejével rontottam volna rá, mondván, hogy Franziska Gräfin zu Reventlow emlékiratait biztosan nem ismeri.

Még szerencse, hogy a munkatervét nem velem beszélte meg. Nem is beszélhettük volna meg, hiszen alig ismerjük egymást. Így aztán azt sem tudhatja, hogy absztrakciós munkájával milyen konkrét és tárgyias akcentust adott a munkámnak. Ezt majd egyszer még elmesélem. Összesen kétszer találkoztunk, mintegy véletlenül. Akkor is mindössze néhány udvarias, semmire nem kötelező mondatot váltottunk egymással.

Kicsit mégis több történt, mintha csak azt mondanám, hogy azonos korszakban éltünk.

Kornai valóban rendhagyó önéletrajzot írt. Ám könyvének specialitása (alkatához és művéhez igen méltó módon) nem a rendhagyás, nem a műfaji renitencia. Lemondás és elhagyás, ezek csupán eszközök. Ha lemond a személyiségéről, és nincs történelem, akkor más nem marad, mint maguk a munkák, a munkái, a művek, ezek kronológiája. Mögöttük a gondolkodás és a tapasztalás személyes örömeiről és bánatokról leválasztott processzusa. Csak semmi dráma. Gondolkodási folyamatok, amelyek a munkáihoz elvezettek, és az eredményei vagy a kudarcai, amelyek egy másik munkához átvezetnek. Kornai közgazdasági gondolkodásának (ahogy én látom) egyik fontos alapeszköze a redukció. Most magát a redukciót teszi a könyv szervezőelvévé. Az erősen redukált anyagban hiányként kezd működni a személyiség és a történelem.

A HIÁNY szerzője életművének legfontosabb s talán legnagyobb hatású témájánál, a hiány működésének megfigyelésénél cövekel le az önéletrírásában is. Önazonosságának ez minden bizonnyal önkéntelen gesztusa.

A személyesség hiányának érzetétől erősen megmozgatott olvasói figyelem két kiválasztott tulajdonságot fedez fel, miközben életének munkáin és e munkák elvégzéséhez szükséges gondolkodói processzus fogalomrendszerén áthalad. Az egyik a függetlenség, a másik a patriotizmus. Kornai emlékirói specialitása e két fogalomba van bezárva. Mindkettő ritkaságnak számít a mai magyar közgondolkodásban. Egyiket sem erkölcsi kíváncsólaként, hanem személyes adottságként kezeli. Származási helyüket

is megmutatja. Patriotizmusának származási helye – Pilinszky szavával élve – a botrány, a huszadik század botránya. Ami egyáltalán nem ellentmondás. Kornai olyan független ember, aki néhány eszement antiszemita őrjöngése miatt nem hagyja magát eltéríteni az európai kultúra nagy humanista áramától. Még akkor sem, ha ezek gyilkossággal, jogfosztással és közönséges rablással pecsételték meg a magyar történelemben egy egész korszakot, és a családját sem hagyták ki a gyilkosság, a jogfosztás és a közönséges rablás történetéből. Függetlenségének származási helye a huszadik század hiú szociális reménye, amelyhez éppen az európai kultúra nagy szerzetesi és kritikai áramához való ragaszkodás vezette el. Mikor is az egyenlőség eszméjétől tette függővé az életét.

A művek megszületésének folyamatával, nem minden pedagógiai szándéktól mentesen meséli el, hogy a feladott szellemi függetlenség miként visszaszerezhető a történelemtől, s a hazához való ragaszkodás miként nem elveszíthető. A szellemi függetlenség Kornai szemében egyáltalán nem megfellebbezhetetlen önérték. Szellemi függetlensége érdekében elkövetett erkölcsi vétségeit sem rejti el, és nem is mentegeti. De nélküle, mármint a szellemi függetlenség nélkül, a józan ész és az ésszerű cselekvés napi szükséglete egy emberi társadalomban nem fenntartható, s ezért a magyar demokrácia jobbléte érdekében még nagyobb adag sem ellenjavallt belőle. Hiánya a pusztító.

Laurent Stern

TRAGIKUS DILEMMÁK? PISZKOS KEZEK?*

Vitatni akarom ezt a könyvet, nem méltatni. Méltatást az átlagos filozófia érdemel, a jó filozófia megérdemli, hogy érdemben megvitassák.

Megjegyzéseimet ellenvetéssel kell kezdenem. A magyar és a német nyelv nem tesz különbséget az isten és az ember ellen elkövetett vétkek között. A vallás keretein belül használt „bűn”, illetve „Sünde” fogalma összemosódik a törvényellenes tettek fogalmával. Az angolszász és a francia nyelvhasználat élesen megkülönbözteti a „sin” és „crime”, illetve a „péché” és „crime” fogalmait. Vallási kontextusban „original sin”-ről vagy „péché originel”-ről beszélünk; az „original crime” vagy „crime originel” értelmetlen volna. (A regényt ismerő olvasó megfontolására bízom, hogy – az orosz eredetitől függetlenül – melyik címet tartja a legszerencsésebbnek: BŰN ÉS BŰNHÖDÉS, SCHULD UND SÜHNE, CRIME ET CHÂTIMENT, CRIME AND PUNISHMENT?) Fichte szóhasználata is kérdéses: vajon amikor a *vollendete Sündhaftigkeit*-ről írt, vallási (tehát ember és isten közötti) vagy ember és ember közötti erkölcsi problémára gondolt? Hebbel talán mondhatta, amire Lukács gondolt – „és hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”¹ –, hiszen ő még hitt a valláson és istenen alapuló erkölcsi világréndben. Hume, Kant és Nietzsche utódai azonban már nem hisznek

* Kis János: A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA (Irodalom Kft., 2004) margójára.

benne. Lukács már nem hitt ilyen világrendben. Próbáljuk a Hebbel-idézetben az „isten” szót a „történelem”, az „osztályharc” vagy bármilyen hasonló vallásmentes szóval helyettesíteni, s az idézet minden hatásosságát elveszti. Ha ez így van, akkor mi értelme a bűnösségre (akár teljes, akár nem teljes bűnösségre) hivatkozni? Ilyen fogalom nem létezik a vallás keretein kívül vagy egy vallással átítatott és ezáltal garantált erkölcsi világrenden kívül.

Kis János könyvében megakadtam, amikor olyan erkölcsi problémáról beszél, amelylyel kapcsolatban élethű átgondolásra volna szükség. Ez nem mindig szükséges, amikor ismeretelméleti problémákról értekezünk, erkölcsi problémákkal kapcsolatban azonban az élethűség nem mellőzhető. Az olvasó elnézését kérem, ha túl részletesen magyarázom, mire gondolok. Először a kiszolgáltatottságot kell megértenünk.

Ha manapság demokrata jogállamban egy útonálló rám tör, és *pénzt vagy életet* követel, akkor a pénzemet odaadom neki annak reményében, hogy az életemet megkíméli. De vannak elvetemült gonosztevők, akik a rablás után még ilyenkor is képesek gyilkosságra. Kiszolgáltatottnak érzem magam, és az adott körülmények között nem tehetek mást: hagyom magam kirabolni. A kiszolgáltatottság azonban ilyenkor csak részleges. Mindketten tudjuk, hogy törvényellenes és számon kérhető tettről van szó. A gonosztevő attól fél, hogy tettét számon kérik, a kiszolgáltatott pedig attól, hogy a gonosztevő még akkor is meggyilkolja, ha követelésének eleget tesz. A gonosztevő abban bíz, hogy a számonkérés órája nem fog bekövetkezni; a kiszolgáltatott pedig abban, hogy a számonkérés lehetősége el fogja riasztani a gonosztevőt a gyilkosságtól. Az ilyen megfontolások közhelynek számítanak a demokrata jogállamokban.

Kis Jánosnak és Bernard Williamsnak a morális dilemmákkal és pizkos kezekkel kapcsolatban felhozott példái azonban – melyekről később még beszélni fogok – nem demokrata jogállamokban játszódnak le. Az élethűség megköveteli e körülmény teljes tisztázását: nem jogállamokban a kiszolgáltatottak teljesen vagy majdnem teljesen kiszolgáltatottak. (Nemsokára kiderül, mi a különbség a kettő között.) Aki teljesen kiszolgáltatott, semmilyen bizonyosságra nem számíthat. Pontosabban: a teljesen kiszolgáltatott embernek csak egyetlen bizonyossága van, nevezetesen, hogy nincsenek bizonyosságok. Kis János példájában egy SS-orvos a megsemmisítőtáborban ajánlatot tesz egy anyának, hogy válasszon két gyermeke között. A szerző ezt írja (169): „*Miután Sophie döntött, az egyik gyerek esélye tovább nő a bizonyosságig, a másiké nullára zuhan.*” Ilyenfajta bizonyosságok a teljesen kiszolgáltatott ember számára nem léteznek. Az élethűséget nem lehet itt helyettesíteni azzal, ami csak úgy fest, mintha élethű lenne. Ez magyarázatra szorul.

Giccsesnek nevezünk egy olyan alkotást, amely úgy fest, mintha élethű lenne, de nem az. (Giccses például egy műanyagból készült padló, amely úgy fest, mintha tölgyfa padló volna.) Olyan leírás vagy regény a holokausztról vagy a megsemmisítőtáborokról, amely a foglyok teljes kiszolgáltatottságát figyelmen kívül hagyja, giccs-, illetve ponyvairodalomnak számít. A naiv vagy szentimentális olvasó az ilyesmibe könnyen belehelyezkedik és beleképzei magát. Elérzékenyül, és miután kisírta magát, azon töpreng, vajon ő mit tett volna ilyen körülmények között. Már a kérdésfeltevés is rossz. Mielőtt azon gondolkodunk, mit tettünk volna, azon kellene gondolkodnunk, mi történt ebben a környezetben? És ha ekkor a teljes, mindent átváltoztató és végletes kiszolgáltatottság nincs állandóan szemünk előtt, akkor akármit mondunk, zagyvaságot hangoztatunk. Megsemmisítőtáborokban a gonosztevők nem törvényellenesen, hanem a fennálló törvények értelmében cselekedtek; tőlük csak az elégtelen könyörte-

lenség volt számon kérhető. Az emberiség ellen elkövetett gonosztett fogalma sem a gonosztevők, sem az áldozatok elméjében nem merült fel. Aki ilyen gonosztévő hatalmában találja magát, annak egyik legfontosabb meggondolása, hogy miként tudná a következő perceket vagy órákat túlélni. Percekben és órákban, de nem napokban számol. (Ha például a megsemmisítőtábor környezetében túléli a másnap reggeli *Zählappelt*, akkor pusztá élete bizonyíték arra, hogy még egy csatát megnyert. Személyes megváltásra nem számíthat, a közös megváltás esélye pedig a térképről olvasható le: csak abban reménykedhet, hogy sikerül addig életben maradnia, amíg a német birodalom semmivé zsugorodik össze. Feltéve persze, hogy a gonoszttevők ezt a megváltást már nem képesek megghiúsítani.)

Ártatlannak és tudatlannak számít, aki ezt nem érti. Néhány évvel fiatalabb barátom például, aki csak leírásból ismerte a munka- és megsemmisítőtáborok világát, egyszer ezt találta mondani: „én bizony nem lettem volna hajlandó rabszolgaként dolgozni egy náci fegyvergyárban”. Hány percig maradt volna életben a kényszermunka megtagadása után? Erre a kérdésre persze már nem tudott válaszolni. Aki soha nem volt teljesen kiszolgáltatott, az igyekszik válaszolni arra a kérdésre, hogy ő vajon mit tett volna a munka- és megsemmisítőtáborok világában. Erre azonban senki nem tud és nem is tudhat választ adni. Még az sem, aki egyszer már keresztülment ilyesmin. Amikor a rendezett körülmények között élő ember – legyen gyáva, átlagos, hősies, szent vagy gonosz – teljesen kiszolgáltatottá válik, radikálisan megváltozik. A történetek után a demokrata jogállamokban élőknek azon spekulálni, hogy ők vajon mi mindent tettek volna jobban, üres játszma. A megsemmisítőtáborban teljesen kiszolgáltatott ember rosszabb helyzetben van, mint akit kínpadra feszítenek. A kínzás áldozatának az öngyilkosság lehetősége kecsegtető megoldás – ezáltal talán megghiúsítja ellenfele terveit. A megsemmisítőtáborban teljesen kiszolgáltatott ember viszont még öngyilkossághoz sem folyamodhat. Csak nem akarná saját magát és önkéntesen ugyanazt az ítéletet végrehajtani, mely ellenfelének eddig nem sikerült!

Kis János nagyon jó filozófusok társaságában találja magát, amikor William Styron *SOPHIE VÁLASZT* című regényéből átvett egy példát. Ordináré ponyvaregénynek tartottam ezt a túl hosszú könyvet, amikor több mint huszonöt évvel ezelőtt a kezembe került. Alaposan tévedtem! Akkor nem olvastam el, ma pedig csak a kötelességtudás készítetett arra, hogy elolvassam. Meglepett azonban, hogy a nem éppen elsőrangú amerikai regényíró jobban értette a megsemmisítőtáborok világát, mint a kitűnő magyar filozófus. Az élethűség megteremtése érdekében Styron Sophie-ja tényleg buzgó katolikus. Ezt Kis János is megemlíti, de nem tartja állandóan szem előtt. Fontosabb azonban, hogy a Mengele doktor után mintázott orvos – dr. Fritz Jemand von Niemand – katolikus pap akart lenni, mielőtt apja tanácsára orvosi pályára ment. És végül az is fontos, hogy az orvosnak alkoholszága volt, amikor Sophie-nak előállt az ajánlatával.² A megsemmisítőtáborba belépő zsidó fogoly teljesen kiszolgáltatott, a nem zsidó azonban csak majdnem teljesen az. A közös vallás által garantált erkölcsi világerend legalább annyiban mentőövet nyújt neki, hogy az orvos ajánlatát komolyan veheti. Különösen, ha azt hiszi, az orvos ittassága arra vall, hogy nem jól érzi magát a halál angyalának szerepében. Miután azonban az ajánlatot legalább olyan mértékben komolyan vette, hogy választását az orvos tudomására hozza, ugyanolyan teljesen kiszolgáltatottá válik, mint a zsidó fogoly. Mint teljesen kiszolgáltatott, akármit mond vagy tesz, a következő pillanatokban azt kell mondanunk, hogy az adott körülmények közt a legjobbat választotta. Minden későbbi lelkifurdalása vagy önmarcangolása irraci-

onálisnak számít. Kis János szerint „akkor reagálunk jól a történetre, ha Sophie erkölcsi katasztrófáját nem meglepéssel nyugtázzuk, hanem osztozunk az asszony fájdalomában: »félelem és szánalom« a helyes válasz, nem megvetés”. (171.) Tiltakoznom kell: nem Sophie-nak van erkölcsi katasztrófája. Ha mindkét gyermekével a gázkamrába lép, vagy ha saját magát és legalább egyik gyereket megmenti ettől, Sophie választása erkölcsi szempontból vitathatatlan. Ki merné neki azt mondani, hogy helytelenül cselekedett? Ki merne hozzá félelemmel és szánalommal közeledni? Ilyen érzelmek csak a színházi közönségnek vagy az ANNA KARENINA olvasóinak körében otthonosak. A színházi előadás után van katarzisz. Auschwitz után nincs és ne is legyen. Ott csak az emberiség szégyenét és azok erkölcsi csődjét észlelhetjük, akik ezt lehetővé tették. Minden más meggondolás nem megértésre, hanem a bölcsekedés üresjáratára vall.³ Az egyetlen helyes válasz a minden szenvedély híjával lévő megértés, nem pedig a „félelem és szánalom”.

A kiszolgáltatottak körében is voltak azonban nehezen elfogadható és nehezen elutasítható ajánlatok. A belföldi tapasztalatok itt többet segítettek volna Kis Jánosnak, mint az egész külföldi szakirodalom ismerete. Példa lehet két házaspár története: öt kisgyermekkel és egy öregasszonnyal indultak útnak Budapestről, és nemsokára egy Auschwitz felé tartó vonaton találták magukat. Az öt felnőtt önként hagyta el Budapestet 1944 júniusában. Megvesztegettek néhány katonát, hogy segítsék őket Romániába menekülni. A katonák azonban csak eleinte voltak segítőkészek, rövid utazás után bekényszerítették őket egy Auschwitz felé induló vonatba. A felnőttek jól ismerték az auschwitzi protokollt, tehát pontosan tudták, mi vár ott rájuk. Az öregasszony azt ajánlotta a két fiatal házaspárnak, hogy bízzák rá az öt kisgyermeket, és ő fogja hozzátartozóinak nyilvánítani őket. Az egyik férfi perlekedni kezdett istennel és emberrel. Az öregasszony élesen rászólt: „Filozófus vagy, most gondolkodnod kell. Én öreg vagyok, engem biztosan nem hagynak életben. A gyermekeknek sincs semmi esélyük. Adjátok nekem a gyermekeket, így legalább nektek lehetőségetek lesz arra, hogy túléljétek a háborút.” Az egyik anya tiltakozott, nem akarta a gyermekeit az utolsó percekben magukra hagyni. Az öregasszonynak azonban sikerült meggyőznie mindkét anyát, s végül ő és a gyermekek együtt mentek a gázkamrába. (Három felnőtt túlélte a háborút, tőlük hallottam a történetet. A két fiatalasszonyból sokgyermekes anya lett a háború után.)

Érdemes alaposan átgondolni a történetet. Ha a két család nem távozott volna önként Budapestről, nagyobb esélyük lett volna a háború túlélésére, mint miután távoztak. A túlélők és családtagjaik szemrehányást tehettek volna maguknak, miután ők szervezték meg az utazást. Soha nem tettek maguknak szemrehányást. A két anyának lelkifurdalásai lehettek volna, mert gyermekeiket a „legnehezebb percekben” magukra hagyták. Ilyen lelkifurdalásuk soha nem volt. A túlélők persze sajnálták, hogy nem tudták hozzátartozóikat megmenteni. De miután meg voltak győződve róla, hogy a legjobbat tették, amit adott körülmények között tehettek, mindenfajta önmarcangolást alaptalannak tartottak. Az auschwitzi protokoll ismerői 1944-ben tudták, amit a megsemmisítőtábor minden nem élethű ábrázolása elfelejt. Minden egyes gyermek anyjától, apjától és a többi felnőttől eltaszítva halt meg. Halálküzdelmükben a felnőttek egymás hátán felfelé kapaszkodtak; a gázkamrában a halottakat minden *Sonderkommando* gúla formában találta. A gyermekek a gúla legalján voltak. Talán még életben voltak, amikor a felnőttek agyontaposták őket. Aki Auschwitzról élethű leírás alapján akar bölcsekedni, annak ezt a képet nem szabad elfelejtenie!

Kis János egy alkalommal (170.) feltételezi, hogy „*az orvos perverz célja éppen az, hogy a zsidó anya árulja el az egyik gyermekét. Ki akarja élvezni, hogy a gyűlölt és megvetett faj egyedül fölötte hatalma nem pusztán külső hatalom. Bármit megtehet velük, és ami még ennél is nagyobb gyönyörűség, bárminek a megcselekvésére rá tudják venni őket*”. Mint említettem, nem zsidó anyáról van szó Styron könyvében. Továbbá, ha tényleg ez lenne az orvos célja, akkor ezt könnyebben is elérhetné: a gázkamra leselkedőnyílásán megbámulhatná és perverz módon élvezhetné a néhány óránként ismétlődő gúlaképződést.

Térjünk vissza a Hebbel-idézethez. Hebbel színdarabjának előfeltétele, hogy Judith hisz az isten és a vallás által garantált erkölcsi világrendben. (Nem felejthetjük el, hogy Judith Istenhez fohászkodik.) Ezért Holofernes meggyilkolása isten és ember ellen elkövetett bűnnek számít, még akkor is, ha ezáltal Izráelt ellenségétől megszabadítja. Hasonlóképpen, Agamemnón hisz a Zeusz és Artemisz által garantált erkölcsi világban. Ha nem hinne benne, akkor leányának feláldozása vagy az örület, vagy a gonoszság megnyilvánulásának számítana. A vallásba vetett hit Judith és Agamemnón esetében a tragédia előfeltétele. Az istenek által elhagyott világban ilyen tragédiák nincsenek.⁴ William Styron jól látta, hogy dr. Jemand von Niemand ajánlatát valamiképpen kapcsolatba kell hoznia egy erkölcsi világrenddel, már csak azért is, mert különben hihetetlen lenne, hogy egy SS-orvos lehetőséget ajánl a neki kiszolgáltatott fogoly egyik gyermekének megmentésére. Ezért alkotta mind Sophie-t, mind az orvost istenhívőnek.

Másképp áll a helyzet a Bernard Williams által kidolgozott történetben Jimről és az indiánokról: miután egy latin-amerikai kisvárosban a katonák falhoz állítanak húsz indiánt, kapitányuk elmondja Jimnek, hogy ki fogják őket végezni. El akarja rémíteni őket a kormányellenes lázadásoktól. Ha Jim, egy demokrata jogállamból származó híres vendég, hajlandó egyet agyonlőni közülük, akkor a többi szabadon engedi. Ha erre Jim nem hajlandó, akkor mindet meg fogják gyilkolni. Az indiánok könyörögnek Jimnek, hogy fogadja el az ajánlatot. Kis János így hasonlítja össze az orvos és a kapitány ajánlatát: „*Az SS-orvos azt akarja, hogy a zsidó anya vagy sorsára hagyja mindkét gyereket, vagy úgy bánjon az egyikkel, ahogy anya nem bánhat a gyerekével. A Kapitány azt akarja, hogy az amerikai fiatalember, aki azt a világot képviseli, mely emberi jogok nevében elítéli a katonai rémuralmat, vagy az összes túszt hagyja sorsára, vagy váljon a martalócok cinkosává az egyik túszt meggyilkolásában.*” (240.)

Mint említettem, az anya elhatározását vitathatatlanak tartom. Jim elhatározásának megvitatásához azonban hiányzik egy nagyon fontos megfontolás. Jim és a demokrata jogállamok védelmére nemcsak a hozzá közel állók, hanem a távoli indiánok is számítanak. A közel állók védelme nem ment föl a legtávolabbiak védelméről. Nietzsche szavával, a felebaráti szeretet, a *Nächstenliebe*, nem helyettesítheti a legtávolabbiak szeretetét, a *Fernstenliebét*. Az indián túsztok teljesen kiszolgáltatottak, a többi távoli indián pedig majdnem teljesen kiszolgáltatott katonai rémuralomnak. Mind a közeliek, mind a távoliak megérdemlik az emberi jogok védelmét. Ha Jim a martalócok cinkosává válik, akkor ezzel hatástalanítja a katonai rémuralom elítélését az emberi jogok nevében. Jim választásának tehát van egy politikai dimenziója is, melyet Kis János figyelmen kívül hagyott.

Bernard Williams példája azonban inkább megközelíti a politika erkölcsi problémáját, mint azok a példák, amelyek Sophie választásához közelebb állnak. Jogállamban a politikus soha nem teljesen kiszolgáltatott, még a teljesen degradált jogállamban

sem. A török szultán például selyemzsinórt küldött a vezírnek, ha az nem a megkívánt értelemben teljesítette a magas Porta akaratát. Hasonlóképpen, Sztálin legjobb magyar tanítványa jogosan rettegett attól, hogy őt fogják likvidálni, ha megakadályozza a volt elvtársai ellen indított koncepciók perék ítéletének végrehajtását. Önigazolásuk érdekében gondolhatták, hogy nem volt más választási lehetőségük. Önámítás az ilyen önigazolás. Demokrata jogállamban azonban a politikus egyáltalán nem kiszolgáltatott. Mindent nem tehet, de választási terepe eléggé kiterjedt ahhoz, hogy sok mindent megteheszen. Itt válik rendkívül fontossá az éles megkülönböztetés a vallás és az erkölcs ellen elkövetett bűn, illetve a demokrata jogállam törvényei ellen elkövetett bűntett között.

Felfüggesztjük az erkölcsi ítéletet, ha megbíráljuk az olyan ember választását, aki teljesen kiszolgáltatott. Ezért óhajt a politikus a kiszolgáltatottság lobogója alatt vezérekedni. Kétes figurák, mint Sharon és Arafat igyekeznek bennünket arról meggyőzni, hogy nincs más lehetőségük, mint az, amit éppen tesznek. A terroristák már gyermekkorukban megtanulták, hogy a rémtett csak az alternatíva hiányával igazolható. Az Egyesült Államok elnöke jelenleg arról akarja meggyőzni honfitársait, hogy miután majdnem teljesen a terrorizmusnak vannak kiszolgáltatva, indokolt az emberi jogok és a háborúban fennálló nemzetközi egyezmények legalább részleges felfüggesztése.

*

Tisztelem Kis János hozzájárulását a politika filozófiájához és működését a politikai arénában. A magyar olvasónak talán szokatlannak tűnik éles hangú kritikám. Mégsem tudom eltitkolni, hogy szerintem Kis János a tragikus dilemmák és a pizkos kezek megítélésében alapvető tévedés áldozata. Ha ilyen dilemmák és kezek egyáltalán léteznek, akkor szerepeljenek az erkölcsfilozófiai szeminárium vitáiban. A politikában ezek a fogalmak az önigazolást szolgálják. Már Lukács is és Sartre hősei is önigazolásként használták ezeket a fogalmakat. Ha önigazolásukat elfogadjuk anélkül, hogy megmondanánk, miért fogadjuk el, akkor feladjuk a politika erkölcsi kritikájának életképességét.

*

Nem tartom Lukács Györgyöt vagy a harmincas években a Szovjetunióban élő külföldi emigráció bármelyik tagját gyávának. Ugyancsak nem tartom gyávának sem a francia ellenállás kimagasló vezérét, sem azt a világhírű francia történészt, akiket a Gestapo addig kínozta, míg el nem árulták titkaikat. A gyávaság és hősiesség fogalmai alkalmazhatatlanok, amikor teljesen vagy majdnem teljesen kiszolgáltatottakról van szó. A külföldi emigráció tagjai mindent tudtak, amit tudni lehetett a kollektivizáció folyamán mesterségesen előidézett ukrán éhínség több mint ötmillió áldozatáról, a harmincas évek kirakatpereiről és a gulágról. Életükért rettegtek, és ezért hallgattak. Aki gyávának tartja őket, vagy viselkedésüket számon kéri tőlük, annak ajánlatos lenne meggondolni, hogy az erkölcsi bírálat nem mindig helyénvaló. Ha ezt nem értjük, akkor még azt sem tudjuk értékelni, hol illetékes az erkölcsi bírálat.

Kis János és Bernard Williams jó társaságban találják magukat, amikor a bűntudatnak vagy lelkiismeret-furdalásnak fontos helyet biztosítanak az erkölcsi meggondolásban. Spinozával (és – nem akarom eltitkolni – velem) együtt ugyancsak jó társaságban vannak azok, akik erről kevésbé vannak meggyőződve. Akárhova tartozunk is ebben a vitában, említésre méltó, hogy a politikai életben a szégyenérzet nagyon is fontos szerepet játszik. Az is megtörténhet, hogy olyan racionális meggondolás sugallja a po-

litikusnak, hogy tettét eltitkolja, amely minden büntudattól és szégyenérzettől mentes. Nixon és Clinton jobbnak találta eltitkolni, mint nyíltan vállalni, amit tett. Nem eléggé értékelték Dávid és Bethsabé⁵ történetének tanulságát: a tévelygések elpalástolása könnyen súlyos törvénysértéshez vezet. Az elpalástolásnak sokkal súlyosabb következményei vannak, mint annak, amit el akarunk titkolni. Aki ezt a Bibliából nem tanulta meg, annak alkalmá volt Freudtól megtanulni. A tévelygést még azok is megbocsátják, akik rosszallják, a törvénysértésen viszont azok sem tudják túltenni magukat, akik a tévelygést bagatellnek tartják.

Medgyessy Péter, volt magyar miniszterelnök, a pártállami rendszernek szolgált kémelhárító tiszti múltját akarta eltitkolni. Lionel Jospin, volt francia miniszterelnök, fiatalkori trockista múltját akarta eltitkolni. Titkolozási szándékuk mégis összemérhetetlen. Medgyessy indokoltan szégyellhette, hogy így szolgálta a pártállam rendszerét. A választóknak joguk volt erről tudni, mielőtt voksoltak. Jospinnek azonban nem volt szégyellnivalója. Fiatalkori trockizmusát talán azért próbálta elpalástolni, mert nem akarta a reformkommunisták szavazatait elveszteni.⁶ Jogunk van eltitkolni azt, amit szégyellünk, akár indokolt a szégyenérzet, akár nem. Az állampolgár nem veszi el a jogot a titokra, mert politikusként lép fel. Mikor és hogyan veszi el ezt a jogot? Az erkölcsi bíráló itt igenis helyénvaló.

Kis János említi a demokratikus pártpolitika alapvető problémáját. (Saját szavaimat fogom használni a probléma leírásában.) A tradicionális demokráciákban a választók két párt egyikére voksolnak. Mindkét párt lehet több más csoportosulás vagy érdekközösség koalíciója. Politikai programjuktól függetlenül mindegyik arra számíthat, hogy a választók negyven százalékának szavazatát megnyeri. Ők egy bizonyos párt tradicionális választói. A választási harc célja a szavazatok további, több mint tíz százalékának a megnyerése. Ők egy bizonyos párt bizonytalan választói. A pártok, illetve a pártvezetők sok mindent hajlandók azért megtenni, hogy a bizonytalan választók szavazatait megnyerjék. (Jospin például, mint említettem, valószínűleg azért akarta politikai múltját eltitkolni, mert attól félt, hogy elveszti a kommunista szavazatok nagy részét a választás második fordulójában.) Nem tudom és nem is érdekel, hogy Bush és Gore őszinték voltak-e, amikor újjászületett (*born again*) kereszténynek vallották magukat. Tény azonban, hogy az amerikai választók harminc százaléka újjászületett kereszténynek vallja magát. Nem tudom, magánemberként hogyan vélekedik Clinton a halálbüntetésről. Tény azonban, hogy az arkansasi választók többsége helyesli a halálbüntetést. Amikor még Arkansas államának kormányzója volt, Clinton felfüggesztette az első elnökválasztási kampányát, hogy hazatérjen, és elutasítsa egy gyengeelméjű halálraítélt kegyelmi kérvényét.

Erkölcsei szempontból talán hajlandók vagyunk pálcát törni Bush, Clinton és Gore fölött. Talán legjobb válaszunk erre, hogy az őszinteség olyan luxus cikk, amelyet nem engedhetnek meg maguknak. Törvényellenes tettekkel nem vádolhatják őket, de a választás megnyerése érdekében kénytelenek mást mondani, mint amit gondolnak. Ha nem lennének hajlandók a politikai célok elérése érdekében hazudni, akkor választási kampányuk reménytelen lenne. Eddig a pizkos kezek fogalmát öngazolásként értettem. Most azonban szeretném összehasonlítani azzal, amit „tisztá kezeknek” nevezhetnénk, és amit más helyütt szektarianizmusnak neveztem.

Tegyük fel, hogy egy politikus tiszta akar maradni, és nem hajlandó belemenni azokba az elvtelen megalkuvásokba, melyekre szükség lenne, hogy a bizonytalan választók szavazatát megnyerje. Pártja eddig „egyházként” működött, mely politikai

szempontból a „jámborokat” és a „tévelygőket” egyaránt magába fogadta. Ezentúl pártjából „szekta” lesz, amely tisztaságát a másképp gondolkodók eltávolításának köszönheti. Max Weber megkülönböztette vallási kontextusban az egyház és a szekta fogalmát. Ha eltekintünk attól, hogy a vallási szekták maradandóbbak, mint a politikai szekták, akkor a megkülönböztetés politikai kontextusban is érvényes. Íme Max Weber megkülönböztetése: *„Szociológiai értelemben a »szekta« nem »kis« vallási közösség, és nem olyan vallási közösség, amely levált valamely másíkról, s az utóbbi ennél fogva »nem ismeri el« vagy üldözi, és eretneknek tartja: a baptisták – szociológiai értelemben ők alkotják az egyik legtipikusabb »szektát« – a földkerekség egyik legnagyobb protestáns felekezetének tagjai. A szekta inkább olyan közösség, amely értelme és lényege szerint mindenképpen kénytelen lemondani az egyetemességről, és csakis a tagok teljesen szabad egyesülésén alapulhat. Mivel a szekta arisztokratikus képződmény: a vallási szempontból teljesen alkalmasnak minősülőök egyesülete – és nem is akar más lenni –, ezért az egyháztól eltérően nem kegyelemosztó intézmény, amely fényét ki akarja terjeszteni az igazakra és a hamisakra, s éppen a bűnösökre akarja a leginkább az isteni parancs nevelő hatását kiterjeszteni. A szekta eszménye az »ecclesia pura« (innen van a »puritán« elnevezés), a szentek látható közössége, akiknek köréből eltávolítják a neveletlen, megtévedt bárányokat, hogy ne bántásák Isten szemét.”* (GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM 2/4. 57–58.) A szektából néha egyház is fejlődhet. De nincs olyan politikai szekta, amely demokráta jogállamokban egy választást meg tudna nyerni.⁷

Ahhoz, hogy demokratikus választás folyamán egy párt a bizonytalan választók több mint tíz százalékának szavazatát megnyerje, a kisebb alakulatokkal érdekközösséget kell teremteni. A párt vezetőjének mint magánembernek lehet akármilyen véleménye vagy meggyőződése – de nyilvánosan nem fogja hangoztatni azt, ami megnehezíti a bizonytalan szavazatok megnyerését. Keresztül kell hazudnia magát nemcsak a legközelebbi választásig, hanem pártja érdekében még az utána következő választásig is. Két lehetősége van. Vagy ragaszkodik a szektarianizmushoz – a tiszta kezekhez –, vagy a választás megnyerése érdekében befogadja pártjába a másképp gondolkodókat is. Az utóbbi esetben pártja egyházként és nem szektaként fog működni.

Régebben a fejedelem diplomaták seregét foglalkoztatta azzal, hogyan lehet birodalma érdekében egy nemzetközi szerződést értelmezni. Manapság a pártvezető ügyvédek seregét foglalkoztatja azzal, hogyan lehet a bizonytalan választók több mint tíz százalékát a fennálló törvények határára belül megvesztegetni. A megvesztegetés célja a bizonytalan választók szavazatának megnyerése. Kis János a populizmust tartja a liberális demokrácia legfontosabb veszélyének: *„Populista demokráciában a politikai intézmények nem a kormány és az ellenzék közti küzdelem által működnek, hanem valami össznemzetinek beállított mozgalom közvetítésével, melynek élén egyszemélyi vezér áll; a gazdaság és szociálpolitika nem bonyolult társadalmi interakciók sokasága számára alkot szabályokat, hanem erőforrásokat von el és osztogat szét.”* (299.) Ez a veszély alábecsülhetetlen. Ha sikerül egy össznemzeti mozgalomnak egyszemélyi vezetés alatt a társadalmi rendszert így megváltoztatnia, akkor a demokráta jogállam átvedlik banánköztársasággá. Szerencsénkre a tradicionális demokráciákban még nem tartunk itt. A tradicionális választók megóvnak ettől a fejleménytől.

A tradicionális demokráciákban nemcsak egy, hanem két párt hajlandó a bizonytalan választókat megvesztegetni. Mindkettőnek célja a bizonytalan választók többségének megnyerése. Mindkettő érdeke a másképp gondolkodók befogadása. Bevált módszer erre az ellenpárt korábbi politikájának részleges elfogadása. Elvtelen politikával ki lehet fogni a szelet az ellenpárt vitorlájából. Például a korábbi választási kampány-

ban az ellenpárt konzervatív gazdasági politikát javasolt; az ilyen politika részleges elfogadása meggyőzőnek fog hatni az ellenpárt sok hajdani választója számára. Megtörténhet tehát, hogy egy párt a bizonytalan szavazatok elnyerése érdekében némi késéssel ugyan, de mégis részben megvalósítja az ellenpárt politikáját. Nagyon is csökken ezáltal annak esélye, hogy a demokrata jogállam banánköztársasággá fajul. Más előnye is van az elvtelen politikának. Megóv attól, hogy szélsőséges ideológia szolgálatában elveinket másokra próbáljuk rákényszeríteni.

*

Kis János megjegyzései a tragikus dilemmákról és a piszkos kezekről tanulságosak, még akkor is, ha tévesek. Észrevételei a kiszolgáltatottak két válfajának megkülönböztetésére serkentettek. A kiszolgáltatott megértést és nem szájalmat, érzelgősséget vagy szentimentalizmust érdemel. A holokausztipar önérdékű művelői szájalmat és félelmet igyekeznek közönségükben gerjeszteni. A filozófustól azonban, mint Spinoza és Nietzsche utódjától, éppen a szájalom elítélését sürgetjük.⁸ Mert a szájalom minden formája megalázó. Összeférhetetlen azzal a tisztelettel, amellyel más embereknek tartozunk. Aki mást szájalommal illet, az saját helyzetét kiváltságosnak tartja. Mint felsőbbrendű lény, asztalának morzsáit alamizsnaként a szerencsétlennek odadobja. Ővele persze nem történhet meg, hogy szájalommal illetik. Ezért kínos annak, aki egyszer teljesen kiszolgáltatott volt, ha vitatársa szájalomát hangoztatja. Tudja, hogy az érzelgősség és szentimentalizmus a megértést akadályozza. Ezért a beszélgetés folytatása helyett inkább elnémul.

Ezzel szemben a megértés részvétet és együttérzést tesz lehetővé; ugyanakkor ezeknek helyet is biztosít. Az együttérés alapja, hogy velem is megtörténhet, ami a másikkal megtörtént. A szájalom és az együttérés éles megkülönböztetése előfeltétele a vallásmentes erkölcsnek, és ehhez ragaszkodnunk kell, még akkor is, ha a két fogalom nincs a köznyelvben ilyen élesen megkülönböztetve. Az új szájalmat érez a koldussal szemben, amikor alamizsnát ad; ilyen szájalmat a koldus az úrral szemben nem érezhet. Együttérek a barátommal, akit személyes tragédia ért; ilyen tragédia bármikor érhet engem is, és akkor elvárom az ő részvétét vagy együttérését. Amikor demokratikus jogállamok politikájáról beszélünk, választanunk kell. A *pietas*, jámborság, szájalom fogalmai a vallásban otthonosak. Ha ilyen fogalmakat használunk, akkor szükségtelen a megértésre célozni. Amit nem értünk, annak megértését magasabb hatalomra vagy istenre bízhatjuk. Beszélhetünk a lélekről és a sorsról, a bűnről és az egyes embernek rendelt tettről.⁹ Mindez azonban üres fecsegéssé válik, ha ugyanakkor tagadjuk a valláson alapuló erkölcsi világrendet. Miután mint gondolkodók az ilyen világrend létezését elvetjük, kötelességünk a vallásmentes erkölcsi fogalmakat használni. Aki már nem bízza a megértést magasabb hatalomra, annak kezében a jámborság, a szájalom és félelem érzelgősséggé válik.

A szájalom és félelem keltését célzó holokausztirodalom bizonyíték arra, hogy még megértés hiányában is lehet szájalmat érezni a kiszolgáltatottak iránt. Elnézést kérek, hogy itt azokra emlékeztetek, akik még szájalmat sem éreznek. Kétségtelen, hogy a holokauszttagadó tábor többségét rosszakarat vagy gonoszság ösztönzi. A tagadók elenyésző kisebbsége azonban azokból verődött össze, akik képtelenek felfogni, hogy ilyesmi megtörténhetett: embertárral és gyermekkel civilizált ember így nem bánhat. Balgaságuk ellenére inkább tiszteltem őket, mint azt, aki a megértést szájalommal akarja helyettesíteni. Felfogása az emberi méltóságról megkívánja a balga embertől,

hogy tagadja annak létezését, amit összeférhetetlennek tart felfogásával. Idegenkedem azonban attól, aki erkölcsi alapon számon kéri a majdnem teljesen vagy teljesen kiszolgáltatottól, hogy miért nem viselkedett demokrata jogállamban élő kritikusa elvárása szerint.

Amióta a politikai gonosztevők a vallásban és az istenen alapult erkölcsi világban igyekeznek tetteiknek igazolást találni, a vallásmentes politikai gondolkodó kötelessége szótárából a vallásban otthonos fogalmakat kirekeszteni. Az első világháború előtt Lukács még ártalmatlanul utalhatott lélekre, sorsra, bűnre és főleg a „neki rendelt” tetre. Akkor ezek a szavak még szekularizált értelmükben voltak közforgalomban. Lukács még nyugodt lelkiismerettel harmadik személyben átírhatta Judith fohászzkodását Istenhez. Az átírás még elegendő távolságot teremtett saját vallástalansága és Judith hite között. A szekularizált értelemben vett erkölcsi kulcsfogalmak használata akkor még ártatlan volt. Az individuális politikai terrorizmus megújulása és rendszeres gyakorlása óta, a második világháború után, de legkésőbb az 1990-es évek kezdete óta ilyen szavak használata már egyáltalán nem ártatlan.

Amióta a tetteket kivitelező és a kezüket irányító szektáriánusok az úgynevezett neki rendelt sorsként akarják szörnyűségeiket igazolni és a hitben gyökerező erkölcsi fogalmakkal alátámasztani, azóta szekularizált erkölcsi fogalmakat nem használhatunk. Az isten vagy vallás nevében elkövetett rémtettet vagy örület, vagy gonoszság következményeképpen kell megértenünk. Enyhítő körülményeket elismerhetünk a színházban és az erkölcsfilozófiai szemináriumban, de nem az életben, a történelemben vagy a politikában. Még a gonosztevőt is megérthetjük – sőt, meg kell értenünk –, de ez nem szolgálhat tettének igazolására. Feladatunk mind a gonosztevő, mind a teljesen vagy majdnem teljesen kiszolgáltatott megértése. Megértés hiányában a gonosztevő elítélése üres gondatlanság, és az együttérzés a kiszolgáltatottal vak érzelgősség. Mind az elítélésnek, mind az együttérzésnek magas az ára. Megértés az ára.

Féltreértés elkerülése végett hangsúlyozom, hogy nem a felvilágosodás utódaiként kell követelnünk vallásmentes erkölcsi fogalmakat. Itt nem az *Écrasez l'infâme!*-ről beszélünk. Inkább arról van szó, hogy a vallással összefonódott erkölcsi megfontolások a megértést teszik lehetetlenné. Mindenekelőtt kibúvót engedünk a gonosztevő terroristának és az őt irányító szektáriánusnak: ők az egyik világvallás nevében cselekszenek, mi egy másik világvallás nevében elítéljük őket. Ítéletünk azonban lepereg róluk, miután egyikünk sem tudja (talán nem is akarja) bizonyítani, hogy vallása igazságosabb, mint a másiké. Ami fontosabb: érvelésünk körülményesnek fog tűnni, amikor bizonyítani igyekszünk, hogy ő egyedül és szabadon választotta vallási meggyőződését; tehát a szörnyetteiért nem vallása, hanem ő az egyetlen felelős. Ameddig saját erkölcsi fogalmaink a vallásban gyökereznek, nem érvelhetünk egy vallásmentes erkölcs nevében. Másodsorban, szánalommal válik az együttérzés, ha a vallásban gyökerező erkölcsi fogalmakkal megközelítjük a kiszolgáltatottat. A jámbor embertársa sorsát siratja, tehetetlen áldozatként kezeli, aki jótékonytságot érdemel. Megértésre a jámbor ember nem is törekszik, hiszen ezt már nagyon is régen magasabb hatalomra bízta. Érzelgősségének árát megfizetni nem akarja. Megértésre kellene törekednie: ez volna az ára. Inkább a szentimentalizmus aprópénzével akarja aggodalmait elhallgattatni. A kiszolgáltatott, akit nem anyagi érdek ösztönöz, ezt elutasítja. Ember (hívőknek hozzászám: és isten) óvja meg a kiszolgáltatottat a szentimentalizmustól!

Nem vitatom a vallás (vagy vallástalanság) helyét az életben. Ez azonban a privátszférához tartozik. Újjászületett keresztény politikusaink egyenesen Jézustól vélnek ta-

nácsokat kapni. Tőlük függ azonban, hogy ezeket a tanácsokat hogyan értik, és az ügyvédek seregétől függ, hogy ezeket a tanácsokat hogyan értelmezik. Akárhogyan értik és értelmezik is őket, tetteikért elsősorban politikusaink felelősek. Ugyancsak felelős tetteért, aki a vértanúság palástjával akarja rémtettét elfedni, akár örültnek, akár gonosztevőnek nyilvánítjuk, akár pizskos, akár tiszta kezűnek gondolja saját magát, akár egyetértünk önértelmezésében, akár nem. Napjainkban a vallás és az egyház nem veszélyes. A szektarianizmus azonban veszélyes mind vallási formájában, mind politikai megnyilvánulásában.

Ha most azt kérdezik tőlem, hogy erkölcsileg el tudunk-e mindent fogadni, amit értelmileg indokoltnak találunk, akkor Kanttal együtt igennel válaszolnék. Aki Kis Jánossal és sok vezető filozófiai kortársával egyetért a tragikus dilemmák és a pizskos kezek problémáival kapcsolatban, az inkább nemmel válaszolna. Esetenként persze Kant másképpen döntene, mint mai követői. (Például, ha egy fegyveres örült vagy gonosztevő ellenségét nálam keresné, akkor Kanttal ellentétben készségesen hazudnék, hogy megoltalmaztam a menekülőt.) A politikus sok mindent (erkölcsileg) elfogad, amit indokoltnak talál. Truman kétszer is indokoltnak találta az atombomba használatát; Churchill indokoltnak találta Drezda szőnyegbombázását. Ugyanakkor ezt erkölcsileg is elfogadták.¹⁰ Nem tudom, hogy döntésük okozott-e nekik álmatlan éjszakákat; biztos azonban, hogy önértelmezésük alapján nem fogom megváltoztatni a véleményemet róluk.

Megjegyzéseim a tragikus dilemmákról és a pizskos kezekről Kis János könyvének csak egy részére vonatkoznak. Ellenzésem alapja az egyetértés a többi résszel. Kétkedő és vitakész olvasót kívánok Kis János könyvének – alapos tanulmányozás után meggyőzőnek fogja tartani. Ez a legnagyobb dicséret, mely egy filozófiai könyvről elmondható.

Jegyzetek

1. Judith fohászzkodása Istenhez a JUDITH harmadik felvonásában található: *„wenn du zwischen mich und meine Tat eine Sünde stellst: wer bin ich, daß ich mit dir darüber hadern, daß ich mich dir entziehen sollte!”* Lukács ezt a szöveget A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉ-ben (Budapest: Franklin Társulat, 1911, 360. o.) még pontosan idézte. A TAKTIKA ÉS ETIKA (Budapest, 1919) utolsó mondatában azonban Lukács átírta a szöveget, mintha Hebbel ezt írta volna: *„Und wenn Gott zwischen mich und die mir aufgelegte Tat die Sünde gesetzt hätte – wer bin, daß ich mich dieser entziehen könnte.”* (Vö. GEORG LUKÁCS WERKE, FRÜHSCHRIFTEN II. Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1968, 53.) Hebbel *„utolérhetetlen szépségű sorait”* – így ítélte Lukács ezekről a sorokról – Kis János a TAKTIKA ÉS ETIKÁ-ból idézi.

Az önmaga által átírt szöveget becsülte ilyen nagyra Lukács.

2. Robert Jay Lifton könyve, a THE NAZI DOCTORS: MEDICAL KILLING AND THE PSYCHOLOGY OF GENOCIDE (Basic Books, 1986, második kiadás, 2000) jól tájékoztat a náci orvosok szellemi világáról.

3. 2004. szeptember 3-án a sebáni orosz iskolában a kaukázusi terroristák állítólag azt ajánlották néhány anyának, hogy egyik gyermekükkel kiszabadulhatnak, ha a másikat a terroristák kezében hagyják. Mit tanácsolhattunk volna ezeknek az anyáknak? Valószínűleg azt mondhattuk volna, hogy tegyék azt, ami az adott körülmények között a leghelyesebbnek látszik. Senki nem fogja tőlük tettüket számon kérni, és akármilyen eredménnyel végződik

megpróbáltatásuk, minden későbbi lelkifurdalást vagy önmarcangolást alaptalannak fogunk tekinteni.

4. Lukács ezt már 1908-ban nagyon jól tudta. Lásd A LÉLEK ÉS A FORMÁK utolsó fejezetét, A TRAGÉDIA METAFIZIKÁJÁ-*nak* első bekezdését.

5. II SÁMUEL 11: 2–27.

6. Nem azért vesztette el 2002-ben a francia államelnöki választást, mert a választók tudtak erről. A választás elvesztése a francia baloldali szektarianizmusának tudható be. A választók elégedetlenek voltak a szocialista miniszterelnök, Jospin politikájával. A választás első fordulójában a baloldalon, a szocialistákon, kommunistákon és kisebb pártokon kívül három kis trockista pártnak három különböző jelöltje volt. A jobboldalon Jacques Chirac és a szélsőjobboldalon Jean-Marie Le Pen voltak a jelöltek. A baloldal szétmorzsolódása következtében Chirac és Le Pen lettek az első forduló győztesei. A második fordulóban a baloldali kénytelen volt a jobboldali ellenpárt jelöltjére, Chiracra voksolni. Másképpen nem tudták

volna megakadályozni Le Pen államelnökké választását. A választás után Jospin visszavonult a politikai életből.

7. Már Friedrich Engels is foglalkozott azzal a kérdéssel, miért nincs életképes szocialista párt az Egyesült Államokban. Ha több mint egy évszázaddal Engels halála után erre a kérdésre választ keresünk, akkor elsősorban az amerikai szocialista pártok szektarianizmusára kellene utalni.

8. Vö. Avishai Margalit: *THE DECENT SOCIETY*. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.)

9. Ilyen fogalmak persze nélkülözhetetlenek a teodíceában vagy eszkatológiában. Tisztelem Tengelyi László munkáját e tárgykörről *A BŰN MINT SORSESEMÉNY* című könyvében, még akkor is, ha gondolatvilága távol áll tőlem.

10. Választásuk vitatható, és legalább Truman esetében egy erkölcsfilozófus vitatta is. Vö. G. E. M. Anscombe: *MR TRUMAN'S DEGREE, COLLECTED PHILOSOPHICAL PAPERS Vol III*. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.) 62–71.

Kis János

SOPHIE-TÓL BLAIRIG

Válasz Laurent Sternnek

Filozófiai szerző számára nincs nagyobb öröm, mint ha vitatják a művét. A vita kooperatív játék; minden résztvevő a maga módján járul hozzá az igazság soha véget nem érő kutatásához. A bíráló azzal, hogy ellenvetéseket tesz, a szerző azzal, hogy megvédi állításait. Laurent Stern már megtette a magáét, köszönet érte. Most rajtam a sor.

Stern írásának középpontjában *A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA* című könyvem egyik példázata áll. A William Styron regényéből kölcsönzött – és számos más filozófus által is elemzett – történet így szól:

Sophie választ. Sophie-t két gyerekével Auschwitzba deportálják. Az érkezőket egy SS-egyenruhás orvos osztja kétfelé: bal oldalra állítja azokat, akiknek az útja egyenest a gázkamrába vezet, jobb oldalra azokat, akiket munkára foghatónak ítél. A gyerekek kivétel nélkül a bal oldali csoportba kerülnek. Amikor sorra kerül, Sophie kapkodva azt mondja: „Nem vagyunk zsidók. Buzgó katolikus vagyok.” „Akkor választhatsz. Ha megmondod, melyik gyerek menjen a többivel, a másikat megtarthatod.”

Az ajánlat elviselhetetlen; „*Ne kívánja, hogy én válasszak*”, feleli Sophie. „*Rendben, meggy mindkettő a többivel.*” Erre Sophie hirtelen mozdulattal ellöki magától a kislányát, és felkiált: „*Ót vigye!*”

Mit keres ez az eset a politika erkölcsi problémáinak szentelt könyvben? Munkám abból indult ki, hogy a politikus az átlagembernél gyakrabban kényszerül morális dilemmában dönteni. A morális dilemmák fogalma azonban kontroverzális fogalom. A filozófusok közössége nem ért egyet abban, hogy lehetségesek-e egyáltalán. Ezért úgy gondoltam, első lépésben meg kell kísérelnem kifejezni a morális dilemma gondolatának egy olyan értelmezését, melyen az ismert ellenvetések nem találnak fogást.

Sophie választása alkalmas segédeszköznek ígérkezett a vizsgálódáshoz. Az SS-orvos által felállított alternatíva kegyetlen és végletes. Nyugtalanít, mozgásba lendíti erkölcsi intuíciónkat. Azonban, mint Laurent Stern rámutat, a Sophie-ra kényszerített helyzet elemzése épp végletessége miatt különleges körültekintést igényel. Nem biztos, hogy Sophie választása a szó megszokott értelmében választás egyáltalán. Stern arra hajlik, hogy nem az. Érzésem szerint téved – indokaimat rövidesen ismertetni fogom –, de érveit termékenynek tartom. Az sem biztos, hogy a Sophie alternatívájának értelmezése kiterjeszhető a demokratikus politika mindennapjaira. Stern szerint nem terjeszhető ki. Ebben sem értünk egyet, de idevágó gondolatait is komolyan veszem.

Mielőtt a vitába belevágnék, még egy szót nézeteltérésünk központi fogalmáról, a morális dilemma eszméjéről. Akkor beszélek morális dilemmáról, amikor a nyitva álló lehetőségek egyikét sem lehet jó lelkiismerettel választani.¹ Előfordul persze, hogy bár rossz lelkiismerettel hozunk meg egy döntést, erkölcsi rosszérzésünk alaptalan. Képzeljünk el egy embert, akitől szülei gyerekkorában megvonták a szeretetüket, ha rajtakapták, amint titkon édességeket majszol. Ez az ember felnőttkorában is lelkifurdalást érezhet, amikor édesség után matat a kamrában. Az érzelmi tünetek ugyanazok, mint az indokolt lelkifurdalásnál, de a rosszérzésnek nincs racionális indoka, valószínűleg ő is tudja, hogy amit tesz, nem büntetendő. A morális dilemmákat viszont – ha léteznek – az jellemzi, hogy bármit válasszon az egyén, alapos okkal érez lelkifurdalást. Nem téved, amikor úgy érzi, valami rossz terheli az erkölcsi számláját. Lényeges ismérv továbbá, hogy a választás elé kényszerült ember vétkes lehet a dilemma keletkezésében. Ez teszi helyzetét annyira súlyossá erkölcsileg. Sophie semmi olyasmivel nem járult hozzá dilemmája előidézéséhez, amiért okkal volna rossz a lelkiismerete. De miután szembesítették a választással, már nem tehet olyat, ami nem terhelne meg a lelkiismeretét.

Laurent Stern nem foglal egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy lehetségesek-e morális dilemmák; nem is tartja fontosnak, hogy ezt a kérdést eldöntsük. „*Ha ilyen dilemmák... egyáltalán léteznek, akkor szerepeljenek az erkölcsfilozófiai szeminárium vitáiban*”, írja, arra utalva, hogy a való világban nem játszhatnak komoly szerepet.

Érvei két elhatároláson alapulnak, melyeket elemzésem nem használt föl – innen erednének a rekonstrukció végzetes hibái. Az egyik a kiszolgáltatottság helyzetei és a kiszolgáltatottságtól mentes helyzetek között húzódik, a másik a vallásos és a szekuláris erkölcs között.

*

A koncentrációs táborok foglyai fölött „*a teljes, mindent átváltoztató és végletes kiszolgáltatottság*” volt az úr, írja Stern. „*Aki teljesen kiszolgáltatott, semmilyen bizonyosságra nem számíthat. Pontosabban: a teljesen kiszolgáltatott embernek csak egy bizonyossága van, nevezetesen,*

hogy nincsenek bizonyosságok.” Ezért választásaira egyáltalán nem vonatkoztathatók erkölcsi ítéletek. „[A]kármit mond vagy tesz, a következő pillanatokban azt kell mondanunk, hogy az adott körülmények közt a legjobbat választotta. Minden későbbi lelkifurdalása vagy önmarcangolása irracionálisnak számít.”

Ahol nincs helye erkölcsi ítéletnek, ott természetesen morális dilemmáról sem beszélhetünk. Ha létezik morális dilemma, Sophie választása biztosan nem lehet az. Így az argumentum.

Sternnek bizonyosan igaza van abban, hogy az elpusztításra szánt rabok szörnyű bizonytalanságban, egyik napról, egyik óráról, egyik percről a másikra próbálták túlélni fogságukat. De ez nem mond ellent annak, amit Sophie választásáról írok. A történet diszkussziója könyvemben így kezdődik: „A jelenet villámsebessen zajlik le. A választás körülményeinek felmérésére, fontolgatásra nincs idő. De nem ez a lényeg. Ha Sophie napokon, heteken át folytathatná a döntés előtti mérlegelést, akkor is bizonytalan esélyek közt kellene választania. Nem tudhatja meg előre, hogy döntésére mi lesz a válasz. Ha ellöki magától a kislányt, a fiút talán valóban vele hagyják – de az is lehet, hogy a testvére után küldik. [...] A választást azonban nem csak kimenetelének bizonytalansága teszi gyötrelmessé. Szörnyű maradna akkor is, ha a következményeket biztosan előre lehetne látni.”

Vagyis azt mondom, hogy Sophie szorongató bizonytalanság árnyékában kényszerül dönteni, azonban dilemmája ugyanazzal a rettenetes súllyal nehezedne rá akkor is, ha választásának következményei nagy valószínűséggel vagy akár teljes biztonsággal előre láthatók volnának. Mivel a választás erkölcsi elviselhetetlensége nem a bizonytalanságból fakad, ezért ezt az elemzés során zárójelbe is tehetjük. Stern szerint a zárójelezés megengedhetetlen, de számomra nem világos, miért volna az. Ő maga például úgy értelmezi a regényt, hogy Sophie a döntés előtti pillanatban *nem* teljesen bizonytalan. „Az élethűség megteremtése érdekében Styrón Sophie-ja tényleg buzgó katolikus. Ezt Kis János is megemlíti, de nem tartja állandóan szem előtt. Fontosabb azonban, hogy a Mengele doktor után mintázott orvos – dr. Fritz Jemand von Niemand – katolikus pap akart lenni, mielőtt apja tanácsára orvosi pályára ment. [...] A megsemmisítő táborba belépő zsidó fogoly teljesen kiszolgáltatott, a nem zsidó azonban csak majdnem teljesen az. A közös vallás által garantált erkölcsi világrend legalább annyiban mentőövet nyújt neki, hogy az orvos ajánlatát komolyan veheti.” Akár meggyőző ez az olvasat, akár nem, Stern mindenképpen azt javasolja, hogy a kiszolgáltatottak osztályán belül különböztessük meg a teljesen kiszolgáltatottakat a nem teljesen kiszolgáltatottaktól. Az utóbbiakat az jellemezné, hogy valamilyen mércés csapka képesek kalkulálni rabtartóik viselkedésével. Közéjük tartozna Sophie is, legalábbis a választás pillanatában. Tehát a bizonytalanságtól való elvonatkoztatás mégsem megengedhetetlen.

Ennél lényegesebb, hogy a bizonytalanság és a bizonyosság körülményei közt hozott döntéseknél nincs olyan kategorikus határ, amilyenre Stern gondol. Tegyük fel, hogy Sophie biztos lehet az orvos reakciójában. Akkor megválaszolandó kérdései így hangzanak: Elfogadhatom-e az ajánlatot, ha meg kell tagadnom az egyik gyermekemet, mert csak így menthetem meg a másikat? Visszautasíthatom-e az ajánlatot, ha tudom, hogy ezzel lemondtam legalább az egyik gyerek életének megmentéséről? Most tegyük fel, hogy Sophie teljesen bizonytalan. Akkor is ugyanezekkel a kérdésekkel kerül szembe, csak bonyolultabb formában: Elfogadhatom-e az ajánlatot, ha meg kell tagadnom az egyik gyermekemet, mert csak így adhatok legalább valamilyen teljesen bizonytalan lehetőséget a másiknak a megmenekülésre? Visszautasíthatom-e az ajánlatot, ha tudom, hogy ezzel lemondtam az – igaz, teljesen bizonytalan – esélyről, hogy

legalább az egyik gyermekem megmenekül? Az árulástól remélt jót ebben az esetben várható bekövetkeztenek bizonytalanságával kell súlyozni. A választás ezáltal nehezebben áttekinthetővé és még szorongatóbbá válik, mindazonáltal ugyanaz a választás marad. Képzeljük el az alábbi történetet.

Sarah választ. Sarah a fejüknél összenőtt sziámi ikreket szült. Az orvos azt mondja neki: ha így hagyják a gyerekeket, hároméves koruk előtt mindketten meghalnak, és addig is szenvedés lesz az életük; szétválasztani csak úgy lehet őket, ha az egyiket a műtét során megölik; a másik talán életben marad, és egészséges felnőtt lesz belőle. Sarah megkérdezi, mekkora a másik gyerek életben maradásának esélye. Az orvos széttárja a karját: „Meg kell mondanom őszintén, nem tudom.” Sarah a teljes bizonytalanság körülményei közt kénytelen dönteni. Döntését kétségkívül nehezebb meghoznia, mint ha az orvos azt válaszolná a kérdésre: „A másik biztosan életben marad.” De a bizonytalanság nem fosztja meg az anyát a mérlegelés lehetőségétől. Választania kell, és felelősséget kell vállalnia a döntéséért.

Stern talán azt válaszolná erre: Auschwitzba hurcolásától fogva egészen a felszabadulásig Sophie élete bizonytalan helyzetek sorozatából áll, mindig a pillanatnyi veszély elől kell kitérnie, soha nem tervezhet a következő pillanaton túlra. Sarah életének általános keretei ellenben szilárdak, kiszámíthatók; bármennyire nehéz is a döntés, melyet meg kell hoznia, a bizonytalanság csak ezt az egyszeri, rendkívüli választását uralja el. Nem szükségszerű azonban, hogy így legyen.

Az operáció után egy héttel az orvos azt mondhatja Sarah-nak, hogy újra meg kell műteni az életben maradt kisgyermeket, különben rövid időn belül meghal. „Mekkora a valószínűsége, hogy ha megműtik, életben marad?” – kérdezi Sarah. Az orvos széttárja a karját: „Nem tudom.” És ez így megy éveken át.

Van-e különbség Sarah története és Sophie története közt? Természetesen van. *Ez* az orvos nem *az* az orvos. *Az* az orvos gonosz játékot űz Sophie-val és gyermekeivel; ha ő nem volna, s ha nem tornyosulna mögötte a hatalmi gépezet, melyet kiszolgál, egyik gyereknek sem kellene meghalnia. *Ez* az orvos segíteni próbál, legalább az egyik gyerek életét szeretné megmenteni; ha ő nem volna, mindkét gyermek biztosan meghalna. Ezek lényeges különbségek. Csakhogy nem a bizonyosság és a bizonytalanság különbségében állnak – a bizonytalanság közös Sophie történetének Stern által preferált leírásában és Sarah történetében. Ami Sophie történetének ezt a változatát megkülönbözteti Sarah történetétől, az a Sophie-történet minden lehetséges leírásában közös. Az SS-orvos a regény valamennyi megengedhető értelmezésében élet-halál ura. Mindegyikben ő szabja meg a feltételeket. Ez itt a lényeg, nem a bizonytalanság. Sophie helyzete és a rákényszerített választás alapján ugyanaz marad, akár tud kalkulálni az asszony az orvos viselkedésével, akár nem.

A két történet egybevetése arra is felhívja a figyelmet, hogy a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság közti kapcsolat összetettebb, mint ahogy azt Stern írása sejteti. Sarah nem kiszolgáltatott, noha teljes bizonytalanságban van az egymást követő műtétek kiemelését illetően. Sophie akkor is kiszolgáltatott, ha biztosan előre tudja látni az SS-orvos reakcióit. Noha beszélünk arról, hogy egy ember ki van szolgáltatva a természet hatalmának, ez nem ugyanaz a kiszolgáltatottság, mint amelybe egy másik emberrel

szemben kerülhetünk. Két ember viszonyában a bizonytalanság akkor válik kiszolgáltatottság forrásává, ha az teremti meg és tartja fenn, aki a másikat a hatalmában tartja. Itt a személyes függés az elsődleges, a bizonytalanság csupán eszköze a függési viszony fenntartásának. S a függő helyzetű ember akkor is a végsőkig kiszolgáltatott lehet, ha kettejük viszonyában semmi nem bizonytalan: elegendő, hogy mindenben alá legyen vetve a másik akaratának.

Sophie választási lehetőségeit az SS-orvos manipulálja. Ő állítja az asszony elé az viszonyú alternatívát, hogy vagy a halálba küldi egyik gyereket, vagy mindkettőt hagyja meghalni. Ezért a gázkamrába küldött gyerek haláláért az orvost terheli a felelősség, Sophie nem felelős érte. Csakhogy hiába nem az övé a felelősség, a döntést neki kell meghoznia. Sophie – választ. Ha a lányát kitepnék a kezéből, akkor elszakadásuk csak megtörténne vele. Őt azonban választás elé állítják, és ő azt választja, hogy ellöki magától a kislányt. Ezt ő cselekszi, nem mások cselekszik vele. Kislányának akkor is meg kellene halnia, ha Sophie nem lökné el magától, de *megtagadott gyermekként* meghalnia csak akkor kell, ha Sophie eltaszítja. Ezt az SS-orvos csak az anya közreműködésével érheti el. Ezért nehezen tudom követni Laurent Stern állítását, mely szerint a teljesen kiszolgáltatott ember „[m]inden későbbi lelkifurdalása vagy önmarcangolása irracionálisnak számít”.

Könyvemben ezt írtam: „Az orvos perverz célja éppen az, hogy a zsidó anya árulja el az egyik gyereket. Ki akarja élvezni, hogy a gyűlölt és megvetett faj egyedei fölötti hatalma nem pusztán külső hatalom. Bármit megtehet velük, és ami még ennél is nagyobb gyönyörűség, bárminek a megcselekvésére rá tudja venni őket. Ahhoz, hogy Sophie visszakapja legalább az egyik gyereket, neki magának kell elárulnia a másikat. S az árulásnak része, hogy ő maga választ. Muszáj választania, különben mindkét gyerek meghal – de a választás az övé.” Stern félretolja e megállapításokat: „[H]a tényleg ez lenne az orvos célja, akkor ezt könnyebben is elérhetné: a gázkamra leselkedőnyílásán megbámulhatná és perverz módon élvezhetné a néhány óránként ismétlődő gulaképződést.” Mert „[h]alálküszölmükben a felnőttek egymás hátán felfelé kapaszkodtak... A gyermekek a gúla legalján voltak”.

Csakhogy a mérges gázzal viaskodó lény nem választ és nem cselekszik. A személy elveszti kontrollját a szervezetében zajló események fölött; a testet vegetatív menekülési reflexek rángatják. Nem kétlem, hogy az SS-orvos ebben a látványban is perverz gyönyörűségét lelhetné – de ez az élvezet nem helyettesíthette azt a másik örömet, amit Sophie kicsikart árulása szerzett neki.

Egyetértek Sternnel abban, hogy a kívülállónak nincs oka pálcát törni Sophie fölé. Sophie nem önzésből tagadta meg a lányát, hanem azért, hogy legalább a fiának esélyt adjon a túlélésre. Ott, a vasúti rámpán nem választhatott annál jobbat, mint hogy elfogadja az ajánlatot. Könyvemben azt állítottam azonban, és ezt az állítást fenn tartom, hogy a kívülálló reakciója és Sophie reakciója óhatatlanul elszakad egymástól. Rendes körülmények közt a cselekvőnek akkor és csakis akkor van oka lelkifurdalásra a tette miatt, amikor a külső megfigyelőnek oka van rá, hogy haraggal, felháborodással, megvetéssel válaszoljon a tetre. Mi azonban, miközben nem ítéljük el, hanem sajnáljuk Sophie-t, mégis úgy éreznénk, hogy valami baj van az erkölcsi reakcióival, ha nem érezne kínzó lelkifurdalást amiatt, amit cselekedett.

*

De ha Sophie dilemmája valódi is, kiterjeszthetők-e az elemzés tanulságai a demokratikus politika mindennapjaira? Stern határozott nemmel válaszol a kérdésre. Íme, mit mond a demokratikus politika szereplőjéről: „Jogállamban a politikus soha nem tel-

jesen kiszolgáltattott. [...] Mindent nem tehet, de választási terepe eléggé kiterjedt ahhoz, hogy sok mindent megtehesen". Ezért, folytatódik a fejtegetés, a politikában a morális dilemmára való hivatkozások csupán „*az öngazolást szolgálják*”.

Abban biztosan egyetértünk, hogy a morális dilemmára való hivatkozás gyakran szolgál igazolásul védhetetlen cselekedetekhez. Azt is botorság volna kétségbe vonni, hogy a demokratikus jogállamban tevékenykedő politikus „nem teljesen kiszolgáltattott”. Végül nyilvánvalóan igaz az is, hogy az ő választási szabadsága összemérhetetlenül nagyobb, mint a megsemmisítő táborok foglyaié volt. De következik-e mindebből, hogy nem – vagy csak önhibájából – kerülhet morális dilemma elé?²

Stern megemlíti Churchill hírhedt döntését Drezda szőnyegbombázásáról. Itt morális dilemmáról beszélni kétségkívül szerecsenmosdatás volna. Mire Drezda szétbombázására sor került, Németország már az összeomlás határán volt. Az akciót aligha indokolta más, mint a legközönségesebb bosszúvágy. Churchill azonban nem ekkor rendelte el először német városok bombázását, hanem a háború első éveiben. A bombákat már akkor is a polgári lakosságnak szánták. Az volt a cél, hogy megtörjék Németország sebezhetetlenségének mítoszát. Érezte át a Hitler politikai bázisát alkotó embertömeg, hogy nem támogathatja büntetlenül a Führer háborús kalandjait. Az idő tájt a Harmadik Birodalom még egyik fronton a másik után aratott döntő győzelmeket. Számolni kellett a veszéllyel, hogy egész Európát leigazza. Ez nem hagyományos háború volt. A meghódított népekre szolgaság és megsemmisülés várt, az európai civilizációra összeomlás. Ez a kockázat volt a mérleg egyik serpenyőjében. A másik serpenyőben az, hogy a brit bombázók védtelen és közvetlen fenyegetést nem jelentő embereket – nagyobbrészt nőket, öregeket és gyermekeket – ölnek meg. A bizonytalanság eleme is része volt a választásnak: nem lehetett tudni, eléri-e a német városok bombázása a várt lélektani hatást (nem érte el). De az alternatívát nem Hitler manipulálta. Nem ő ajánlotta fel Churchillnek, hogy vagy tartja magát a hadijog erkölcsi normáihoz, és akkor győz a Harmadik Birodalom, vagy akár a hadijog erkölcsi alapelveinek megsértése árán is, de kísérletet tesz az ellenfél legyőzésére. Churchillt a náci diktátorral vívott élethalálharc állította választás elé, de nem a náci diktátor hatalmában vergődve döntött, az alternatívát nem az ellenfél kényszerítette rá.

Kétségtelen, a brit miniszterelnök választási szabadsága 1940–42-ben sokszorosan felülmúlta az Auschwitzba hurcolt Sophie-ét. De ebből önmagában még nem következik, hogy Churchill, a demokratikus politikai vezető számára ne adódhattak volna helyzetek, amikor minden választható lehetőség aggályos erkölcsileg.

Az elején azt írtam, Stern nem foglal egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy léteznek-e valódi morális dilemmák. Megengedi, hogy esetleg léteznek, bár azt állítja, hogy ebben az esetben legföljebb az erkölcsfilozófiai szemináriumokon érdemes tárgyalni őket. Visszatekintve módosítanom kell ezt a megállapítást. Stern ugyan nem mondja ki, talán nem is gondolja, érveléséből mégis következik, hogy morális dilemmák egyáltalán nem lehetségesek. Az ember kétfajta – kiszolgáltattott vagy nem kiszolgáltattott – helyzetben cselekedhet. A kiszolgáltattott helyzetű egyén döntési problémája nem jellemezhető morális dilemmaként; az ő döntése csak megértés tárgya lehet, erkölcsi ítéleté nem, állítja Stern. Az az ember viszont, aki nincs másoknak kiszolgáltattva – mint például a demokratikus politika szereplője –, elég tágas választási mezővel rendelkezik ahhoz, hogy ne kényszerüljön morális dilemma elé. Tehát akár kiszolgáltattott az ember, akár nem, döntési problémája soha nem lesz morális dilemma.³

Igyekeztem megmutatni, miért nem tartom kellően megindokoltnak ezt a konklúziót. Ellenérveimet most még egy továbbival egészíteném ki. Ha helytálló volna, Stern érvelése túl sokat bizonyítana. Nem csupán azt tartalmazná, hogy a kiszolgáltatott ember nem kerülhet önhibáján kívül morális dilemma elé, hanem azt is, hogy a kiszolgáltatott ember választásai és tettei egyáltalán nem esnek erkölcsi megítélés alá (ez az, ami miatt helyzetét nem értékelhetjük morális dilemmaként). Ezt pedig nagyon nehéz elfogadni. Amíg az ember választ és cselekszik – nem csupán szenvedő alanya a vele történő eseményeknek –, magatartása megítélhető. Az erkölcsi ítéletnek természetesen számolnia kell a cselekvés körülményeivel: aki figyelmen kívül hagyja, hogy Sophie egy gonosz hatalom manipulációjának áldozata, az valóban „*ártatlannak és tudatlannak számít*”. De ebből nem következik, hogy Sophie-nak – szerencsétlenségére – nincs elszámolnivalója a lelkiismeretével.

Továbbá, nem csupán azt tartalmazná az érvelés, hogy a nem kiszolgáltatott ember sem kerülhet önhibáján kívül morális dilemma elé, hanem azt is, hogy az ilyen ember soha nem a bizonytalanság körülményei közt dönt (hisz Stern azonosítja a kiszolgáltatottságot a bizonytalansággal). Ez a vélekedés azonban lehetetlenné tenné, hogy mindennapi erkölcsi döntéseink igen nagy és igen fontos részéről számot adhassunk.

*

A Stern által mozgósított másik distinkció a valláserkölctől választja el a szekuláris morált. A kettő viszonya köztudomásúlag rendkívül sokszínű. Vannak erkölcsi fogalmak – igazmondás/hazugság, az ígéret megtartása/szószegés, példának okáért –, melyeket a hívő és a nem hívő ember nagyjából egyformán értelmez. Más fogalmak interpretálásához a vallási hagyomány is lényeges elemekkel járult hozzá, ám a szekuláris tradíció azóta új rétegeket tárta fel – ilyen az emberi méltóság, az egyenlőség és a szabadság eszméje. Lényeges erkölcsi kérdésekben – így abban a kérdésben, hogy emberölésnek minősül-e a korai abortusz, vagy hogy a házasság intézménye lényegénél fogva egy különmemű emberpár kapcsolatán alapszik-e – mély nézeteltérés osztja meg a hívőkre és a nem hívőkre tipikusan jellemző felfogást. Továbbá, a vallásos és a szekuláris világnézet különbsége nemcsak az erkölcsi gondolkodást színezi át, hanem az erkölcsről való gondolkodást is. Sok hívő ember véli Dosztojevszkijjal, hogy Isten az erkölcsi világnézet nélkülözhetetlen alapja: ha Isten nem létezne, akkor az egyetlen végiggondolt, becsületes álláspont a nihilizmusé volna. Nem hívő gondolkodók sora vélte úgy, Nietzschétől Max Weberen át az egzisztencialistákig, hogy ha Isten nem létezik, az emberi élet akkor is értékekhez igazodhat, ám az értékeket általában és az erkölcsi értékeket is az egyén radikális – vak, semmiféle ésszerű indokra nem támaszkodó – választása teremti. Mások azt tartják, hogy a vallásosság, legalábbis a zsidó-keresztény típusú egyistenhit összeegyeztethetetlen a morális autonómiával, és így tovább.

Ennek a szerteágazó kérdéskörnek számos eleme ott kavarog Stern írásában. Itt csupán egyetlen állításra szeretnék részletesebben válaszolni, mely közvetlenül összefügg vitánk központi kérdésével; azzal, hogy léteznek-e morális dilemmák, s ha vannak, milyen körben fordulnak elő, és hogyan kell értelmezni őket.⁴

Stern többször is visszatér a Lukács György Taktika és Etikájából híressé vált Hebel-idézetre: „*És hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?*” Ebben a nagy erejű mondatban két olyan kifejezés is szerepel, melynek Stern szerint csak vallási ihletésű erkölcsi gondolkodásban lehet helye: a „bűn” és a „nekem rendelt tett”. A „bűnösség” fogalma – a „tör-

vényellenes tett” fogalmától megkülönböztetett értelmében – „nem létezik a vallás keretein kívül vagy egy vallással átítatott és ezáltal garantált erkölcsi világrenden kívül”, állítják az írás kezdő sorai. És ugyanígy az egyénnek rendelt tett eszméje is „üres fecsegéssé válik, ha ugyanakkor tagadjuk a valláson alapuló erkölcsi világrendet”, olvasom egy későbbi ponton.

Miért fontos ez? Én azt állítottam, Sophie csak olyan tettek közül választhat, melyeket nem lehet tiszta lelkiismerettel végrehajtani. Stern azt mondja, ő nem biztos benne, hogy a lelkiismeret-furdalásnak és a hasonló reaktív attitűdöknek fontos helyet kellene biztosítani erkölcsi megfontolásaink közt. Ha nincs bűn a *sin*, *péché*, *Sünde* értelmében, akkor a lelkifurdalás valóban értelmetlen, vélheti; legalábbis azokban az esetekben, amikor a cselekvő nem sértett törvényt. Bármit válaszoljon Sophie az SS-orvos ajánlatára, törvényt nem sért, tehát a szekuláris felfogás szerint bűnössé sem válik, és így a jó lelkiismeret, rossz lelkiismeret ellentéte sem alkalmazható rá.

Továbbá, Sophie nem valamiféle „neki rendelt” tettet hajt végre: abban az alternatívában választ, melyet az orvos állít elé. S mihelyt visszatérünk Auschwitz szélsőséges helyzetétől a demokratikus jogállam mindennapi helyzeteihez, a „neki rendelt” tettek még a látszata is eltűnik. Az egyén maga választja meg, hogy mit tesz, nem valamiféle magasabb hatalom szemeli ki a számára elrendelt tett végrehajtására. Csak a vallási világrendben hívő ember gondolhatja öncsalás nélkül, hogy nem tehet mást, mint amit tesz, mert magasabb hatalmak ezt a küldetést szánták neki.

Pontosabban, a fiatal Lukács még nyugodt lélekkel hihette, hogy Hebbel vallásos fordulata lefordítható a szekuláris etika nyelvére. Ma már nem hihetünk ilyet. „*Amióta a tetteket kivitelező és a kezüket irányító szektariánusok az ügynevezett nekik rendelt sorsként akarják szörnyűségeiket igazolni... azóta szekularizált erkölcsi fogalmakat nem használhatunk*”, szögezi le Stern.⁵

Bevallom, engem nem győztek meg ezek a fejtegetések. Az erkölcsi vétkeesség fogalmát a szekuláris etika is megkülönbözteti a törvénytértés fogalmától. Vannak tettek, melyeket vétkesnek tartunk, noha nem sértenek törvényt. És vannak törvényes tilalmak, melyeket igazolhatatlannak tartunk, ha álláspontunk szerint a tiltott cselekedet nem volna a jogi rendelkezéstől függetlenül is vétkes. Ennek azonban a Stern és köztem zajló vita szempontjából nincs jelentősége, mert a morális dilemmákról alkotott értelmezésem független a tett vétkes voltának feltételezésétől (Lukáccsal és több más kiváló morálfilozófussal szemben nem gondolom, hogy a morális dilemma elé került ember két bűn közt kényszerülne választani). Fontosabb a „*neki rendelt*” tett kifejezés értelmezése.

Ha a „*neki rendelt*” tett szekularizált használatában azt jelenti, hogy az egyént valamiféle magasabb – bár nem isteni, hanem e világi – hatalom szemelte ki tettének végrehajtására, például a világszellem vagy a történelmi szükségszerűség, akkor Sternnek igaza van: minden efféle szekuláris hivatkozás üres, és ugyanúgy elutasítandó, mint vallásos eredetije. De ha a méltóság, a szelídség, az együttérzés fogalmainak szekuláris koncepciója eltávolodhatott eredeti, bibliai értelmezésüktől, miért volna szükségszerű, hogy a „*neki rendelt*” tett metaforája szekuláris olvasatában a vallásos olvasat tükörképe legyen?

E világi lényekként is szerepeket töltünk be – szülők, orvosok, ügyvédek, politikusok, miegymás vagyunk –, szerepeinkhez felelősség társul; a szereppel járó felelősség több különböző kívánalmat is magában foglalhat; lehetségesek helyzetek, amikor ezeknek nem lehet egyszerre eleget tenni; és megtörténhet, hogy bármelyiktől térjen el az

ember, mindenképpen jóvátehetetlen sérelmet okoz annak, aki iránt a felelősséget viseli. Sophie választása akkor is nagyon nehéz lett volna, ha anyaként nem nehezedik rá az az elvárás, hogy ha teheti, mentse meg gyermekei életét, s az a másik elvárás, hogy gyermekeit ne taszítsa el magától. Nehéz lett volna, mert a gyermek halála iszonyú veszteség a szülő számára, és mert szörnyű fájdalmat okoz az is, ha át kell élnie az eltaszított gyermek lelki szenvedését. Ezek azonban nem erkölcsi veszteségek volnának: Sophie jó okkal *sajnálná* a választás következményeit, de *lelkifurdalásra* nem volna oka. Erkölcsi katasztrófáját az okozza, hogy nem tudja egyszerre végrehajtani az anyaként neki rendelt tetteket.

Ilyen konfliktusok pedig nem csak a megsemmisítőtábor végletes helyzetében és nem csak az anyai kötelességek közt keletkezhetnek. Képzeljünk el egy ügyvédet, akinek védencére súlyos börtönbüntetés vár:

A vád tanúja. Az ügyvéd szilárdan meg van győződve védence ártatlanságáról. A vád koronatanúja viszont arról van meggyőződve, hogy a vádlottat látta véres késsel a kezében távozni a tett helyszínéről. Bár téved, ezt nincs mód bizonyítani. A védelemnek egyetlen esélye van: ha sikerül notórius hazudozó színében feltüntetni a tanút. Az ügyvéd kinyomozza, hogy az illető – hatvanéves, köztisztelenben álló férfiú – fiatalkorában egyszer összeütközésbe került a törvénnyel: akkori szerelme érdekében hamisan tanúskodott. Ha előadja a bizonyítékokat, a tanúnak vége van. Hiába élte le felnőttéletét makulátlanul tisztességes emberként, mostantól fogva mindenki azt hiszi róla, hogy elejétől a végéig gátlástalan hazudozó volt.

Ha a védő nem adja elő a bizonyítékokat, a vádlottat elítélik. Ügyvédként mindent meg kell tennie a felmentő ítélet érdekében. De a másik ember integritását és jó hírnevét is köteles tiszteletben tartani. Ha jól választ, végrehajtja a neki rendelt tettet – ám ennek erkölcsi ára van.

*

Befejezésül megemlítenék egy kérdést, amelyben majdnem teljes az egyetértés köztem és Laurent Stern között. Szerinte a morális dilemmákra és a kezek bepiszkításának szükségességére való hivatkozás a politikában az önigazolást szolgálja. Ez így túlzásnak tűnik. De mégiscsak egy fontos igazságra utal. Demokráciában a politikai magatartás íratlan erkölcsi szabályok hatálya alatt áll: a választók tudatos félrevezetése, közpénzek magáncélra fordítása, a hatalmi befolyással való üzletelés megengedhetetlen, és baj van, ha konzekvenciák nélkül marad. Ezt nem szokás vitatni. Gyakran úgy értik azonban, mintha csak arra a politikusra vonatkozna, aki önzésből vagy részrehajlásból piszkítja be a kezét, míg az, aki valamilyen jó ügy szolgálatában áldozza föl morális tisztaságát, fölötte állna e normáknak. Prózai korunkban szívesen látnánk a közjáért erkölcsi áldozatot hozó politikusban afféle Max Weber-i hőst, aki vállalja a döntést, melyet a tömeg nélküle képtelen volna meghozni, és viseli annak minden erkölcsi következményét – de csak a lelkiismerete előtt: a kezéhez tapadó mocsok az ő magánügye, egyedül kell megbirkóznia vele.

Tony Blair úgy vitte be hazáját az iraki háborúba, hogy megtévesztette a közvéleményt. Jóhiszeműen gondolta, hogy a háború szükségszerű, de tudta, hogy az igazi indokok alapján sem a választók, sem saját pártja, de még a brit hadvezetés együttmű-

ködését sem szerezheti meg. Ezért manipulált információkra hivatkozva szerelte le a tervével szembeni ellenállást. Alaposan eltúlozva a brit titkosszolgálat jelentéseit, azt a látszatot keltette, mintha Szaddám közvetlen fenyegetést jelentett volna Nagy-Britanniára nézve. Rávette igazságügy-miniszterét, hogy jobb belátása ellenére nyilatkozza azt: a támadás nem sérti a nemzetközi jogot. A háború várható kimenetelét rosszul mérte föl, de utóbb elsősorban nem ezt rótták föl neki, hanem azt, hogy nem mondott igazat. A sajtó harmadik éve szüntelenül a sarkában van; két alkalommal is vizsgálatot kellett kérnie a háború ügyében, s bár egyik jelentés sem ítélte el, tekintélyét mindkettő megtépázta; az alsóházban lemondását követelték; a választásokon elért győzelme felért egy vereséggel.

Mondhatjuk-e, hogy mivel jó célért pizskította be a kezét, a sajtó kutakodása, a vizsgálatok, a pártján belüli vezetési válság, a választók bizalmának elvesztése, mindez méltánytalan, s nem lett volna szabad bekövetkeznie? Vagy azt kell mondanunk, hogy demokráciában a kezek bepizskításával járó erkölcsi kockázathoz a lelepleződés és a vele járó politikai bukás kockázata is hozzátartozik, akkor is, ha a politikus jó ügy szolgálatában sértette meg a demokratikus politika erkölcsi alapelveit? Könyvem az utóbbi válasz mellett érvel. A morális dilemmákról és a kezek bepizskításáról adott elemzése ezt a választ készíti elő.

Jegyzetek

1. A morális dilemmák elméletének arra a kérdésre kell választ adnia, hogy mi indokolja a lelkifurdalást. A szokásos válasz – fő képviselői Lukács György, Ruth Barcan Marcus, Bernard Williams – úgy szól, hogy a morális dilemma elé került egyén csak két erkölcsi vétség közt választhat: bármit tegyen, a tett vétkes lesz. Ezt neveztem könyvemben tragikus elméletnek. A tragikus elmélet véleményem szerint nem tartható: önellentmondással terhes. Vagy nem lehetségesek morális dilemmák, vagy egy másik, védhető magyarázatra van szükség. Könyvem kísérletet tesz egy ilyen magyarázat körvonalázására. Ennek lényege a következő: morális dilemma akkor keletkezik, amikor a helyes választás is jóvátehetően sérelmet okoz valakinek. Sophie legalább az egyik gyermekének esélyt ad az életben maradásra: az adott körülmények közt ez a legjobb, amit választhat. De ezt csak azon az áron érheti el, hogy közben eltaszítja magától a másik gyermeket, aki emiatt soha nem jóvátehető sérelmet szenved.

2. Kevesen vitatják, hogy önhibánkból morális dilemmába sodorhatjuk magunkat. Ha Susan megígéri a férjének, hogy este 7-kor mo-

ziba megy vele, majd meggondolatlanul a barátnőjének is ígéretet tesz arra, hogy ugyanebben az időpontban a város egy másik pontján találkoznak, akkor az egyik ígéretét biztosan meg fogja szegni. Ez azonban nem nyugtalanító. Bár a két ígéret elhangzása *után* Susan már nem kerülheti el a *szószegést*, *előzetesen* még módja volt a dilemma elkerülésére. Csak rajta múlt, hogy később már bármit tesz, nem úszhatja meg kötelességszegés nélkül. A morális dilemmák problémája úgy szól, hogy lehetséges-e morális dilemma, melybe önhibánkon kívül kerülünk.

3. Laurent Stern úgy beszél a „pizskos kezek” problémájáról, mintha az a sztenderd morális dilemmák egy vetülete volna. Könyvem azonban nyomatékosan megkülönbözteti a kettőt. A sztenderd morális dilemmák rákényszerítik magukat a cselekvőre, a pizskos kezek dilemmáit azonban ő maga választja. Mivel a pizskos kezek problémájával a bíráló külön nem is foglalkozik, ezért itt beérem annyival, hogy a különbségre felhívjam a figyelmet. Még ha igaz volna is, hogy a demokratikus politikában nincsenek valódi morális dilemmák, mivel a

politikusok választási szabadsága viszonylag nagy, ez akkor sem foglalná magában, hogy piszkos kezek típusú dilemmák sincsenek.

4. Futólag megemlítenék egy másikat is. Könyvemben azt írom, a kívülállóknak nem szabad pálcát törnie Sophie fölött; történetére „*félelem és szánalom*» a helyes válasz, nem megvetés”. Stern ezt elutasítja. Szerinte „*a szánalom minden formája megalázó*”, „*Aki más szánalommal illet, az a saját helyzetét kíváltságosnak tartja. [...] Ővele persze nem történhet meg, hogy szánalommal illetik.*” Majd a szánalom fogalmát egyértelműen a valláserkölc tartományába utalja: „*A pietas, jámborság és szánalom fogalmai a vallásban otthonosak.*” A szekuláris morál reakciója a megértés, mely „*részvétet és együttérzést tesz lehetővé*”. Attól tartok, félreértjük egymást. Először is, én a „szánalom” és a „részvét” szavakat egymás közeli szinonimáinak érzem. A szánalom megítélésem szerint olyan emberrel szemben indokolt, akinek az élete csődbe megy, aki össze-roppan a csapások alatt, és ugyanakkor nem hibás a katasztrófában, melynek áldozatául esik (vagy ha hibás is, vétké semmiképp nincs

arányban az elszenvedett csapásokkal). Másodsor, nem szánalomról, hanem félelemről és szánalomról beszélek, és itt a „félelem” épp arra utal, hogy egyenlők vagyunk, a katasztrófát elszenvedett ember sorsa arra figyelmeztet, hogy ami vele történt, velünk magunkkal is megtörténhet. Harmadszor, a „*félelem és szánalom*” fordulat így, idézőjelek közt szerepel könyvemben, nyilvánvaló utalással Arisztotelészre, aki a középkori keresztény és iszlám gondolkodásra roppant hatást gyakorolt ugyan, de vallási gondolkodónak mégsem nevezhető. Ahogy a „szelídség” nem specifikusan vallási erény attól, hogy a „krisztusi szelídség” az evangéliumi etika egyik központi fogalma, úgy a „szánalom” fogalmát sem teszi specifikusan vallási fogalomná az, hogy bizonyos használataiban vallásos felhangokkal színeződik át.

5. Gondolom, nem általában a szekularizált erkölcsi fogalmakra – például az emberi méltóság fogalmára – utal, hanem csupán a valláserkölc fogalmaknak arra az alosztályára, melynek nem feleltethető meg szekuláris fogalomkészlet.

Rác Péter

HARMADIK PARTITA, BWV 1006

II. Loure

már soha egy nő és most hirtelen
kettő is, akivel fekszek

az egyiket elengedtem
sose nem láttam ennek előtte,
törölgette a kilincset, meg a tévét
mindig, nem nézte,
bár olyan ismerős volt
ahogy mondta a nevem

nem tudtam, hogy álom
 meg hogy az enyim ő,
 ha tudom, nem engedem el,
 és nem a fal tövében (mint kis
 sünt vagy macskát), ahol éppen
 lekúszik az árnyék, mint az ujjam, lassan
 hogy a tegnapi tócsán szikkadni látom
 nem az esőt, nyakán az izzadságcseppeket
 hanem a lábnyomát, ahogy jött

az ablakból már nem néz, az égből
 néz emma, amióta lehunyta a szemét,
 már egy hete – a másikkal
 fekszek – csak rá gondolok mindig

A „TÉLI LÉT” CÍMŰ DOSSZIÉBÓL

még él a emma
 azt hittük nem él
 reggel kicsit mozdulatlan volt
 de ki nem mozdulatlan reggel
 ki nem mozdul
 aztán nem kiönti-e az ajtón a vizet
 ebből is látja szomszéd úr
 él a emma csak én estem el
 mert a lavórnyi víz megfagyott
 lejtősen
 a jános is él
 no meg én is élek köszönöm
 még nem hiszik rólam hogy nem
 hogy kopogjam le fán háromszor
 tormay cecile ő nem él
 szaladok a szomszédhoz
 csináljon egy képet legyen egy utolsó képe
 a szomszéd úr is úgy járt évekig az anyjához
 géppel hogy lekapja frissen holtan
 kis örök mosollyal a száján
 aztán meguntá nem is tudom megvan-e
 halotti maszk is kéne mondom
 adok én neked mondja emma
 maszkot eriggy a dolgodra
 de adynak is van a szép nagy szemérről

ady más ady más
ki az az ady már megint te Lali
nem él már ja az más ady-más
a magda nem él meg a
tormay cecile ő nem él
már ezután
örökké

„AZ EMBER NULLA FOKBAN” CÍMŰ DOSSZIÉBÓL

már nem jön ki,
nem is hívom már
egy lavórt használ,
amit kiviszek aztán,
nézem a sárga lét, amíg hátraviszem
harmadik napja
nem zsörtöl,
apát hívja, meg Szultánt
én vagyok itt,
Lali,
mit csináljak, kérdem,

hideg van, de sosem kabátban,
kardigánokat húzott magára,
amikor kiment
köpenyben tett-vett,
mosogatott, gőz volt a keze
vagy rátapadt a képernyőre
szidta
az ember nulla fokban
ilyen
tanácstalan, viszket a
bőre

most csend van,
a testet viszik

nyissák a kaput

Luigi Pirandello

TALICSKA*

Székács Vera fordítása

Amikor valaki más is jelen van, nem nézek rá soha; de érzem, hogy ő néz, néz, néz, és egy pillanatra se veszi le rólam a szemét.

Szeretném megértetni vele, négyszemközt, hogy semmi az egész; hogy legyen nyugodt; hogy másokkal nem engedhetem meg magamnak ezt a rövid kis cselekedetet, ami neki semmit sem számít, nekem viszont mindent jelent. Mindennap végrehajtom egy alkalmas pillanatban, a legnagyobb titokban, félelmetes örömmel, mert reszketve ízelem meg benne egy isteni, tisztánlátó örület kéjét, mely egy pillanatra felszabadít, és mindenért bosszút áll értem.

Biztosnak kellett lennem abban (és úgy gondoltam, ez csakis övele lehetséges), hogy ezt a cselekedetemet senki sem tudja meg. Mert ha megtudná valaki, olyan kár származna belőle, és nem csak énrám nézve, hogy nem is lehet elképzelni. Végem volna. Talán rémületen lefognának, megkötöznének és bevinnének a bolondokházába.

Azt a rémületet, amely mindenkit eltöltene, ha ez a cselekedetem kitudódna, íme, most az áldozatom szeméből olvasom ki.

Számtalan ember élete, becsülete, szabadsága, vagyona rám van bízva, és ezek az emberek reggeltől estig ostromolnak, hogy járjak el az ügyükben, adjak tanácsot, segítsék rajtuk; más roppant fontos, közéleti és magánéleti kötelességek is nehezedenek rám: feleségem van és gyerekeim, akik gyakran nem úgy viselkednek, ahogy kellene, ezért szükségük van rá, hogy az én szigorú tekintélyem, az én példaadásom a rendíthetetlen és feltétlen engedelmességben, amellyel az összes komolyabbnál komolyabb atyai, állampolgári, jogászprofesszori, ügyvédi kötelezettségemet ellátom, állandóan féken tartsa őket. Isten mentsen tehát attól, hogy kiderüljön a titkom!

Az áldozatom nem tud beszélni, ez igaz. De néhány napja mégsem érzem biztonságban magam. Meg vagyok hökkenve, és nyugtalan vagyok. Mert igaz, hogy nem tud beszélni, de úgy néz, úgy néz, olyan szemmel, és abban a szempárban olyan jól láthatóan ott van a rémület, hogy attól félek, egyszer csak észreveszi valaki, és kedve támad rá, hogy kinyomozza az okát.

Ismétlem, végem volna. Annak a cselekedetnek az értékét, amelyet végrehajtok, csak az a nagyon kevés ember tudná felmérni és megbecsülni, aki előtt az élet úgy tárulkozott fel, ahogy egyik pillanatról a másikra énelöttem.

Nem könnyű ezt elmondani és megértetni másokkal. Azért megpróbálom.

Két héttel ezelőtt Perugiából jöttem haza, ahová szakmai okokból kellett elutaznom. Legsúlyosabb kötelességeim közé tartozik, hogy nem szabad kimutatnom a fáradtságot, amellyel küszködöm, az összes általam vállalt és mások által rám rakott feladat óriási súlyát, és a legcsekélyebb mértékben sem szabad engednem annak a szükség-

* A novella a noran kiadó MODERN DEKAMERON sorozatának XX. SZÁZADI OLASZ NOVELLÁK című készülő kötetében jelenik meg.

nek, hogy egy kicsit kikapcsolódjam, pedig fáradt elmém olykor igényt tartana rá. Amikor már túlságosan belefáradtam egy ügybe, amellyel régóta foglalkozom, azt az egyetlen kikapcsolódást engedem meg magamnak, hogy előveszek egy másik ügyet.

Ezért a bőr aktatáskámban néhány új levelet is magammal vittem az útra, hogy át-nézzem őket. Az első problémánál, amelynél olvasás közben elakadtam, felnéztem a levélből, és a vagon ablaka felé fordultam. Kinéztem az ablakon, de nem láttam semmit, mert egyre csak azon a problémán törtem a fejem.

Bár valójában nem mondhatnám, hogy nem láttam semmit. A szemem látott: látta és talán a maga külön örömére élvezte is a bájos és szelíd umbriai tájat. De az biztos, hogy én nem arra figyeltem, amit a szemem látott.

Lassan azért mégis lanyhulni kezdett bennem a figyelem, amelyet arra a bizonyos problémára fordítottam, de ettől mégsem vettem jobban észre a tájat, pedig ott szaladt a szemem előtt tisztán, könnyedén, pihentetően.

Nem gondoltam arra, amit látok, és már semmire sem gondoltam: valami homályos és különös, mégis tiszta és kellemes közegbe kerültem, ki tudja, mennyi időre. Egy légnemű közegbe. A szellemem szinte teljesen levált az érzékeimről, a végtelen messzeségben lebegett, ahonnan csak alig észlelte, ki tudja, hogyan, de olyan gyönyörűséggel, amely nem is a saját gyönyörűségének látszott, egy másik élet forगतagát, amely nem az ő élete volt, de lehetett volna, nem itt, nem most, hanem ott, abban a végtelen messzeségben: egy régmúlt életét, amely talán az övé volt, nem tudta, hogyan, se azt, hogy mikor: amelyből homályos emlékek szűrődtek hozzá, de nem tetteké, nem is külső vonásoké, hanem olyan vágyaké, melyek még a megszületésük előtt szétfeszültek; a nemlét gyötrő, hiábavaló, mégis kegyetlen fájdalomával, amit talán azok a virágok éreznek, amelyek nem tudtak kinyílni: vagyis annak az életnek a forगतaga, amelyet élnem kellett volna ott a messzeségben, ahonnan lüktetésekkel és villanásokkal adott magáról jelet; de nem született meg, pedig benne ő, a szellemem most, ő, igen, teljes egészében és mindenestül magára talált volna; azért is, hogy szenvedhessen, ne csak élvezetekben legyen része, de a saját szenvedéseit élhesse át.

Lassan, észrevétlenül lecsukódott a szemem, és talán alvás közben tovább álmodtam arról a meg nem született eletről. Azt mondom, talán, mert amikor elgémberedett testtel és keserű, fanyar és kiszáradt szájjal felébredtem, nem sokkal azelőtt, hogy a vonat megérkezett, hirtelen egészen más hangulatban találtam magam, az élet rettenetes szorításában, sötét, ólmos kábulatban, melyben a legmegszokottabb dolgok is teljesen értelmetlennek hatottak, de az én szememben mégis kegyetlenül, elviselhetetlenül nyomasztóknak látszottak.

Ebben a hangulatban szálltam ki a vonatból, ültem be az autóba, amely a kijáratnál várt, és indultam haza.

Nos, a lépcsőházban történt, a lakásom ajtaja előtt.

Ott, az előtt a sötét, bronzbarna ajtó előtt, melynek ovális réztáblájára rá van vésve a nevem, előtte a címeimmel, utána a tudományos és szakmai rangjaimmal, hirtelen megpillantottam magam és az életemet, úgy, mintha kívülről látnám, és nem ismerem magamra, de az életemet sem tudtam a sajátomnak tekinteni.

Hirtelen elfogott az ijesztő bizonyosság, hogy az az ember, aki az előtt az ajtó előtt áll, hóna alatt a bőr aktatáskával, az az ember, aki abban a lakásban lakik, nem én vagyok, és soha nem is voltam az. Hirtelen rádöbentem, hogy soha nem voltam jelen abban a lakásban, annak a férfinak az életében, és nemcsak abban, hanem semmilyen

életben sem. Én soha nem éltem, soha nem voltam benne az életben: vagyis egy olyan életben, amelyet a magaménak tudnék tekinteni, a magaménak szánok és érzek. Még a testem is, a figurám, amely most egyszerre megjelent előttem, ebben az öltözetben, ebben a kialakításban idegennek látszott: mintha valaki más kényszerítette volna rám és dolgozta volna ki ezt a figurát, hogy egy olyan életben mozgasson, amely nem az enyém, hogy ebben az idegen életben ügyködjek, amelyben sohasem voltam jelen, hogy olyasmiket tegyek, amikben a szellemem, most már, e hirtelen megvilágosodás után tudja, hogy soha nem volt jelen, soha, soha! Ki csinálta ilyenre ezt az embert, aki engem alakít? ki akarta, hogy ilyen legyen? ki adott rá ilyen ruhát és ilyen cipőt? ki akarta, hogy így mozogjon és így beszéljen? ki rakta a nyakába ezt a sok nehezebbnél nehezebb és utálatosnál utálatosabb feladatot? A főtanácsos úr, a professzor úr, az ügyvéd úr, az az ember, akihez mindenki fordul, akit mindenki tisztel és csodál, akinek mindenki az intézkedését, a tanácsát, a segítségét kéri, akit egymás kezéből tépnek ki az ügyfelek, és egy pillanatra sem hagyják békén, nem hagyják, hogy levegőt vegyen – én vagyok? én? én lennék igazán? hogyhogy? Mit érdekelt engem az az összes ügy, amiben ez az ember reggeltől estig fáradozik; az összes tisztelet, az összes elismerés, amit élvez, a főtanácsos úr, a professzor úr, az ügyvéd úr meg a gazdagság meg a kitüntetések, amelyeket ennek a sok feladatnak a buzgó és lelkiismeretes ellátásával, a hivatása gyakorlásával ért el?

És ott volt, az ajtó mögött, melynek réztáblája a nevemet mutatta, egy asszony és négy gyerek, akik mindennap ugyanolyan utálattal nézték, akárcsak én magam, csak-hogy tőlük nem túrtem el, azt az elviselhetetlen embert, aki lehettem, és akit most idegennek láttam, ellenségnek. A feleségem? a gyerekeim? De ha valóban soha nem én voltam és nem én vagyok (amit ijesztő bizonyossággal éreztem) az az elviselhetetlen ember, aki az ajtó előtt áll, akkor kinek a felesége az az asszony, és kinek a fiai azok a gyerekek? Az enyémeik ugyan nem! Azé az emberé, azé az emberé, akit a szellemem, abban a pillanatban, ha teste lett volna, ha meglett volna az igazi teste, az igazi figurája, lerúgott volna a lépcsőn, vagy megragadta volna és széttépte és elpusztította volna az összes ügyével, feladatával, kitüntetésével, minden megbecsülésével és gazdagságával együtt, meg a feleségét is, igen, talán még a feleségét is...

De a gyerekek?

A fejemhez kaptam a kezem, és a halántékomhoz szorítottam.

Nem. Nem éreztem őket az enyémeiknek. De egy furcsa, kínos, szorongató érzés állt, ami irántuk támadt bennem, rajtam kívüliek iránt, akik mindennap ott voltak előttem, akiknek szükségük volt rám, a gondoskodásomra, a tanácsaimra, a munkámra; ezen az érzésen keresztül és annak a fullasztó hőségnak az érzésével, melyre a vonaton felébredtem, éreztem, hogy újra belebújok az ajtó előtt álló elviselhetetlen emberbe.

Kivettem a kulcsot a zsebemből; kinyitottam azt az ajtót, és újra beléptem a lakásba is, meg az addigi életembe is.

Az én tragédiám pedig a következő. Azt mondom, az én tragédiám, pedig ki tudja, még hány más emberé is!

Aki él, amikor él, nem látja önmagát: él... Ha valaki meg tudja látni a saját életét, az annak a jele, hogy már nem éli az életét, hanem csak elviseli, vonszolja maga után. Úgy vonszolja, mint egy holt tárgyat. Mert minden forma halál.

Ezt csak nagyon kevesen tudják: a legtöbben, majdnem mindenki, azért harcolnak, azért törik magukat, hogy, mint mondják, megállapodjanak, hogy egy bizonyos for-

mát öltsenek, s ha ez megtörtént, azt hiszik, hogy meghódították az életüket, pedig ekkor kezdenek meghalni. Nem tudják, mert nem látják magukat; mert már nem tudják kitépni magukat abból a haldokló formából, amelyet magukra öltöttek; nem veszik észre, hogy halottak, hanem azt hiszik, hogy élnek. Csak az ismeri meg magát, akinek sikerül meglátnia a formát, amit ő adott magának vagy amit mások adtak neki, a szerencse, a véletlenek, a körülmények, amelyekbe beleszületett. De ha ezt a formát meg tudjuk látni, az annak a jele, hogy az életünk nincs már benne: mert ha benne volna, nem látnánk: csak átélnénk ezt a formát, de nem látnánk, és napról napra holtabbá válnánk benne, hiszen ez már maga a halál, és még csak nem is ismernénk. Csak azt tudjuk tehát meglátni és megismerni, ami már meghalt bennünk. Megismerni önmagunkat annyi, mint meghalni.

Az én esetem még ennél is rosszabb. Én nem azt látom, ami belőlem halott; azt a formát látom, amelyet a többiek adtak nekem, nem pedig én magam, és érzem, hogy ebben a formában az én életem, az én igazi életem soha nem volt benne. Fogtak engem, mint valami anyagot, fogtak egy agyvelőt, egy lelket, izmokat, idegeket, húst, és kényükre-kedvükre összegyúrták, megformálták őket, hogy végezzenek el egy munkát, fejszenek ki egy tevékenységet, hajtsanak végre feladatokat, melyekben én keresem, de nem találok magam. És azt kiáltom, a lelkelem azt kiáltja ebben a halott formában, amely sohasem volt az enyém: – Hogyan? ez volnék én? ilyen volnék? hogyhogy? – És undorodom, borzadok ettől az embertől, aki nem én vagyok, és nem voltam soha, gyűlölöm őt, ezt a halott formát, amelybe be vagyok zárva, és amelyből nem tudok kiszabadulni. Ezt az olyan kötelességekkel megterhelt formát, amelyekhez semmi közöm, olyan ügyektől roskadozó formát, amelyek egy csepp sem érdekelnek, egy olyan elismerésből gyúrt formát, amellyel nem tudok mit kezdeni; egy olyan formát, amely ezekből a kötelességekből, ezekből az ügyekből, ebből az elismerésből áll össze, és kívül van rajtam, fölöttem van: üres dolgok, halott dolgok, melyek rám nehezednek, fojtogatnak, agyonnyomnak, és nem kapok levegőt tőlük.

Hogy kiszabadítsam magam? De hiszen ami már megtörtént, azt senki sem tudja meg nem történtté tenni, mint ahogy a halál ellen sem tehetünk semmit, ha már megfogott és nem enged el minket.

Itt vannak a tények. Amikor az ember bárhogy is, de már megtett valamit, utóbb hiába érzi úgy, hogy a cselekedet nem is az övé, és nem is vall rá; az, amit megtett, végképp olyan lesz számára, mint egy börtön. És a tettei következményei úgy tekerednek köré, mint egy kígyó vagy mint egy polip csápjai. És a felelősség, amit e tettek és a nem kívánt, de előre nem is látott következményeik miatt magára vállalt, úgy nyomja mindenfelől, mint egy sűrű, belélegezhetetlen fojtó lég. De hogyan is tudna kiszabadulni? Hogy tudnék én ennek a formának a börtönéből kiszabadulni, amely nem az én formám, hanem csak annak mutat, aki a többiek számára vagyok, amilyennek a többiek ismernek, akarnak, és amiért a többiek megbecsülnek engem; hogyan tudnék befogadni és mozgásba hozni egy másféle életet, az igazi életemet? másféle életet egy olyan formában, amelyről érzem, hogy halott, de amelynek mégis fenn kell maradnia a többiek számára, mindazok számára, akik összerakták, és azt akarják, hogy ilyen legyen, és ne másféle? Ilyennek kell lennie, csakis ilyennek. Így tudják hasznát venni mind: a feleségem, a gyerekeim, a társadalom, vagyis a jogi kar egyetemi hallgató urai, az ügyfél urak, akik rám bízta az életüket, a becsületüket, a szabadságukat, a vagyonukat. Így tudják hasznát venni, és én nem változtathatom meg, nem rúghatom el az

utamból, nem lázadhatok fel, nem állhatok bosszút, legfeljebb csak egy pillanatra, mindennap egy pillanatra, egy olyan cselekedettel, amit a legnagyobb titokban hajtok végre, nagy izgalommal és végtelen körültekintéssel ragadva meg azt az alkalmas pillanatot, amikor senki sem lát.

Hát kérem. Van egy öreg kutyám, farkaskutya-keverék, tizenegy éve lakik velünk, fekete-fehér foltos szuka, kövér, tömzsi, hosszú szőrű, és a szeme már fátyolos az öregségtől.

A kettőnk kapcsolata sosem volt jó. Talán régebben nem nézte jó szemmel a foglalkozásomat, amely miatt nem lehetett zajt csapni a lakásban; de aztán lassanként, ahogy öregedni kezdett, megenyhült iránta; olyannyira, hogy a gyerekek szeszélyes zsarnokkodása elől, mert még mindig szeretnének hancúrozni vele a kertben, egy ideje úgy döntött, hogy a dolgozószobámba menekül, és itt alussza át a napot a szőnyegen, a két mancsa közé tolt hegyes pofájával. Itt, a sok papiros és könyv közt védett helyen, biztonságban érezte magát. Időnként kinyitotta a fél szemét, és rám nézett, mintha ezt mondaná:

– Úgy, kedvesem, úgy: dolgozz csak; el ne mozdulj onnan, mert amíg ott ülsz, és dolgozol, senki sem jön be, hogy megzavarja az álmom.

Biztosan erre gondolt a szegény állat. A kísértés, hogy rajta töltsen ki a bosszúmat, két héttel ezelőtt fogott el hirtelen, amikor észrevettem, hogy így néz rám.

Nem bántom őt; semmi rosszat nem csinálok vele. Mihelyt tehetem, mihelyt valamelyik ügyfelemtől megszabadulok egy percre, óvatosan felállok a karosszékemből, szép lassan, nehogy bárki is észrevegye, hogy rettegett és áhított tudásom, az én hatalmas jogi professzori és ügyvédi tudásom, rideg férji és atyai méltóságom megvált egy kis időre a karosszék trónusától; lábujjhegyen odamegyek az ajtóhoz, és kikémlelek a folyosóra, hogy nem jön-e valaki; belülről bezárom az ajtót, de csak egy pillanatra, a szemem csillog az örömtől, a kezem reszket a kéjtől, amelyben mindjárt részesítem magam: attól a kéjtől, hogy örült leszek, örült, ha csak egy pillanatra is, hogy egy pillanatra elhagyom ennek a halott formának a börtönét, hogy egy pillanatra kajánul elpusztítom, megsemmisítem ezt a tudást, ezt a méltóságot, amely fojtogat és agyonnyom; odaszaladok hozzá, a szőnyegen alvó kutyushoz; lassan, finoman megfogom a két hátsó lábacskaáját, és *talicskázom vele*: vagyis arra kényszerítem, hogy nyolc-tíz lépést tegyen, nem többet, a két mellső lábával, miközben a két hátsó lábát a levegőbe emelem.

Ez minden. Mást nem csinálok. Máris szaladok az ajtóhoz, és szép lassan, zajtalanul kinyitom, aztán visszaülök a trónusomra, a karosszékbe, hogy már is fogadhassam az újabb ügyfelet a korábbi rideg méltósággal, megtöltve teljes körű, hatalmas tudásommal, mint egy ágyú.

De íme, az állat két hete csak néz engem, szinte álétan, azzal a ködös szemével, mely tágra mered a rémülettől. Szeretném megértetni vele – ismétlem –, hogy semmiség az egész; hogy legyen nyugodt, hogy ne nézzen így.

Az állat felfogja a cselekedetem teljes szörnyűségét.

Semmiség lenne az egész, ha valamelyik fiam tenné meg vele tréfából. De tudja, hogy én nem tréfálhatok; képtelen elfogadni, hogy én, akár egy pillanatilag is, tréfálhatok; és csak néz az átkozott, néz azzal a rémült szemével.

MONSIEUR T. ÉS MONSIEUR M. ESETE MADAME C.-VEL

Pótlapok Tolnay Károly „Mindenek könyv”-éhez

Közreadja Lenkei Júlia

Márai Sándor naplóiban gyakran szerepel egy bizonyos, általa Madame C.-nek nevezett hölgy. Noha *madame*-nak nevezi, a C. olasz nevet takar. A Cerruti házaspár jó barátja volt Márainak, sokszor tettek szívességet neki. A kegyelmes úr segítette elintézni Márai olaszországi tartózkodási engedélyét, felesége pedig biztatta az amerikai kirándulásra, azzal a feltétellel, hogy visszatér Európába: „*Madame C. levele. Megérti, hogy a Közép-tenger partján akarok élni, de rábeszél, hogy menjek Amerikába, mert a háború néhány év múltán elkerülhetetlen, s ott mégis jobb lesz, mint Európában...*”¹ „*C.-né azt írja: »Szörnyű lesz künn, de milyen nagy pillanat lesz, amikor megint visszajön a középtenger partjára!*»”²

Vittorio Cerruti neves, köztiszteletben álló család sarja volt. Fényes jövő előtt álló ifjú diplomataként 1919-ben Pesten is megfordult. Ugyanaz év őszén Bécsben megismerkedett azzal az elvált magyar asszonnyal, akit hamarosan feleségül is vett, fiát örökbe fogadta. Az esküvőt 1923-ban Sanghajban tartották. A kötelesség 1927-ig Kínában tartotta őket, majd Moszkva, Rio de Janeiro, Berlin és Párizs nagyköveti posztja következett.

Bizalmi állomások voltak ezek, Cerruti lojális híve volt az olasz királynak, majd Mussolininek. A nácizmussal azonban nem tudott rokonszenvezni. Ebből már berlini kiküldetése alatt konfliktusok származtak, Párizsból pedig közvetlenül Hitler óhájára hívták vissza 1937-ben. A nagykövet ekkor visszavonult családi birtokára, és korai nyugdíjaztatása utáni hátralévő évtizedeiben üzleti és jótékonyági tevékenységet folytatott.

A Cerruti család novarai eredetű. Az északolasz tartomány Valenza nevű városkája mellett áll az „Il Calvario” kúria, amely a negyvenes évek elejétől nemzetközi társasági-kulturális centrummá vált, arisztokraták, nagy tekintélyű egyházi személyiségek, tudósok, művészek voltak hosszabb-rövidebb időre vendégeik. A szalon királynője természetesen Signora Eccellenza Cerruti volt.

Az ifjú férj eleinte kicsit aggódott, nem lesz-e nejeének terhes a diplomatafeleség élete. Nem elég, hogy szülőföldje helyett idegen országban kényszerül élni, ráadásul ez a helyszín időről időre változik is. Folyamatosan új szokásokhoz kell alkalmazkodni és rengeteget, szigorúan kötött forgatókönyv szerint reprezentálni. Feleségében azonban nem csalódott. Az asszony tökéletesen alkalmazkodott az új követelményekhez, magáévá tette új hazája szokásait és a nagykövetné összes feladatát. Mindvégig aktív segítője volt férje diplomáciai munkájának. Mindemellett a világ legkülönbözőbb csücskeiben a magyar kultúra terjesztésén fáradozott, s ugyanakkor mindkét országbeli honfitársait tudósította kulturális élményeiről: cikkei rendszeresen jelentek meg ma-

¹ Márai Sándor: *AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1950–1951–1952*. Vörösváry, Toronto, 2001. 70–71. o.

² Uo. 271.

gyar, osztrák, német és olasz újságokban. Közben időről időre hazajárt: palotájuk az egyik legszebb volt a Várban.³ A vidéki visszavonultságban azután megírta saját szemszögű világpolitikai emlékeit, KÖZELRŐL LÁTTAM ŐKET címmel. A könyv a felsorolt állomáshelyek szerint, Rómával bevégezve adja közre a nagykövetné történeteit a világpolitika fontos helyszíneiről, személyiségeiről, az állomáshelyek sajátos szokásairól, légköréről.

Elisabetta Cerruti 1959-ben halt meg, az Ambasciatore jó pár évvel túlélte. Özvegyi magányában összeállított egy könyvet felesége korábban a sajtóban megjelent írásai-ból és hátramaradt kézírataiból, előszavában „*Elisabetta*” megszólítással, „*Vittorio*” aláírással búcsúzván tőle (IMPRESSZIÓK MŰVÉSZETRŐL, HITRŐL, EMBEREKRŐL ÉS DOLGOKRŐL, 1961). Ha az emlékirat elsősorban politikai személyiségekről, szokásokról szól, az IMPRESSZIÓK inkább a kultúra, a művészeti élet pillanatait rögzíti. Ez a könyv is országok szerint tagolódik (Kína, Szovjetunió, Olaszország), s a harmadik rész tartalmazza a MAGIA UNGHERESE című írást, amely folyóiratban olaszul és franciául jelent meg. A házaspár megismerkedésének, házasságának és közös életük indulásának történetét mindkét könyv előszava tartalmazza. A nagykövet harmincnyolc évi házasság után megtört szívvel búcsúzik nemrég távozott nejétől, a „*legjobb olasz diplomatafeleségtől*”, aki a nehéz években is kitartott mellette, s akinek „*halálával lezárult egy korszak*” – idézi az egyik kondoleáló levelet. Megemlíti, hogy annak idején látta őt színpadon Hedda Gablerként és TRAGÉDIA-beli Évaként. Mme C. ugyanis a világot jelentő deszkáknak fordított hátat 1923-ban. Azelőtt úgy hívták, hogy Paulay Erzsi.

Mindkét előszó, a férjé is, a felesége is hangsúlyozza, hogy a nagykövetné szerepe felér a nemzeti színházbeliekkel. Könyve bevezetőjében Paulay Erzsi elmeséli, hogyan menekült álruhában, elmaszkírozva, hamis papírokkal, de állandó félelemben attól, hogy népszerű arcát felismerik, 1919. július 19-én Bécsbe, miután megbizonyosodott róla, hogy a Nemzeti Színház eltérni készül azoktól a tradícióktól, melyekhez oly szorosán kötődött. Azt írja, többszöri kérés után végül elfogadta két bécsi színház meghívását. Az 1923-ig tartó időszakról több szó nem esik. Azt már Magyar Bálinttól tudjuk, hogy nem biztos, hogy a bolsevik terror elől menekült: 1919-ben helyzete ellehetetlenült a Nemzeti Színházban. Ambrus Zoltán szeptemberben még felléptette Hevesi Sándor CSÁSZÁR ÉS KOMÉDIÁS-ában, a közönség azonban kifütyülte, paradicsommal megdobálta. Az igazolási eljárások során a politika mindenkitől igyekezett megszabadulni, aki lepaktált a kommünnel, s Paulay szereplője volt március 21-én a Várszínház megnyitó előadásának, és szavalt az április 5-i Vörös Katonánapon is. Ezenkívül a kommün vezetőivel való pezsgős vacsorákkal, tivornyázással vádolták, s bár végül felmentették, de az *Új Nemzedék* később is támadta.⁴ Az 1919–20 és az 1920–21-es évadban még kapott új szerepet (tovább játszta Hedda Gablert, Nórát, majd a TANNER JOHN HÁZASSÁGA női főszerepét), a műsorok tanúsága szerint a következőkben már nem. S bár 1923-ban – mint férje beszámol róla, a párizsi március 15-ei megemlékezésen elhangzott magyar és francia nyelvű Petőfi-szavaltaiért – megkapta a Signum Laudist, nem sokkal később pedig – Magyar Bálint szerint búcsúajándékként – a nemzeti színházi örökös tagságot is, a házasság inkább látszik menekülésnek, mint a szív szava hívásának. Csathó Kálmán viszont azt írja, hogy Bözse beleszeretett a hódító egyéniségű Cerrutiba.⁵

³ Márai a palota pusztulásáról is beszámol a '47-es naplóban. (AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1947. Vörösváry, Toronto, 1993. 109–110.)

⁴ Vö. Magyar Bálint: A NEMZETI SZÍNHÁZ TÖRTÉNETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. Szépirodalmi, 1977.

⁵ Csathó Kálmán: A RÉGI NEMZETI SZÍNHÁZ. Magvető, 1960. 170.

Hogy a nagy hírű édesapját, Paulay Edét hatéves korában elvesztett Paulay Erzsi milyen színésznő volt (filmekben is játszott, ő volt az 1914-es BÁNK BÁN-film Melindája, és sokat szavalt), nem tudhatjuk. Valószínűleg Csathó Kálmánnál lehet az igazság, aki ezt írta: „nem volt olyan jó színésznő, amilyenek szembe dicsérték, de jobb volt annál, amilyenek a háta mögött mondták”.⁶ Tizenöt évesen indult pályája során fogadtatása vegyes volt. Mint színésznőről és mint emberről egyaránt roppant ellentmondásosak a visszaemlékezések. Sokak számára emlékezetes volt Júliája, Antigonéja, Makrancos Katája, szép beszédével a régi típusú szavaló stílusú színjátszást képviselte, más vélemény szerint a társalgási darabokban, modern vígjátékokban hozta igazán a formáját, ahol humorát is megcsillogtathatta. Kosztolányi dilettánsnak tartotta (felesége pláne, nem is mulasztja el, hogy bokán ne rúgja, valahányszor szóba kerül írásaiban), Schöpfflin rajongott érte, Szomory tisztelettel írja róla, hogy az évek során tehetsége sokat érett, végül felülmúlta szépségét is. Németh Antal SZÍNÉSZETI LEXIKON-ja, amelynek róla szóló cikket Schöpfflin jegyzi, sokhangú, kifejezetten intellektuális színésznek nevezi, Csathó Kálmán szerint is elsősorban a próbákon csillogott, ahol dolgozhatott a szereppel, az előadás megbéklyózta, igazi terepe nem a színpad, hanem az élet volt, „mikor nem betanult szöveget mondott, hanem azt, ami a maga fejében született”.⁷ A pályatársnő szerint „nyegle volt, elbizakodott, szeretet nélküli, kötekedő, gúnyolódó, kíméletlen”.⁸ Csathó Kálmán viszont ódákat zeng jószágáról, meleg szívről. „Kedvességével, okosságával, kellemességével és szíve jószágából fakadó segíteniakarásával milyen sikereket aratott a társaságos életben! Mindenkit meg tudott hódítani, akít akart, s ezt a sok hódítást arra használta fel, hogy így szerzett összeköttetéseivel segítsen minden rászoruló, aki ügyes-bajos dolgaival hozzá fordult.”⁹ Szerinte is szerep volt Paulay Erzsi számára a nagykövetnéé, de nem egy a sok közül, hanem az igazi: „mindig az volt az érzésem, hogy ez az egész színházadsi csak iskola volt számára, csak előkészítette igazi pályájára, amelyre született”.¹⁰

Ma már mindegy, hogy Paulay Erzsi átszínezte-e az életét visszaemlékezésében, hogy félelem, büszkeség, biztonságvágy vagy szerelem vezette-e Vittorio Cerruti karjába. Az is mindegy, hogy igazán nagy művész volt-e vagy sem. Magyar Bálint utal arra, s az alábbi levelek egyik megjegyzése is sejteti, hogy nem volt maradéktalanul boldog. Ám választott útját következetesen végigjárta, sok emberen segített, még többnek szerzett örömet, s ez mindenképpen tiszteletet követel. Portréjához még egy történet, jellemzésül száraz, önironikus humorának, mellyel oly sokakat lebilincsel. Felidézésének Csathó Kálmán sem tudott ellenállni, azóta pedig, hogy ez megjelent, ismét eltelt majd fél évszázad. „Számítalan szellemes mondata keringett a városban, de megértésükhöz nemcsak a félszázad előtt való, budapesti, úgynevezett jó társaság tagjainak, sőt, egymással való viszonyainak ismeretére is szükség lenne, vagy olyan hosszú magyarázatokra, melyekbe okvetlenül belefűlladna minden poén. A színháziai közül azonban följegyezek egyet, mert legutóbb másnak tulajdonítva hallottam idézni, úgyhogy semmi értelme sem volt. Pedig úgy, ott és akkor, ahogy, ahol és amikor a Paulay Bözse ajkán megszületett, igazán frappánsan hatott. Vajda Ernő MISTER BOBBY című, artistákról szóló darabját rendeztem. Az első jelmez próbán történt. Bözse játszott a női főszerepet, és karcsú termetére simuló, aranypikkely páncélt imitáló trikóban pózolt egy

⁶ Uo. 168.

⁷ Uo. 169.

⁸ Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: BÜROKBAN SZÜLETTEM. nofan, 2003. 412.

⁹ Csathó Kálmán: i. m. 169.

¹⁰ Uo.

talapzaton, olyan beállításban, hogy minden operettdíva megirigyelhette volna. Ekkor mondta: – Szobor vagyok, de fájok minden tagnak.”¹¹

A „társaságos életben” természetesen valenzai vendégeit is meghódította. A kastélyban a magyarokat mindig különleges vendégszeretet övezte. Ezek egyike volt néhány alkalommal a művészettörténész Tolnay Károly is, aki kisgyermekkorában a MINDENES KÖNYV-ben szerette volna összegyűjteni élményeit, s akinek írásai összessége végül talán meg is alkotta azt.¹² Nem tudjuk, látta-e színpadon Paulay Erzsit, azt sem, hogy hol, mikor ismerkedtek meg. Ami biztos: a Cerruti család többször is vendégül látta őt a „valenzai paradicsomban” (amely a korszak ismerőinek Lesznai Annáék körtvélyesi kertjét juttathatja eszébe), Cerrutiné nőiességével elbűvölte, bölcsességével, intelligenciájával, humorával lenyűgözte Tolnayt. Ez a barátság egészen a színésznő haláláig tartott, amelyről Tolnay így emlékezett meg egy naplófeljegyzésében: „Valenza, 1959. szept. 13. Paulay Erzsik utolsó szavai: »Ne képzeldétek, hogy holnap nem megyek Milánóba a fodrászhoz!« Cerruti Vittorio ezt elhallgatja – Istvántól tudom meg, aki nem érti meg, mennyire jellemző ez a mondat! Ebben a mondatban van benne a nagysága: igazi nő, aki nem adja meg magát, aki nem abdikal¹³ még a halál előtt sem! Előbb a hiúság és a szépség!”

Ez a sírig tartó női büszkeség nagyon imponált Tolnaynak. De Erzsébet tanácsát kérte érzelmi ügyekben, véleményét szívesen meghallgatta művészeti-művészettörténeti kérdésekben is. Volt ezenkívül egy nagy közös akciójuk: a lobbizás Márai Sándor Nobel-díjáért. Tolnay nem különösebben kedvelte személyesen Márait. Többször találkoztak, viszonyuk igencsak ellentmondásos volt. Márai így rögzíti első találkozásukat 1949-ben: „Dr. O látogatására Nápolyba érkezik T., aki a műtörténet tanára egy amerikai egyetemen. Állítólag azért jött Nápolyba, hogy velem találkozzék. Két este nálunk vacsorázik. Érti a mesterségét. Most hároméves stipendiumot kapott. Michelangelóról írt könyvet. Magyar, öt éve amerikai állampolgár. Fáradt Amerikától, szidja, csepi. Szidja a konformizmust. Amerikában nincs szellemi szabadság. Az egyéni véleményt, még az egyéni magatartást sem tűrik. Tudják, hogy az övék a következő száz-kétszáz év. [...] Figyelmeztetem, hogy ilyen feltételek mellett mégis, tíz éven át megélt munkájából Amerikában, és nem kényszerítették politikai, sem minőségi kompromisszumra. Azt mondja, ez igaz. Figyelmeztetem, hogy ezt Amerikában megtehetette, de az elmúlt tíz évben Európában menthetetlenül politikai vagy minőségi kompromisszumra kényszerül, s még akkor sem biztos, hogy munkájából megél.”¹⁴ 1952-ben már Amerikában így emlékezik vissza ugyanerre: „T.-vel találkozom. Két év előtt felkeresett Nápolyban. Most Princetonban tanít. Rokonszenves, de szenvedő dilettáns, aki állandóan meg van sértve, mert Amerika nem olyan, mint Európa. Ez az álláspont igazságtalan. Igaza csak annak van, aki attól van megsértve, hogy Amerika olyan, mint Amerika.”¹⁵ Tolnay még 1960-ban is emlegette: „...a magyar emigráns író (Márai S.), akit szintén meglátogattam, amikor panne-ban volt 1947-ben lent Nápolyban, a Posillipón; akinek a Nobel-díja miatt egykor levelet írtam A. Gide-nek – az bizony elfelejtette ezt itt N. Y.-ban, az nem keresne fel így, mint ez a francia. [...] Ez tovább folytatja a hazai »felsőbb keresztényi« réteghez tartozását – fölnyeneskedő nagyképűséggel visszavonul attól, aki érdek nélkül kedves volt hozzá, amikor bajban volt”. Márai azt is inkább természe-

¹¹ Uo. 170–171. A kifacsart idézet Vörösmarty Az ÉLŐ SZOBOR című versére utal.

¹² Vö. LAPOK A „MINDENES KÖNYV”-BŐL. TOLNAY KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL ÉS NAPLÓFELJEGYZÉSEIBŐL. *Holmi*, 2003/1–2–3.

¹³ Nem hátrál meg.

¹⁴ Márai Sándor: AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1949. Vörösváry, Toronto, 1999. 154–155.

¹⁵ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1950–1951–1952. I. m. 325.

tesnek veszi, hogy Tolnay bevetette korábbi franciaországi kapcsolatait Nobel-díja ügyében, elegáns fölényvel regisztrálja a kudarcot. Sokra nem ment ugyanis kapcsolataival Tolnay: Gide szabadkozását a Márai-naplóba bemásolt levél eredetijének Lackó Miklós egyik Tolnayról szóló tanulmányában közölt fotója hitelesíti.¹⁶ „Madame C. megható levele. Ő, aztán Ó. és T. összeesküdtek, hogy megkapom a Nobel-díjat... T. tudtomon kívül írt Gide-nek, aki felelt, és Madame C. most beküldi a levelet. Cédulaszerű papírra írta válaszát Gide. – »29 Sept. 49. Monsieur, j'applaudis de tout coeur a votre initiative au sujet de Márai, le vif intérêt que je lui porte n'ayant rien faibli. Mais méfiez-vous de votre zèle amical: vous savez que, pour le prix Nobel, il n'y a pas, à proprement parler de candidats. Lorsque le jury scandinave m'a proposé, l'on m'a dit (olvashatatlan [tényleg – L. J.]): gardez-vous d'intervenir ou de faire jouer quelque influence que ce soit: ce serait pour compromettre. Vous êtes même instamment prié de tout ignorer. – Au surplus je ne vois pas de tout auprès de qui je pourrais intervenir. Mais, à l'occasion, veuillez transmettre à Márai l'assurance de ma vive sympathie et mes vœux chaleureux. Tout cordialement: André Gide.« A papírlap sarkában nagy betűkkel: »T.S.V.P.« A másik oldalon: »Lucien Maury 137 Boulevard Raspail en relations constantes avec les représentants du jury Nobel pourrait vous être de bon conseil – si vous alliez trouver (ezt a szót áthúzta, helyette): consulter de ma part.«¹⁷ Madame C. nagyon érdekesen ír; mindhármuk nevében bocsánatot kér tőlem – de erre semmi ok, minthogy mindez tudtom nélkül történt. Amit ír, hogy a magyarság számára nagy jelentősége lenne, ha megkapnám a Nobel-díjat, igaz; mostani teljes megalázottságunkban és megsemmisülésünkben, amikor otthon és külföldön a rothadás rágja a magyar szellemet, nagy vigasztalás és erőforrás lenne az egész magyar szellemiség számára, ha egy magyar író megkapná a Nobel-díjat. – Szeretném ezt a kérdést őszintén látni. – Azt hiszem, én nem érdemlem meg a Nobel-díjat; s ezt nem valamilyen selypegő, hamis szemérem mondatja velem, hanem a meggyőződés.«¹⁸ Alighanem igaza lehetett Tolnaynak Márai felejtésével kapcsolatban, mert az író 1949 végén már így kesereg: „Csaknem minden emberem elmaradt ebben az évben. Mindenki, akiről azt hittem, hogy a nehéz élethelyzetben segíteni tud. Igaz, nem kértem senkitől semmit... de hogy dadogtak, hogy menekültek!... Rómában Ó.-ék és C.-ék helytállottak; s itt a helyszínen szegény Lajos. Mindenki más makogott, ózdkodott, bujkált és menekült.«¹⁹ Tolnay gesztusa el van felejtve. A szabadkozólevelet kommentáló naplórészlet végéből az derül ki, hogy Márai úgy érzi, nem érdemes ugyan a Nobel-díjra, de adott esetben minden bizonnyal Tolnayék nélkül is megkapná: „Én nem vagyok sem érett, sem méltó a Nobel-díjra, ezt bizonyosan tudom; Gide, akít személyesen nem ismerek, a »Révoltés« óta emlékezik reám...“²⁰ (Ezt igazolja is egy korábbi naplófeljegyzés: Gyergyai mesélte Márainak, hogy Gide emlékszik a ZENDÜLŐK-re.)²¹ Tolnay mindazon-

¹⁶ Lackó Miklós: TOLNAY KÁROLY ÉS SZELLEMI KAPCSOLATAI. In: A Tudománytól a Tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945. MTA Történettudományi Intézete, 1994. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.

¹⁷ Uram, teljes szívemből örvendek Máraival kapcsolatos kezdeményezésének, mivel iránta való élénk érdeklődésem nem csökkent. De legyen óvatos baráti erőfeszítésében: ön tudja, hogy a Nobel-díjnak nincsenek a szó szoros értelmében vett jelöltjei. Mikor a skandináv zsűri engem ajánlott, azt mondták nekem: őrizkedjék bármiféle beavatkozástól vagy nyomásgyakorlástól: ez csak kompromittálná. Sőt, ne is tudjon róla. Ráadásul nem is tudom, kihez fordulhatnék. De ebből az alkalomból tolmácsolja, kérem, Márai úrnak élénk rokonszenvemet és forró jókívánságaimat. Szívélyes üdvözzettel: André Gide. Fordítson! Lucien Maury, 137 Bd. Raspail, állandó kapcsolatban áll a Nobel-bizottság képviselőivel, ő talán jó tanáccsal szolgálhat – keresse meg/konzultáljon vele a nevemben.

¹⁸ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1949. I. m. 209–210.

¹⁹ Uo. 263.

²⁰ Uo. 210.

²¹ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1948. Vörösváry, Toronto, 1998. 11.

által nagy írónak tartotta Márait, az ekkor született BÉKE ITHAKÁBAN-t (melynek fejezeit Márai elküldte Elisabetta asszonynak is) remekműnek nevezi.

Az alább közlendő néhány levél Paulay Erzsi ragyogó személyiségének és az érte rajongó nagy formátumú férfiak, egyben visszhangra szomjas alkotók életútjának találkozási pontjaira vet fényt. A két férfi életében átmeneti időszak volt ez: Tolnaynak az első levélváltás idején, 1948-ban járt le a New York-i Institute for Advanced Studies-beli megbízatása, ezután jó ideig kutatói ösztöndíjakkól – meg, mint Kerényi megszűgja Fülepnek, apja gazdag örökségéből – élt. („*Carlo itt volt nyáron az Eranoson, de komoly beszélgetésre vele nem került sor, inkább elkerülte. S világért sem beszélt arról sem, amit aztán véletlenül tudtam meg, de okmányyszerű bizonyítékokkal, hogy az öröksége, ami az apjáról szállt rá, felér egy Nobel-díjjal, legalábbis összességében. Ne végy tudomást róla, hogy ő is észrevegye, de biztosan megnyugtat, ha ezt tőlem hallod.*”)²² Ez meglehetősen mozgásszabadságot biztosított neki, utazhatott, s közben folyamatosan próbált állandó álláshoz jutni, de csak a New York-i egyetem visiting professorságáig jutott, majd 1965-ben nevezik ki a firenzei Casa Buonarroti igazgatójává. 1947-ben előadásokat tartott Párizsban Michelangelóról, ezek németül 1949-ben (WERK UND WELTBILD DES MICHELANGELO, Zürich), angolul 1964-ben jelentek meg (THE ART AND THOUGHT OF MICHELANGELO), ezek alkotják Charles de Tolnay néven Magyarországon 1975-ben kiadott nagyszabású kötetének egyik részét, a másikat pedig – mint a magyar kiadás bevezetőjében beszámol róla – az az 1949–50-ben Párizsban írt kis Michelangelo-monográfia, amely egyszerre jelent meg 1951-ben olaszul és franciául. Mindeközben pedig írja monumentális sorozatát a mesterről, ennek kiadását a Princeton University Press vállalja, az érintett években a Medici-kápolnáról szóló III. és a II. Gyula pápa síremlékének szentelt IV. kötetet fejezi be, s nekikezd az utolsó korszakot feldolgozó V. kötetnek, amely majd 1960-ban jelenik meg. Márai ugyancsak vándoréveit éli: 1948-ban szánja el magát az elmenetlre, 1952-ben az Amerikába településre. És valószínűleg fogalma sincs, vagy nem hozza össze gondolataiban, hogy az imádott Cerrutinénak (hozzá írt leveleinek kópiái megtalálhatók a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában) egyik legnagyobb sikere Pesten az a Hedda Gabler volt, akiről 1947-ben olvasván így ír: „*legszívesebben seggberúgnám. Ez nem hősnő, ez egy undok trampli*”.²³

A levelek datálásában (a borítékok nincsenek meg) a szereplők másokkal váltott levelein kívül a művek megjelenési dátumai orientáltak. Paulay Erzsi nagykövetnéi memoárját Márai is, Tolnay is segítette elhelyezni. Ez a könyv az ötvenes évek elején több kiadásban, négy nyelven megjelent. Hogy milyen nyelven írta, nem is lehet bizonyosan tudni, valószínűleg angolul. Az első kiadás a francia volt (JE LES AI BIEN CONNUS, 1950), ez fordítót is feltüntet, de nem írja, hogy milyen nyelvből, nemkülönben az 1952-es spanyol (LOS CONOCI DE CERCA). Ugyancsak 1952-ben jelent meg először a könyv angolul (AMBASSADOR'S WIFE), ugyanebben az évben még egyszer, majd 1953-ban harmadszor is. Ez az egyetlen változat, amely nem jelöl fordítót, s az angol változatot jegyzi a szöveg alapjául az 1953-as olasz kiadás is (VISTI DA VICINO). Paulay Erzsi, amint az majd alább kiderül, egy nagyszabású könyvet is tervezett Magyarországról. Hogy ebben pontosan mit és hogyan szándékozott megörökíteni, nem tudjuk, csak sejthetjük a levelekből, a MAGIA UNGHERESE mindenesetre nagyon sajátos szemszögű, idilli felidé-

²² Kerényi Károly levele Fülep Lajosnak 1951. március 16-án. In: FÜLEP LAJOS LEVELEZÉSE VI. 1951–60. Szerkesztette F. Csanak Dóra. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 2004.

²³ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1947. I. m. 277.

zése az egykori Magyarországnak, nekem az EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJA híres szonóját, a Bíróné dalát juttatta eszembe. Egyébként talán Vas István ismerte is ezt az írást, s ez ihlethette a Bíróné nosztalgikus szövegét: „*Isten veled, édes életünk...*”

A levelek tulajdonosa Paulay Erzsí unokája, Gabriella Czarán Cerruti, a másolatok Demeter Katalin és Tóth Imre szíves közvetítésével kerültek hozzám, miként a Petőfi Irodalmi Múzeumba is.

L. J.

1.

Firenze, [1947.] aug. 1.
Hotel Berchielli
Lungarno Acciaouoli

Drága Erzsébetem,

Napok óta írni szerettem volna, hogy megköszönjem a valenzai Paradicsomot, Magának és kedves férjének. Gyönyörű emlék marad számomra a vendéglátásuk bőkezű és mégis oly diszkrét formája; az ébredések a nagy ágyban a sárga szobában, a reggelik a kilátással a kertre, a csendes és boldog órák, amikor könyvét olvastam, az örömteljes pillanatok, amikor megjelent az ablak előtt, a bölcs és néha szenvedélyes beszélgetések a kertben, a teraszon és a sárga szobában, a gondozott ebédek és vacsorák a nagy fa árnyékában – mindez oly szép, oly „homogén” volt, hogy nosztalgiával fogok visszaemlékezni Valenzára mint életem egy boldog szakára. De ezen a boldogságon túl sorsdöntő jelentőségű volt számomra mindaz a sok okos és jó tanács, amit útravalóul adott nekem az életem jövőjét illetően. Tudtam, hogy Magával kell beszélnem – mégis boldog vagyok, hogy várakozásom ennyire maradéktalanul teljesült, hogy megmondta, amit hallanom kellett a Maga szájából.

Két szörnyű milánói nap után lejöttem Firenzébe, és itt ismét boldog vagyok. A város tiszta, megőrizte régi báját, a Medici-kápolnában, a Duómóban, S. Maria Novellában újra csodáltam azt a sajátosan „száraz genialitást”, amit a toscan dombok tájilag revelálnak – mindez egy anyagból van gyúrva, természet és művészet csak két aspektusa egy és ugyanazon lényeknek. Egyedül vagyok ezzel a lényeggel szívemben – ez jó, így kellene mindig élni... De két-három hét múltán majd el kell menni Rómába.

Fogadja még egyszer, drága Erzsébetem, mély köszönetemet: oly jó volt nyolc év után „retrouver le temps perdu”, oly jó volt Magát változatlan szépségében újra élvezni.

Kézcsókkal és öleléssel barátja

Károly

Melegen üdvözlöm k. Férjét, valamint István fiát és feleségét.

2.

Firenze, [1947.] okt. 21.

Drága Erzsébetem,

Sándor és Zoltán rövid firenzei tartózkodás után elutaztak, és ezzel feloszlott egyelőre a „Nagy Együttes”. De csak fizikailag: mert szellemben tovább fog élni. Életem vé-

géig nem fogom elfelejteni a valenzai Paradicsomot (Magának és Férjének alkotását) – a virágoskertet, a dombokat és a Pó-síkságot, a márványpadokat a cyprusok alatt, az ezüstpárát és a pasztellszíneket. És nem fogom elfeledni a házat, olasz–magyar jelle gével, a pozsonyi órát, a felvidéki kályhát, a szobák jó arányait. Mindez stílusos környezet volt ehhez a sajátos összejövételhez, ahol felragyogott váratlan szépségében az elveszett haza szelleme és lelke. Csodáltam Magát és művészetét, amellyel felidézte a régi Pestet, az egykori Nemzeti Színházat, a nagy Jászai Marit és a pesti tréfa minden ízét és zamatját (a báró Guttmann-né-féle történetre gondolok); boldogan láttam, hogy megfiatalodott, miközben remekül eljátszotta a szerepeket. Szép volt, Erzsébetem, mert boldog volt. És ugyanakkor szellemes! Csalafinta komolysággal az arcán mesélte el a történeteket. Régen nem élveztem ennyire az előadás művészetét. Most már csak arra kérem, hogy írja meg mihamarabb a tervezett könyvet az egykori Pestről, amely *alapvetően* fontos dokumentum (és monumentum) lesz.

Külön meg szeretném köszönni magának és Urának meleg, jóságos vendégszeretetét; a szép, kényelmes, világos szobát, amelyben oly kitűnően lehet dolgozni, és az elsőrendű konyhát, amelynek ízes tálai méltó „kísérőzenét” szolgált[ta]k a zamatos történetekhez.

Ma utazom Rómába; előadásom 25-én lesz. Zoltánt viszontlátom. Itt gyönyörű volt, mint mindig.

Tökéletesen boldog voltam Valenzában! Ezt nem is lehet megköszönni, oly nagy ajándék volt.

Nagy szeretettel és csodálattal öleli

Carlója

3.

[1950.] febr. 18.

Drága Erzsébetem:

Örülök, hogy volt alkalmam a berni kiállítást élvezni. Amikor decemberben ott jártam, még a középkori kéziratok kiállítása is nyitva volt – revelálóan nagyszerű... nem tudom, hogy maga látta-e? De az Aeginéták a legszebbek.

Örülök, hogy a *Márai*-ügyet a kezébe veszi, és remélem, siker fogja koronázni lépéseit. Én márc. végén–április első felében Itáliában vagyok: a római Holland Intézet felszólítására, egy előadást kell tartanom H. Boschról. (Evvvel az előadással akarják inaugúralni a holland kultúráról szóló előadás-sorozatot; a meghívást el kellett fogadnom, mert megtisztelő). Hol lesz akkor Maga? Hol láthatom? (Én a Holland Intézet vendége leszek.)

Ami engem illet, borzasztóan boldog vagyok pillanatnyilag itt Párizsban: a munka elég jól megy, szerelemben nincs hiány, és ma reggel, a kékes párában lebegő Place de la Concorde láttára, újra áldottam az Eget, hogy itt lehetek. De meddig? A jövőt illetőleg semmi perspektíva! A Michelangelót be akarom fejezni,²⁴ azután majd meglátjuk. A Collège de France-on jövőre lesz üresedés; ez volna a megoldás, talán az egyetlen igazi megoldás számomra.

²⁴ MICHEL-ANGE. Timné, Paris, 1951, MICHELANGELO, Del Turco, Firenze, 1951, magyarul a MŰ ÉS VILÁGKÉP című kötetben (Corvina, 1975).

Minderről bővebben személyesen; mert érzem, hogy látni fogjuk egymást, akár Párizsban, akár Itáliában.

Írja meg, kérem, tervét és címeit (pl. a novarai címét nem ismerem), és fogadja szerető kézcsókomat

Carlo

Az Orangerie-ben szép kiállítás lesz: Le dessin français du XVe au XIXe siècle. Talán együtt megnézzük!

4.

[1950.] márc. 11.

Párizs

Erzsébetem: megkaptam drága sorait, és sietve megírom Magának a dátumokat. Április 9-től 19-ig Rómában leszek: Istituto Olandese, 10 Via Omero (Valle Giulia). Előadásom 17. és 19-e között lesz (valószínűleg 18-án). Április 3-tól 9-ig Firenzében szeretnék lenni, de még nincs szobám, a szállodák tele vannak már. (Ha véletlenül tudna ajánlani valamit, lekötelezne.) Ha nem talállok szobát Firenzében, direkt utazom Rómába 9-én. Tehát vagy 3-a *előtt*, vagy 9-e *előtt* Milánón átutazom (Svájcból jövet), és akkor találkozhatnánk. Ebben az esetben egy-két éjszakát Milánóban szeretnék eltölteni; képzelem, ott is nehéz szobát találni, és előre kell rezerválni. Magát ott bizonyára jól ismerik, és Magának a segítségével könnyű lenne elhelyezkedni: előre is köszönöm esetleges segítségét!

Párizsban májusban gyönyörű lesz.

A Claudel–Gide-levelezést én is most olvastam. Egy nézetem vagyunk: Claudel undok, de néha felcsillan benne a legszebb poézis; Gide kedves, de megbízhatatlan. Egészében én is inkább Gide-hez húzok. S. Dalí nézetem szerint *rossz* művész: „bluff” az egész. Alapjában véve hideg akadémikus virtuoso ő, a „szürrealizmus” csak póz. Nem érez semmit. A művészet: önreklám.

Válaszát várva, melegen öleli

Örökké a Maga

Carlója

5.

Menton, [1950.] dec. 27.

(Monte-Carlo)

Erzsébetem: boldog vagyok a könyve sikerével és avval, hogy már írja a „Magie hon-groise”-t (a cím jó), és az gyönyörű lesz. Aztán jön a nagy könyv *Magyarországról*, amely a mi Bibliánk lesz majdan.

Köszönöm jó levelét. Hogy tiszta vagyok, az igaz, és ezt tudják mindazok, akik közelebről ösmernek. Hogy nem érhet ezért bántalom az életben – az már nem olyan biztos... de halálom után nem érhet. Ha rosszakaratot érzek magam körül néha, úgy ez sajnos nem képzelgés, hanem konkrét expérience-okra megy vissza. (A Renner-levelet megmutattam; de ez csak *egy* bizonyíték, többem is van.) De ne beszéljünk erről

most; messze vagyok egy pszichóztól; alapjában boldog vagyok az étellel és főleg a munkával, és Magát nagyon szeretem!

Egy pár napra lejöttem a Côte d’Azurra, Rinával²⁵ találkozni (akinek bronchitise van), és ott töltöttük a karácsonyt. Holnapután ismét Párizsban leszek, kb. február 10-ig; akkor kezdődnek az előadásaim Belgiumban, Hollandiában.

Nagyon érdekel minden szava! Írjon, kérem, főleg a Magie hongroise-ról. Meddig marad Rómában? Az én címem Párizsban a régi.

Meleg szeretettel öleli

Carlója

Ha látná Zoltánt, mondja meg neki, hogy ő a legjobb élő orvos. Sokszor üdvözlöm urát és Nina Pallavicinit.

6.

Párizs, [1951.] márc. 16.

Drágám:

Köszönöm jó levelét; mindig *boldoggá* tesz soraival, amelyek olyan közvetlenek, hogy magam előtt látom Magát, nevető szép szemekkel!

A holland előadásoknak sikerük nagy volt. Michelangelo és V. Colonna volt egyik témám. Amit a vallásos elmélyülésről mondtam, nagyon érdekelte őket (hiszen kálvinisták, és ezért érzékük van az ilyen egyház feletti, magányos vallásosság iránt). Az út gyönyörű volt (1938 óta nem voltam H.-ban), Amszterdam grachtjait, barokk templomait, mélabús fáit, zsidónegyedét (ahol Rembrandt lakott) persze Rembrandt szemével szemléltem: a hétköznapiban a csodát és a pompát láttam, ahogy ő megtanított rá. Ez a „pompa” persze nem a palotákban van, hanem a világításban: a puritán Amszterdam átszellemül ebben a különös fényben, és észak Velencéjévé válik. Sok időt töltöttem a „Ronde de la Nuit”, a „Fiancée juive” és a „Staalmeesters” előtt. Delftben – Vermeer nyomaiban – élveztem ezt a „város-csendéletet”. Persze nem szeretnék H.-ban élni, túl kispolgári az egész, és valószínűleg az ember nem szokja meg, hosszabb tartózkodás után sem, azt az alapvető ténytet, hogy a föld hiányzik (a szárazföld ösmeretlen fogalom), mindenütt csak víz van és felhők, minden átmeneti állapotban van, és az emberek ereiben is víz csörgedezik, és a nőknek halformájuk van (hiányzik a struktúra). De három hétre boldoggá tett ez a kis ország. Azután Lille-ben az egyetemen volt még egy előadásom. Ott volt az egész város, a Doyen de la Faculté des Lettres, az olasz konzul, a gazdag (és fukar), sokgyermekes lille-i nagygyárosok, akik meghívtak ebédre, vacsorára, és ünnepeltek. Jól éreztem magam közöttük, mert nagyon kedvesek voltak, és mert éreztem, hogy bennem „a Szellemet” tisztelik, ahogy csak a franciák és magyarok (és néha a németek is) tisztelik a betű emberét.

Rina megérkezett, boldog vagyok vele, és itt szeretnék maradni vele (Princeton-ra úgy gondolok, mint egy cauchemarra).²⁶ Maga, drágám, most Novarában érzi azt, amit én egy évtizeden át Princetonban szenvedtem! Rossz rágondolni...

²⁵ Feleségével, Rina Bartoluccival.

²⁶ Rémalomra.

A Michelangelo-könyvem valószínűleg áprilisban–májusban megjelenik. Most olvasom a kéféket. A Bruegel-könyv is nyomdában van.²⁷

Hallottam, hogy a lausanne-i egyetemen a Művészettörténelem Tanszéke üres, és keresnek oda valakit. Én szívesen elmennék oda (közel van Itáliához és Párizshoz); sajnos nem ismerek senkit az ottani egyetemen.

A minap egy Diner alkalmából bemutattak Mlle Adorjánnak, aki azt mondotta, hogy a Maga közeli rokona. Beszélgettem vele Magáról. Mikor látom? Szeretném már megölelni. Mindhalálig

Carlója

7.

[1951.] szept. 25.

St. Margherita Ligure

Édes Erzsébetem,

Ezzel a levéllel vártam, amíg egyedül maradok és beszámolhatok Magának az ügyről. Utam utolsó állomásához értem – holnap ismét Franciaországban leszek –, és mielőtt elhagyom Itáliát, belső szükség számomra, hogy felkeressem soraimmal *Magát, legjobb Barátomat*, akinél az út első hetét töltöttem el: *a valenzai paradicsomban*.

Röviden ez történt: a leány szept. 9-én reggel 6-kor beállított a római szállodába. Párizsból jött, francia illatokkal, francia bájjal. A római ég kegyes volt: derűs, áttetsző kékjével fogadta. Isteni napok következtek. Nincs nagyobb élvezet, mint együtt nézni a múlt emlékeit egy ilyen szenzibilis, ilyen művelt és okos nővel, aki azonkívül még szép is és szellemes. (Mennyire szeretném Magával megnézni Rómát!) A Via Appián, a Gianicolo rózsás naplementéjében, az Aventinus párás reggeli levegőjében egynek éreztem magam vele; dallamos, trillás kacagása felüdített. Nagy kísértés volt. De „erős” voltam: megfogadtam a Maga tanácsát, Drágám, amelyről tudom, hogy az egyetlen jó tanács volt az adott körülmények között. Megmagyaráztam neki, hogy mekkora lemondás számomra, de hogy művemnek tartozom ezzel az áldozattal. Amíg a „Michelangelo” nincs befejezve, „rabszolga” vagyok. Erre zokogni kezdett; gyönyörűen sírt, ősei által kiformált, stilizált formában, de én a Maga szavaira gondoltam, és nem lágyultam el többé – ez nem volt könnyű. Rómából, két nappal öelötte, Firenzébe utaztam; de az Arno partján még egyszer láttam, együtt voltunk a Monte S. Miniátón, és ismét egy gyönyörű napot kaptunk ajándékba a sorstól. Újra beszélgettünk, de én már hajlíthatatlan maradtam. Erre azt mondta: „Vous avez le goût de l’ephémère!”²⁸ Csak ez alkalommal, Firenzében kaptam kézhez aug. 7 és 11-ről keltezett valenzai leveleit! A Berchier elfelejtette elküldeni Rómába. Köszönöm, Drága, e kedves, meleg leveleket; még egészen a valenzai boldog napok emlékét idézik. Rómában felkerestem Istvánt, és háromszor telefonáltam neki; sajnos nem jött el a Sixtinába, pedig meghagytam a „message”-t, hogy ott várom. Bonneréknél egyszer vacsorára voltam hivatalos, és egyszer meghívtam a hölgyet a Sixtinába. Finom, jó emberek, úgy hallom, hogy Bonner az új nemzetközi Archeológiai Intézet amerikai delegátusa. Mint ilyen, nagy befolyása lesz a Művészettörténeti Könyvtár reorganizálására (az egykori német Hertzianna). Mondja meg neki alkalomadtán, mennyire szeretnék Rómában vagy Párizsban él-

²⁷ THE DRAWINGS OF P. BRUEGEL THE ELDER. Rascher, London–New York–Basel, 1952.

²⁸ Maga szereti a mulékony dolgokat.

ni, milyen távol van Princeton azoktól a műemlékektől, amelyekről én dolgozom. Kerényi is Rómában volt, de nagyon kiábrándultam belőle; tényleg „stanczli cukorka”, nem igazán nagy ember, sőt... de erről majd máskor.²⁹

Érdekelne, hogy a Kollár-ügy hogyan intéződött; remélem, hogy jó eredménnyel. Amerikában ismét foglalkozni fogok a könyve kiadása ügyével. Egy ilyen szép könyvet okvetlenül ki *kell* adni.

Párizsi címem: American Express Co., 11 rue Scribe. Valószínűleg novemberig ott maradok. Nagyon kérem, Drágám, hogy írjon oda. Végtelenül nehéz szívvel hagyom el Európát...

Kedves Férjém melegen üdvözlöm, Magát pedig hálás szeretettel

öleli
Károly

8.

Princeton, N. Y.
293 Nassau Street
20. XI. 51.

Erzsébetem:

Íme, három hete, hogy megérkeztem ide, ahol egykor tíz hosszú és nehéz évet éltem. Az ember akaratlanul és tudat alatt is valahogy megszereti azokat a helyeket, ahol soká élt, és ahol élve nem volt könnyű. Így jártam én is Pr.-nal: jó érzés viszontlátni rusztikus előkelőségét, jól tartott utcáit, szép fáit, és még a neogótikus stílusú épületek sem irritáltak, mint egykor... az ember sok mindent megszok. Tényleg boldogító volt Rinát viszontlátni és a lakást (a home-ot), telve múltam emlékeivel, könyvekkel, bútorokkal, képekkel, amelyekhez személyes közöm van. (Rina teljesen rendbe szedte a lakást; alig láthatók a nyomai annak a házaspárnak, amelyik két esztendő alatt barbáruul bánt holmijainkkal...) És mindjárt nekiültem a munkának; egyelőre még nem megy oly jól, ahogy szeretném, még fáradt és fásult vagyok. De remélem, pár nap múlva formában leszek, és átdolgozom a telet: be *kell* fejezmem a IV. kötetet.³⁰ Ennek a célnak mindent alárendelek. Ez sürgős tennivaló.

Pillanatnyilag bizonytalan napokat élek: még nem tudom, mi lesz velem. Várom a választ, hogy megújítják-e a Fellowshipet. Azt hiszem azonban, hogy ettől sem szabad függővé tennem közvetlen jövőmet: a munkámat nem szabad megszakítanom, a kötetet be *kell* fejezmem, akár így lesz, akár úgy. Ehhez kérem Múzsámtól az erőt: a lelki és fizikai erőt.

A francia és olasz kiadásoknak nagy a sikerük, és ennek örülök.

Embert egyelőre nem sokat láttam, de holnap N. Y.-ban találkozom van Bárány Magdival, és vele Magáról fogok beszélni.

Párizsban, elutazásom előtt, befejeztem egy komolyabb tanulmányt a *Giocondáról*; azt hiszem, hogy jó lett! Majd ha megjelent, elküldöm.³¹

²⁹ Tolnay és Kerényi Károly korábban nagyon szoros barátsága és gyümölcsöző szakmai együttműködése ekkorra végképp fellazul. A folyamatot tükrözi Füleppel folytatott levelezésük. (Vö. FÜLEP LAJOS LEVELEZÉSE V. 1945–1950. Szerkesztette F. Csanak Dóra. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 2001.)

³⁰ THE TOMB OF JULIUS II. PUP, New York, 1954.

³¹ REMARQUES SUR LA GIOCONDE. *Revue des Arts*, 1952, magyarul MEGJEGYZÉSEK A MONA LISÁHOZ. Fordította Réz Pál. In: Tolnay Károly: TEREMTŐ GÉNIUSZOK. VAN EYCKTŐL CÉZANNE-IG. Gondolat, 1987. 56–62.

Írjon, kérem, magáról, életéről, egészségéről, terveiről (irodalmi terveiről is) és közös barátainkról: Zoltánról, Márairól, Daisyról.

Isten áldja. Öleli

Carlója

Melegen üdvözlöm urát.
Sarlayval találkozom időnként.

9.

[1953. március]

Drága Erzsébetem:

Tegnap befejeztem Márai regényét; gyönyörű könyv.³² Nyelve nemes veretű, tele poézissel; szerkezete klasszikusan zárt és mégis gazdag. Eszményi, fennkölt stílusa, finom iróniája következtében mégis közel van hozzánk. De legjobban élveztem talán, amikor a kothurnusos klasszikus chitonban járó alakokat leleplezi az író: és Kalypsóban (aki Magára emlékeztet), Kirkében, Penelopében az *Örök Nő* szenvedélyeit, féltékenységeit stb. megmutatja nekünk Márai.

Márai tehetségét sohasem vontam kétségbe; de ettől *függetlenül* fenntartom azt a véleményemet, amelyet Perczel Sziszinek megírtam. Nem rokonszenves nekem az, ahogy ő most beszél; szégyellem magam őérette. Oui, il a perdu le Nord – hélas!³³ Kanadában megnyitottam egy francia kiállítást: XVII. és XVIII. sz.-beli festményekkel (csupa nagy mestertől); a siker megvolt. Előadásom is volt ott. Már megírtam tán, hogy vol. IV. nyomdában van, és hogy most írom vol. V-öt, amit európai utam előtt, nagyjából, remélem, befejezek.³⁴ Júniusban szeretnék ismét hajóra szállani (a jegyem még nincs meg sajnos; az idén különösen nehéz júniusban helyet kapni).

Milyen szép lehet most Róma! Itt esik az eső; de még ha süt is a nap, nem érzem a tavasz illatát. De nem panaszkodom: a munka szempontjából jó itt lenni most.

Októberben még Valenzában lesz, drágám? Mert akkor biztosan arrafelé vezet az utam! Mikorra tervezi az amerikai útját? Október legvégén én is itt leszek megint.

A „Látóhatár” és a „Corvina”³⁵ öröm mindannyiunk számára, akiket érdekel a magyar szellemi élet sorsa.

Én kb. június közepéig itt vagyok, azután címem: The American Express Co., 11 rue Scribe, Paris.

Sikeréhez melegen gratulálok és forrón ölelem

Carlo

Baráti és meleg üdvözzel a családjának.

Kérem, írjon még ide, ha lehet. Merci!

³² BÉKE ITHAKÁBAN. London, 1952.

³³ Igen, megzavarodott, sajna!

³⁴ THE FINAL PERIOD. PUP, New York, 1960.

³⁵ A magyar emigráció folyóiratai.

10.

[1953.] ápr. 2.

Drága Erzsébetem:

Most érkezett meg levele, és sietek a válasszal, mert látom, hogy félreértett. Márai *könyve* az én nézetem szerint is remekmű: világirodalmi szempontból is csúcsteljesítmény. Ezt, ha jól emlékszem, megírtam utolsó levelemben Magának (más szavakkal). A legnagyobb gyönyörűséggel olvastam ezt a nyelvben költői, tartalomban mély művet; fennkölt iróniáját, nagyszerű asszonyismeretét, mély bölcsességét egyaránt csodáltam.

Viszont nem követhetem Márait abban, amit ő első – és eddig egyetlen – New York-i találkozásunk alkalmával *mondott* nekem, és én az utóbbiról írtam Perczel Sziszinek, és kritikám kizárólag arra vonatkozott. Márai apodiktikus hangon kijelentette, hogy európaiakkal nem kíván találkozni, és legfőképp magyarokat nem akar látni. A felhőkarcolók – a maguk nemében – ugyanolyan szépek, mint a katedrálisok, szerinte. Az aznapi újságok közölték, hogy egy „sixteentausend dollar a year man” (sic!) (hivatalnok) kiugrott egy ablakon, és Márai szerint „igen találó” ez a kifejezés arra az emberre. És amikor én azt válaszoltam, hogy talán mégis helyesebb volt az a világ, amelyben pl. egy Petrovics Eleket nagyra becsültek, annak ellenére, hogy csak mondjuk 2000 pengő fizetése volt – Márai válasza ez volt: „Petrovics nyilván annyit ért csak.” De nem folytatom... Körülbelül másfél órán keresztül hasonló dolgokat mondott – ő, aki alig pár évvel ezelőtt oly kitűnően tudta megkülönböztetni az *igazi*, szellemi értékeket anyagi megbecsülésüktől! Ezért mondom: „il a perdu le Nord”. De bízom benne, hogy ezeket a nézeteket hamarosan revideálni fogja (talán bluff is van benne, hogy most egyszerre így beszél?), és akkor én leszek az elsők között, aki el fogja felejteni e kissé kínos kávéházi dialógust a mindenható Mammonról és Márai behódolását.

Ha minden jól megy, június második felében Párizsban leszek (*The American Express*, 11 rue Scribe), és október 22-én visszajövök Princetonba. Okvetlenül látni szeretném magát Párizsban, ha lehetséges, Valenzában is; *vágyódom* maga után, és mindent megteszek majd, hogy jól kibeszéljük magunkat. Cikkemet Piero della Francescáról befejeztem,³⁶ és Michelangelo V-ön dolgozom. Szeressen, mint ahogy én szeretem magát, és írjon, kérem. A drága Kármán Tódor itt volt pár napra. Melegen üdvözlöm urát.

³⁶ LA RÉSURRECTION DU CHRIST DE PIERO DELLA FRANCESCA. *Corvina*, 1953, *Gazette des Beaux-Arts*, 1954.

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Jakus Ildikó–Hévízi Ottó: Ottlik-veduta
Kalligram, Pozsony, 2004. 339 oldal, 2400 Ft*

I

TOVÁBBÉLESZTŐK

I. Idézetek

Ha az Ottlikot agyonhallgatni akaró, halála után pótlólag agyonütni nem is vélő (csak óhatatlan) részletvélemények pillanatnyilag végső tételezését, összeadását akarnánk summázni, íme, itt az Ottlikot agyonéltető, túléltető, a regényíró által viszont igenis kiérdemelt „hulámzás” és ennek egy szép, értékes, minden ízéig igaz eleme a könyv, melyet most nem kritika, csak ismertetés tárgyává tenni próbálunk. Igen, ez most, ha kellett ilyen, valódi Ottlik-apoteózis; szinte még az Ottlik által szeretett, példaképnek tekintett prózaírók is szerénykedve húzódnak a színpad alanti sarkához, Jakus és Hévízi könyve olyannyira világminőségévé teszi az ISKOLA és a BUDA, mellesleg a HAJNALI, a PRÓZA szerzőjét. Helyes. Nem megyünk bele a szépséges, okos, részletes, mármár a hajdani kísérletet, valami 1966-ost (HAJNALI) is felülülően szövegvető, rezzenetisméltó munka érzelmi rétegeibe, ezek közé, nem, Hévízi Ottó a ma már halott szerzőtárs, Jakus Ildikó kezdeményét (s nyilván a magáét is ekképp) hűséggel folytatta, örök darabot alkotott, e dolgok – a felmagasztaló elemzések – minden gyarlóságával együtt; ezekbe ugyanúgy ne mélyedjünk, ahogy nekünk magunknak is talán csak egy dolog nem tetszett a könyvben, lebotfúlúzése nevezetesen azoknak, akik Ottlikot... de hagyjuk, mondom. S silyképp nem elemzem, magam – talán épp e folyóirat hasábjain is a szerzők (?) által parányit kiigazítva – hogyan gondoltam, hogy a HAJNALI-nak, mondjuk (például) mindegy a szövegszerűségi változása, a lényegszerűségi változat az idő

műve volt, az évekkel jelzett bevezetés és toldás.

Ottlikból nem szabad mikrofilológiát csinálni az Ottlik-reflexió reflexiójaként sem. Ha a magyar irodalom modernnek mondott, érdemben (Mándy kifejezésmódját, Mészöly világirodalmi ambícióit és világlátását leszámítva) konzervatív vonulatát (az általam legtöbbször tartott Pilinszky, Nemes Nagy, Jékely, Kálnoky, Vas, Weöres stb. vonulatot) szembeállítani nem akarjuk is a Kassák, Berda, Füst, Szentkuthy, Szép Ernő etc. (vegyes!) együttessel, s ez a sorolás Kosztolányi, József Attila etc. miatt, persze, sántít akkor, nem, ha ilyen tenni nem kívánhatunk is, említenünk kell, hogy Ottlik, mondjuk, Musil után csak érzelmi vívmányunk, Doderert követően (hogy csak a közvetlen szomszédságok egyikében vizsgálódjunk) az se, és az Ottlikot (nem egészen *fair* módon) letaglózni akaró kísérletek eredete feltétlen valami olyan elégedetlenség volt, hogy a szituáltságot (a tájainkon uralkodó szovjet rendszer) és az irodalmi érték személyes, érzelmi és strukturális sugallatának ténykörülményeit ne és ne vétsük össze; írtam másutt, Ottlik úgynevezett üzenete (brr, e szó megint) alól kiszaladt a talaj a tkp. földcsuszamlással is jól-rosszul felérő szellemi rendszerváltás révén, de ettől a mű örök emberi értékei, ha nem is régi névvalóaltságukon, szépségesen érvényesek.

Sajnos, ezt mind muszáj volt – bőségesebbek helyett – elmondanunk, ám nem a könyv direkt bírálatául. Ottlik, mi több, a BUDA regény (kompiláció?) gyarlóságai révén közeledett épp a pl. Szentkuthy, Szép Ernő etc. által „képviselet” modernséghez, épp csak azt is állíthatnám, hogy az általa titkon, vágyva megcélzott (??) posztmodernséget nem érthette el. Mert nálunk az irodalom elismerten legkíváltságosabb vonulata, randa szó megint, vérkonzervatív, kőkonzervatív volt, és felfogásában maga Ottlik se más; nem volt olyan érdemi modernség, ahogyan a franciákéhoz pl. hasonló „oldalosságok kettőssége” sem, jobb és bal; tehát könnyű elvetni az illet ma látványosan; nem volt modernség, mint meghonosult réteg, és

így a BUDA joggal okozta a végső soron Ottlikot konzervatív lélekkel imádó (festőnek, zenésznek, mit tudom én, bármi modern) elitnek a csalódást. Tehát a BUDA, melynek érdemi elemzését oly kiváló fejezetekben olvashatjuk a Jakus–Hévízi majdnem-alapműben, igen, ez a kompilált regény (Ottlik anyagából magából összerakódott, -rakogatott, nem a gödéli értelemben nem konzisztens mű), a BUDA, ismétlem, hitellel nem sorakozhat a magyar irodalom jelenét bármi modernség (gyarló szó, tudom), továbblépés formai jegyében meghatározó alkotások közé, s így Ottlik valóban egykönyves (ISKOLA) marad, a PRÓZA mintegy jegyzetanyag, a HAJNALI és a novellák egyegy mondata, mozzanata: előkészület, nem „prae” mégsem, mert kész hiányt pótló vonulatocska (Ottlik véleménye helyes volt: hiányzik a magyar prózából a Waugh, Bierce, Poe etc. „mondásága”, hogy más nyelvterepekről ne is szóljunk), és a Jakus–Hévízi-könyv, ha ezt az „egykönyvességet” tagadná, agyonéltetést művelne, ám ez sokkal komolyabb, meghatóbb mű annál, semhogy érdemi hibája felszámolható lenne. Főleg általam, Ottlik nagy, baráti híve által.

S hogy e gyengécske kis bevezetőnek, mely nyomban – fájón! bár akaratlanul! idegesen – fejrúgja saját elhatározását is, miért adtam az IDÉZETEK alcímet? Kosztolányi páratlan verse alapján, ahol is a halottak (ez a címe) idézetek egy régi-irégi műből, kilobbant sejtcsomók, miközben futók között titokzatos megállók, hálók, s ahol a nagy szellemek épp specialitásaikat feledték, ott „élnek” – igen, Ottlik, a maga századának egyik kiemelkedő prózaírója (Szép Ernő, Móricz, Szentkuthy, Mándy mellett feltétlenül), ezt a kilobbanást tette örökjelenné, és életműve így érvényes, agyonhallgatások, naiv – nem rosszindulatú – agyonverési kísérletek és agyonéltetések ellenére is. E soraimért máris elnézést kérek; a kritika műfaja tehet a dologról.

A továbbiakban csak a szépet, a teljesen szépet, semmi más nem, csak e fontos könyvből a szépet...!

II. Az érzelmi-intellektuális „élvezet”

Ez a könyv, a Szerzőpáros, a továbbiakban Sz (Jakus és Hévízi) szakmunkája, esszéje, naplója stb. – érzelmi-intellektuális gyönyörűség az Ottlik-tárgy iránt érdeklődőknek, s nagyon re-

mélem, a kiadó sem téved, amikor azt mondja, az utolsó két generáció szinte hézagossáknak is alig nevezhető tudást vonzott csak magához Ottlikról – nem az oktatás az egyedüli hibás! sőt! –, s így pótlódások lehetségesek. Elsősorban mégis az odaadás, az értő szeretet diadalának tekintem, magamban így ünneplem a könyvet, hanem hát természetesen itt, e hasábkon nem lelkendezésre szerződik egyetlen recenzius sem (szintén hön remélem), így a tárgy megpíszkálgatásával fogok magam is foglalkozni.

Sz (ismétlem, utoljára: Szerzőpáros) egyetlen összefüggő öntetben látja, tárlóban elhelyezve nézi az Ottlik-életmű általa vizsgált részét (javát, nagy tömegét), az érzelmi fűtöttség révén egységet lát ott is, ahol nem mindenfajta figyelem s vonzódás lát ugyanilyesmit. Az ISKOLA és a BUDA semmiképp sem vehető egy kalap alá (brr) a szellem azonossága ellenére sem. Épp azért, mert – Sz helyesen idézi – Ottlik maga bízik benne, hogy a regény csak regényírói eszközökkel mérhető. S a két regény írói eszközei oly távol vannak egymástól, mint Valparaiso Tibetből. Az ISKOLA, remekül emeli ki Sz, a látszólag modernista, bár Ottlik által rögtön ki is gúnyolt, időfelbontási eszközök ellenére egyetlen látomás. A BUDA: kommentárok laza sora, és csak erőltetve lehet gödéli konzisztenciáját felfedezni. (Gödelről másutt írtam. A BUDA nem is akar ilyen koherenciát mímelni. Keletkezésé teszi, sajnálatos körülményei e „keletkezésnek”, s ebben szerintem és sokak szerint, ha őszinték maradunk magunkhoz és korábbi sürgetéseinkhez, Ottlik maga igen hibás.) A BUDA kérdéses regény mint regény. Sz bebizonyítja, hogy nagy mű a maga nemében: talán nem voltam magam sem botfűlű, mikor épp Ottlik magánlevelezőlap-valoromása alapján azt merészeltém írni, hogy szerkesztét, erővonalait talán – mondom nagy jóindulattal és szeretettel, talán! – nem láthatjuk ma még. Katasztrófális prózai baromságok (idézet részben a könyv elején látható kiemeléskből) kellemetlen idején született az ISKOLA; már az igencsak közeledő szabadság idején formázódott (nem formázódott meg hitellel) a BUDA, itt már nem volt mivel szembeszegülni. Ez az a kiszaladt talaj, amit többször emlegetünk.

Sz jól látja: a BUDA is örök időben mozog, a magánszemély-és-örök-lélek mindig egyszeri

örök idejében... ami önmagában véve a legnagyobb ellentmondás, sőt, ha örök érvénynek tekintjük, feloldhatatlanságnak is tekinthető képtelenség. A Sz pontos megfogalmazásában „modell-alteregő” Medve, Bébé és Hilbert alakhármas eleve „egy fölöttébb prózai világra született, bár az idézett Kelecsényi-monográfia Ottlikja szerint csak az örök érvény számítana: „*Énrvám csak a csillagok vonatkoznak!*” S így nem kell szeretet... nem kellene „nők”... nem kell az odaadás vágya a maga részéről sem. És a próza maga, az micsoda? Ilyesmi: „*Ó, szomorú szennyes világ, hová lennétek [sic? TD] az én hazugságaim nélkül?*” Hozzáteszi dacosan: „*Én adtam értelmet mindennek!*”

Semmi kétség, ehhez a létezésfelfogáshoz képest Kosztolányi világa, minden kibillentésével, Csáth-idézésével etc. maga a prestabilizált harmónia. Ottlik talán ezért is hatott első érdemi jelentkezésekor (az 50-es évek végén) az akkori világgal szembeni rebellis tisztasága miatt modernnek. Mára megmaradt ez a zavarbaejtő tisztaság, a lázadás örök érvényűvé változott, mintegy kanonizálódott – Ottlik egész műve! s ezt segíti elő a Sz munkája is, valóban ezernyi, de legalább félezernyi szétszálazott példájával, ugyanezt a törvénykönyvbe illő egységességet, hitelt, tanulságot... nem folytatom, egyre ijesztőbb szavak, holott igazak! a törvényszerűség, ha megfejtjük, már veszt izgalmasból, főleg tömörítve! –, és Ottlikkal nem „a régiként” kell kezdenünk valamit (s kezdhetünk nagyon sokat, ezt igazolja a Sz). Természetes, hogy szubjektív az olvasat (Sz olvasata), de az utak épp az evidenciává lett Ottlik okán (a mi-sem-természetesebb már-megvolt érzete miatt) egycélúak.

Pontosan, mert ezzel együtt – és a biztos cél tudata ellenére – valóban lebilincselő olvasmány az OTTLIK-VEDUTA, sarkalatos pontjairól csak utalásokban beszélhetünk. Rendszerelmélet, mondjuk máris. Mi volt Medve rendszere? Hát Bébéé? Mint mik –, „miknek” – lettek ők kitalálva? Cáfolók, keresők? Vagy: íme, képzelet és valóság viszonya, a világ rejtett szövésmintája (történetesen Karinthyról szólván). Mik azok a „dolgok”, melyek életünk *elvehetetlen részét, szerves tartalmát* adják? Sz bravúrja, hogy még egyet tud csavarni az ottliki kérdésfeltevéseken, holott ezeknek már nagy-nagy halálugrásokra volt szükségük, hogy regénycelekménnyé váljanak! Talán azért is éreztük „modernnek” Ottlikot a maga eredet-

idején, mert másutt, az általa kedvelt Waughnál, Fitzgeraldnál, Hemingwayről nem is szólván, az effélék: filozófálási betétek. Ottliknál azonban maga az anyag mondta ezt. Nem sugallta, a sugallás Ottliknak, mutatja ezt Sz könyve, lila gőz lenne. A filozófiai megfogalmazásokból meg – ő ne tudná? – a regény csak módjával bír el egy mennyiséget; nagyobb adagban az ilyesmi már mocsarasít.

Mondhatni, Sz könyve azt a nagy lehetőséget ismeri fel és érvényesíti, hogy Ottlik matériája:

- regényesített létértelmezés;
- regényességében (alakjaiban!) további kombinációk esszeregényes lehetőségét adja. És ezt az esszeregényt, az Ottlik-poszt-regényt írta meg Sz.

Az érzelmi élvezetből csinált intellektuálisat, mert a további kombinációk már eredendően veszítenek primer anyagi mivoltukból; már igazságokat látunk *be*. (Beléjük.)

III. Alakok mint létezéselméleti tartalmak

Hogy ezt a furcsa tételt bizonyítja az OTTLIK-VEDUTA, nagy reveláció. A bizonyítás hitele megint a szétszálazottság (főleg a BUDA-széna-kazal, a túkeresésre oly alkalmas halmaz) további szétszálazásából, új kombináció-rendszereiből adódik. Sz mintegy regényt ír a két regényből – ezt már mondtuk körülbelül. Így természetesen apologetikus is a könyv, Sz-é, s hogy ez mennyire érdem, mennyire bocsánatos vétek, ki-ki a maga kedve, olvasata, netán az évek divat-szeszélye szerint döntheti el. Azt is mondhatnám (kis túlzással): a BUDA nem definitív *olyansága*, prózarendje, tehát hézagossága kínálta Sz számára ezt a nagy lehetőséget. Bármennyire eszük és – lelkes! – szívük vezet te is „a tollat”. A lehetőség immanens volt.

E könyv minősége nyugtázható; Ottlikhoz való (Ottlikot *valló*) hűsége okán kétségbe vonni kevés elemét lehet. Tehát a kombináció már talán túlzásokig jutó túlkombinálása lenne külön-külön tételeit cáfolni, megünnepelni, továbbgondolni. Természetes, hogy egy ilyen alapkönyvben sok a kötelező gyakorlat, ami nem a spanyolviasz feltalálásával azonos. Hanem egyszer s mindenkorra (nohát, jó időre) lexikont, elemző képeskönyvet akar ajánlani Sz a rászoruló érdeklődőknek. Nem is annyira az Ottlik által felismert, erős kitartással követelt, hangoztatott létezési pontosságok felmutatása a fontos a mostani könyvben (azok szá-

mára, akik 1960 óta vagy régebből ismerjük már a HAJNALI, sőt, az ISKOLA első visszhangterét), hanem az effélék (az ottliki „életminőségek-lényegek”) alakokban történő megmutatása. Még a feleségkapcsolat, „Márta” sem más, mint egy ilyen szép lehetőség már-már (vulgár) glóriás lebegtetése. Az életen tangóval áttáncolni! De Bébé és Márta élete igazán nem volt illyesmire alkalmas kapcsolatszerző, olvasom Sz lapjain. Milyen mély meglátás.

De hát ahol valami nem Sz meglátása, akkor (ott) az nagy érdeme az OTTLIK-VEDUTÁ-nak, hogy Ottliknál látták meg... nem magát az anyagot, mely szinte közhelykincs ma, részleteivel, de a továbbfűzés lehetőségeit. Majdnem azt mondhatnám, ha Ottlik két regénye sakk-középjáték, Sz megnyitáselemletet vezetett le belőle. (Nem végjátékká egyszerűsítette.) Igen, ezt ne feledjük. Az irodalmi mű elemzésének alaphasonlatai közé tartozik ez a (nem túl eredeti) meglátás itt: középjátékból a megnyitásra nemcsak következtetünk, de eleve ihletődünk, miféle megnyitások létezhetnek. Mit jelent egymás összefüggésében – mint már idéztük – Medve, Bébé és Hilbert, mennyiben perifériális alak Szeredy; „kicsoda” Márta. Mi is így „felek” viszonya.

Nem tudom, jól látom-e, s másoknak fontos-e, de az Ottlik-életmű ISKOLA-és-BUDA része alól kiszaladt történelmi alapzat (talaj) okán kevésbé hangsúlyos Sz-nél is a nekünk még oly fontos társadalmi környezet, a szembenállás az ellenséges világ konkrétumaival stb. Sz már több szerencsét ígérő kor felnőttszemléletű párosa, az Örök Embernek mintegy weöresi, nem pilinszkyesen durva-tragikus konfliktusát látja a főalakok küzdelmeiben. Kosztolányi boldogságvilága, tragikumvilága megbomlott; Ottlik az ISKOLA történetével, eleve a határhelyzet hangsúlyával, az átmenetet hozza a II. világháború és a szovjet rendszer erőterében küzdő ember „felé”. A mai BUDA-olvasatok szinte már ki is zárják ezt a szemléletet; valóban nincs is szükségük rá (furcsa, persze!), és a figurákba oltott létparadigmák az elevenek.

IV. Megvan-e minden? (Összefoglalás)

Tömérdek jegyzetemet, könyvfirkálásomat e dolgozathoz végül áttekintve, láttam, a fentebb jelzett megállapításokra jutva, hogy az olvasás is részelemzés, sőt, az itt a részelemző értékelés. A zeneileg is megkomponált (nézzük szakaszolását!), a korábban exponált jelzőkkel

megdolgozott anyag azonban továbbra is vitaképes. Ez fő erénye. Végre nem végszóigény, nem kánon. Hiszen Ottlik épp a kanonizálódása révén váltott ki – bizonyos fokig, némelekben – ellenérzéseket. Itt az elemző Sz Ottlik sokféle materiájából merít: jegyzetekből, feldolgozatlan előzményekből, azaz elvetett változatokból, s végül az ISKOLA hibátlan kidolgozottságával azonos szinten érzékelt BUDA sokféle értelmezésének lehetőségéből. (Sz itt is nagyjából egyféle értelmezhetőséget hirdet, az olvasóra bízom, derítse ki, joggal-e, a szeretet túlzásával-e csupán?) Alaposabb Ottlik-könyv ily terjedelemben elképzelhetetlen. Kiseb méretben az impresszionizmus vádja foroghat fenn már, részletesebb búvárolás a mikrofilológia belvilágát adja. E szelid erőszakossággal Sz természetesen jobban hajlik a kánonra, mint bármi másra. Nem baj. A türelmes olvasónak lesz mit búvárolnia. Kérdésem csak az, mekkora alapképzettséggel, az ottlikológia mely ismeretével, az efféle létérzékeléshez való mily fokú vonzódással tanulmányozható a legigazibb haszonra az OTTLIK-VEDUTA? Ez már gyönyörű paradoxona a könyvnek, olyan magas értékfok, amelyért eleve érdemes volt megíródnia. S van még valami. Példaszerű a törődésnek az az átél, bensőséges intenzitása, mely az elemzések minden lapjáról szinte forróságot áraszt. Ez az áradás a mű szervesége is.

Persze – hogy a kritikus végképp kiessen a szerepéből – nekem az egy szál Szép Ernő kivételével épp a konzervatívok (Weöres, Pilinszky, Jékely, Nemes Nagy, Vas, Kálnoky, Mándy stb.) a személyközei „szentjeim”, s így Ottlik is. Ezért e roppantul önellentmondásos dolgozat végén a Szerzőpárosnak – emide s a „túlvilágra” – felszegen egy ajándékot szeretnék adni, ezt a Rilke-fordítását Nemes Nagy úgy 1957 táján olvashatta (olvasta) fel Ottlik Gézának (s mert véletlenül jelen voltam, bár fogalmam sem volt, ki ez a kalózképzű úr, akiről ráadásul tanárnóm azt mondta másnap, „a legkisképűbb ember a világon”, hát mert ott voltam, a friss fordítást én is a Költőnőtől hallhattam), idézem: „Így lettünk révuilt hegedűsök, / kik ajtóhoz lopóznak, onnét / figyelve, nem les-é a szomszéd, / amíg imájuk szétcsapong, / akik, míg minden szerteszéled, / halk estharangszónál zenélnék, / s daluk mögött, mely messzecsengő / (mint szökőkút mögött az erdő) / a hangszer barna öble zsong. / Mert akkor szól tisztán a húr” – s gondolom, e

rilkei váltás mindenkit ma is megborzongat, akit illet, ugyanúgy, ahogy bennünket ott, gondolom –, „*ha némaság kíséri mélyen, / mikor a hang mögé zenétlen, / vér-lüktetésű nesz simul; / s riadt és esztelen a század, / ha hívsága mögött nem állhat / valami mozdulatlanul.*” Igen, a század, sőt, az évezred – fordul, amire fordul, hívságait már ismerjük. Van rá szavam, itt nem merem megkockáztatni. Nem vitairatot írtam. Hanem köszönetet, kritikusi fenntartásokkal, fontolásokkal. Nem tartozom mai Ottlik-dicsőítők közé. Szoros, személyes kapcsolatunk megengedte mindkettőnknek a kölcsönös fenntartásokat, ez így megy rendjén. De óriási dicséretnek szánom az OTTLIK-VEDUTA dolgában, hogy „míg” Ottlik a maga hegedűszólamát üdvünkre eljátszotta nekünk s minden koroknak, a Szerzőpáros műve a vérlüktetésű kísérr-nesz ihletettsége lehetett. Köszönet.

Tandori Dezső

II

TUDJUK-E ŐKET ÚGY LÁTNI ÉP(P)EN

Johann Christian Bachnak

I. Szerkezet (1, 2, 3, 6)

A közelmúlt legnagyobb jelentőségű magyar nyelvű interpretatív munkája, Jakus Ildikó és Hévízi Ottó OTTLIK-VEDUTA című közös tanulmánykötete olyan (kettős tükör, de közös nézőszög segítségével létrehozott) látképet, városlátványt tár elénk Ottlik Géza (mindig is városszerűnek szánt) regényeiről, amely mindenekelőtt klasszikus arányaival és szellősen kiegyensúlyozott, beszédes szerkezetével csábít a belemerülésre.

A kötet első része Jakus Ildikó írásait tartalmazza. Az első szöveg az ISKOLA A HATÁRON-ról, a második a HAJNALI HÁZTETŐK szövegváltozatairól szól, a harmadik pedig valójában három (a szerző halála miatt végérvényesen soha ki nem dolgozott) vázlat a BUDÁ-ról. A Hévízi Ottó írásait tartalmazó második rész négy fejezetből áll: az első kettő az ISKOLA-val foglalkozik, a második kettő a BUDÁ-val. Jól látható, hogy ez a tagolás tulajdonképpen a teljességre törekvő háromtagú felosztás és a feszültség-orientált kéttagú elrendezés retorikai, dispo-

zíciós hagyományai között próbál meg dinamikus egyensúlyt teremteni – megfejelve ezt a már így is bonyolult (kettős, ráadásul öntükröző) struktúrát a *szkolionszerkezet* emlékezetével: Hévízi írásainak fejezetei ugyanis tulajdonképpen a Jakus-írások témáira írt s azokkal páronként szembeállított, ellenőrző, kifejtő, bizonyító és továbbgondoló variációknak tekinthetők – ennyiben pedig a vizsgálat (a halott társ talált kéziratának és a kéziratjavításnak mint nyomozásnak a narratív sémáját alkalmazva) ezúttal is megismétli a szóban forgó tárgyat, tárgyakat, regény-objektumokat. (A Szijj Ferenc [18–19.], illetve Nagy Imre [210.] nevű szereplőknek a gyász munkába történő bevonása teljessé teszi a hasonlóságot: az ISKOLA és a BUDA alakjait, személyiségegyütteseit voltaképp egy nagyon hasonló felépítésű figurakonstelláció olvassa.) A hallgatásba tartó, egyre csökkenő terjedelmű Jakus-szövegeket a gyász munka szövegei keretezik, s ugyane szövegtípus darabjai tagolják a mindvégig azonos méretű elemekből álló Hévízi-részt is. MONOLOCALE, UTÁNASZÁMOLÁS (ez utóbbi egyben a második rész nyitánya), CAPRICCIO, INTERMEZZO, INCISIONE, PONTI (ez utóbbi a második rész s így egyben a kötet zárata is): nem feltétlenül szükséges észrevennünk, hogy a gyászszövegek száma a két szerző szerkezeti számainak *szorzataként* áll elő. Enélkül is nyilvánvaló, hogy már maga a kötetstruktúra is a gyász jegyében áll, s hogy épp ebben a kiterjedésében képes megjeleníteni azt a bonyolult s korántsem mindig problémátlan viszonyrendszert, amely e két nagyon erős értelmező szöveget összefűzi.

A legszemélyesebb egzisztenciális tétek ennyire nyilvánvaló megjelenítése nem szokás a mai irodalomtudományban; a gyászszövegek nyilvános és igazán aprólékos boncolgatásától engem is visszatart valamiféle (ám bizonyosan nem szakmai eredetű) szemérem. Kétségtelen viszont, hogy éppen ezek azok a szövegrészek (különösképpen pedig a nyitó, MONOLOCALE című írás), amelyek aranyfedezetét képezik annak az értelmezői magatartásnak, amely a kötet egészében, minden egyes ponton tapasztalható, s amely – ne kerteljünk – sarkai-ból fordítja ki egyrészt fennálló és bevett Ottlik-értelmezésünket, másrészt a mai magyar irodalomtudomány gyakorlatilag összes fennálló szokását, konvencióját és közmegegyezését. Nem keresgélnek most jelzőket: nagyon

kevés olyan szakmunka létezik, amely képes elérni, hogy az olvasók teljes egészében újraolvassanak egy szerzői életművet, s még kevesebb olyan, amelynek esetében e tevékenység igazán meg is éri a fáradságot. A VEDUTA ilyen könyv.

II. Ottlik-értés (helyreállítani a kérdésséget)

Félreértés ne essék: én is olvastam, és én sem értettem meg. Mégis messzire vezetne (ráadásul túl gyorsan) annak megválaszolása, hogy Jakus Ildikó annak idején előkelő orgánumban megjelent olvasási javaslatai és explicit értelmezései miért nem váltottak ki azóta sem szinte semmiféle érdemi reakciót. S még messzebbre vezetne (és ráadásul még gyorsabban) annak megválaszolása, hogy annak idején miért kellett az Ottlik-életművet a szabadság jegyében állóként értenünk, s hogy most, ebben az értelmezéskötetben miért toldódik el, majd helyeződik át a hangsúly végképp, hasonló szükségszerűséggel, a boldogságra (153.). A *zubbonyos* (a példázatoság és világkép fogalmában gondolkodó, a kötetben Szegedy-Maszák Mihály nevével jelzett) és a *tweedzakós* (a nyelv-művészetre és létezzszakmára koncentráló, Balassa Péter nevéhez kötött) olvasásmódok (14., 90.) között mindenestre – úgy tűnik – valóban csak anomáliaként tudtak megjelenni Tandori Dezsőnek az ISKOLA-t illető zseniális érzékenységi fenntartásai és észrevételei, s így nem juthatott jobb sors Jakus szövegeinek sem, melyek jórészt épp Tandori újraszámolása által kezdték el megépíteni magukat.

A radikálisan újszerű értelmezői mondandó lényege – azt hiszem – jól, szinte veszteség nélkül kivonatolható (Hévízi ezt az első gyászfejezetben teszi meg: 15–18.). Jakus Ildikó nyitó ISKOLA-esszéje a következőkkel zárul: „Az ISKOLA A HATÁRON *nem példázata annak az etikának, amelybe mintha már az első oldalakon beavatna minket Ottlik, hanem ellenkezőleg: felülvizsgálatának dokumentuma. Az ottliki tartás etikai tartalma ily módon nem köthető semmiféle szentenciózus megállapításhoz, hanem a mű poétikájából olvasható ki.*” (49.) Egyirányú példázatoság helyett sok vektorral dolgozó, dialogikus felülvizsgálat – gyors, kivonatoló szentenciakeresés helyett a mű valódi értelemben vett formájának: poétikájának lassú vallatása. A Jakus-tanulmányok tulajdonképpen ezeket a tömör alapállításokat, összetett olvasási javaslatot kísérik meg a

HAJNALI HÁZTETŐK-ön és a BUDA-n át kiterjeszteni (egyre vázlatosabban, de mindvégig igen nagy meggyőző erővel) az életmű egészére, s Hévízi ezt a munkát folytatja, mélyíti el. A magyar irodalom talán leggyakrabban idézett, szinte a kezdetektől kultikus tiszteletben részesülő szövege, Ottlik Géza ISKOLA A HATÁRON című regénye, illetve egész életműve ebben az értelmezésben tulajdonképpen, lényege szerint *idézetellen*. Pontosabban: citálható ugyan, de sohasem summázó értelemben. Nincs, sehol sem található benne ugyanis olyan szövegegység, amely – cseppben a tenger – maradéktalanul összegezné mondandójának akár csak egy kicsinyke hányadát is. (Ottlik újfajta, nem-szinekdokhikus idézésére a VEDUTA Ottlik-motói szolgálnak beszédes példakkal.) Azok a (tweedzakókról, lelkünk érintetlen és titkos szerkezetéről, a létezésünk alján rejtőző, nyugalmat adó lerakódásról, a világ keserű ismeretéről, a szabadság enyhe mámoráról meg a többiről szóló) közhelyig gömbölyített, emlékezetes és gyönyörű szövegrészek, amelyeket oly nagyon ismerünk, vélünk ismerni (s amelyeknek a segítségével – egyébként – a magyar értelmiség jelentős hányada remélte lelkileg ép állapotban átvészelni a szocializmus 1956 utáni lassú és felettébb undorító kimúlását), elsősorban Bébé szolamából valók. Ez a szolam azonban, bár a narrátoré, nem a szerzőé, és főleg nem a mű egészéé: nem csupán nem kivonata a regény mondandójának (ahogyan a többi sem az), de egyáltalán nem is érthető az őt körülvevő, őt kérdéssé tevő, illetve általa körülvelt, általa megkérdőjeleződő szolamok nélkül (ahogyan azok sem önműle). Az Ottlik-életmű (s korántsem csupán a regények!) valójában hosszan elnyúló, több, jórészt állandó szereplő között zajló *vita* a boldogság lehetőségeinek tárgyában. Olyan vita, amit mind ez ideig, esetleg, valamiféle *disputaként* próbáltunk megérteni (azt kérdeztük: végül is kinek van igaza?), holott valójában eredetileg *dialógusról* lenne, lett volna itt szó (ahol az igazságot, az igazságokat, a személyes hitek próbára tételét az elhangzottak egésze, egymásba kapaszkodó nyálhájai próbálják megcélozni). A VEDUTA ebben az értelemben elsősorban az Ottlik-életmű kérdésségének, dialogikusságának helyreállításában, újrafelismertetésében érdekelt (s ezáltal ama hitvitán, példázaton, monologikus és szentenciózus létösszegzésen

alapuló irodalmi, irodalomértelmezői tradícióink újraolvasását is sürgeti, amelyek mind ez ideig megnehezítették, majdnem lehetetlené tették e vita dialógusként történő megértését). Az Ottlik-szöveg kérdez, nem állít – s ráadásul teljesen más ügyben, mint eddig véltük, gondoltuk. „Tény, hogy a regényperspektíva egyszerűen megfordult. Ha itt kérdés van, és nem állítás, ez azt jelenti, hogy az ISKOLA A HATÁRON a lapbangó elkurvulás lehetőség-feltételeinek kérdésére felel, és nem az egyszer s mindenkorra kivívott benső szabadság előtörténetét állítja. [...] egy regényíró azon tűnődik, mit jelent mélyebb értelemben – bensőleg, mielőttünk egészében – elveszni a szabadság számára” – összegez a nyitány felvezetéséeként Hévízi (17.).

Amikor pedig valóban elkezdí a részletes utánaszámolást (20.), azonnal belekerülünk a problémahalmaz kellős közepébe. „Az Ottlik-regény kérdésfelületét eszerint épp a kérdésesség csaknem összes nyomának eltiúntése jelzi. [...] Mondanám, általában is elkelne egy kérdésetektor az Ottlik-szövegekhez, amit lassan, finoman mozgatni lehet a sorok fölött, éppen a legkevésbé gyanús helyeknél.” (96.) És mozgatni kezdí, lassan, finoman. Az ELBESZÉLÉS NEHÉZSÉGEI három fejezetének értelmezését, a nyitányt, meg sem próbálom összefoglalni: az utánaszámolás kérdésetektoros módszere, szűk tíz oldalon, minden idők egyik legfinomabb és legösszetettebb magyar nyelvű prózaértelmezését eredményezi (92–103.). A kiinduló kérdések rendre visszazagolódnak, valósággal feltör az új anyag – s mindez olyannyira lelassított kifejtésben kerül elénk, hogy az értelmezés olvasója befogadás közben apránként akár el is sajátúthatja, bizonyos értelemben pedig egész egyszerűen kénytelen magáévá tenni az új (könyörtelen, szívós és józan) interpretációs módot. És ettől kezdve így megy tovább mindvégig: belátható méretű szövegrészek kinagyítása, kérdéskereső olvasás, a szöveg logikáját és rendjét szorosán követő gondolatvezetés, nagyon-nagyon lassú olvasás. Apránként és elképesztő részletességgel rajzolódik ki előbb az ISKOLA görbült narratív tere (110.), boldogságra vonatkozó alapkérdése (153.), apakomplexusok által meghatározott világa (168., 173., 175. – lásd még: 285.), Möbius-szalag volta (186., lásd még 334.), ismeretelméleti alapozású élet-krimi jellege (192.), majd, vele minden lényeges ponton összekötve és összevetve, az ebben a megközelít-

tásban teljes mértékben befejezettnek, kidolgozottnak, meglévőnek bizonyuló BUDA alapvetően ontológiai kérdésirányultsága (239.), névmágiája (264.), inkonzisztenciaellenessége (280.), a „koronás csönd” mítoszával leszámoló, a hallgatás szent uroborosz-gyűrtűjét hallgatag rianások hálózatára cserélő akarata (289.), biánkó happy endje (299.), nő- és tisztaságközponúsága (314.), a megírás, az emlék és a tönkretétel fogalmai körül forgó nyelvfilozófiája (324.). Az ISKOLA és a BUDA aprólékos olvasásának összefoglalhatatlanul gazdag részeredményei mindeközben azáltal terjednek ki végképp az életmű többi területére, hogy a HAJNALI HÁZTETŐK és A VALENCIA-REJTÉLY a nagy művek előkészületeiként, kísérleti laboratóriumaiként értelmeződnek (106.), közéjük pedig finoman, gyöngéd vízjelként beépül a Próza, mint eddig szinte alig-alig észrevett, rejtőzködő közép. (Saját tapasztalataim szerint a VEDUTA által javasolt újraolvasási mód – éppen ezért – a Próza megítélésében eredményezheti a legjelentősebb változást: utánaszámolás végett elsősorban a kerettörténetet [CZAKÓ HALÁLA az ÚJ NEMZEDÉKBEN, AUGUSTUS RÓMÁBAN /1947-ben/] és a HÁBORÚ UTÁN [1945–56] című blokk utolsó három írását [CERUJAJEGYZETEK, MAGÁNYOS HEGEDŰSZÓ, „PAT”] javaslom újraolvasásra.)

Amikor pedig végül az értelmezés, már-már aggasztó tökéletességgel, végleg összegződné, s ennyiben egészen az idézhetőségig visszagyűszűsödne, a figurális kompozíció végső értelmezésében (*Errator*páros: Bébé és Medve, *Korrektor*páros: Szeredy és Hilbert – valamint a Nők, egyre erősödő szereppel: 300–301.), vagyis amikor szép lassan – ki lehetett volna találni előre – végre összeállni látszana a Nagy Bridge-party, akkor (a legjobbkor) mégiscsak felmerül a kérdés: „vajon lehet-e az Ottlik-nagyregény kulcsfiguráit egy általánosabb, elvontabb modell képviselőjeként értelmezni?” (309.) Magyarul: akarjuk-e mind e bonyolult szépségeket (végezetül, összegzőképpen) belefűllasztani az allegorézis mocsarába? Hévízi válasza példás. Akarjuk, nem akarjuk, nem lehet: Ottlik szövegei néhol (BUDA, 309., 328.) átútik a figurahatárt: „Medve és Bébé egynek mutatkozik” (309.). A magyar nyelvű szövegértelmezések történetének kivételes pillanata ez a mozzanat. Talán elérkezett az ideje, hogy arra is rákérdezzünk, hogyan jöhetett létre mindez.

III. Olvasás (bármilyen hasznos alkalmazható)

Azt nagy nehezen ugyan, de nagyjából talán már korábban is megértettem, hogy az „Anything goes!” helyes magyar fordítása nem az, hogy „Minden mehet!”, hanem – mondjuk – inkább valami olyasmi, hogy „Minden egyéb megfontolást félretéve: bármiféle megközelítési mód, vizsgálati módszer bátran alkalmazható, ha az az adott tárgy és az adott kérdések együttállása esetében bármiféle, akár a legkisebb, számunkra értelmesnek és fontosnak látszó eredménnyel is kecsegtet!” Valóban, ténylegesen eszerint eljáró magyar nyelvű szövegértelmezéssel azonban mind ez ideig egyetleneggyel sem találkoztam: soha, sehol, senkitől.

Ismét mondom: a VEDUTA radikálisan újszerű, az Ottlik-életmű egészét illető értelmezői alapállítása, fő vonalaiban – azt hiszem – jól, szinte veszteség nélkül kivonatható. A kötet valódi teljesítménye azonban megítélés szerint az, hogy megalkot, színre visz egy olyan olvasási módot, amelynek szövegközelebb, mondjuk: középszintű részeredményei gazdagságuk és bőségük miatt összefoglalhatatlanok ugyan, ám létrejöttük folyamatának ábrázolása ugyanakkor olyannyira részletes, hogy az olvasó, saját Ottlik-olvasása közben, immár szinte kénytelen e módszer szellemében eljárva folytatni a vizsgálódást. Kapott egy jó eszközt (kérdésetektort). Nézzük meg hát közelebbről.

„Ha nem tudja, hát nem tudja, gondoltam. Nem tudom én sem. Egy költő mindig csak magára gondol, még ha másra is, látszólag. Igaz, hogy azért költő. Meg az is igaz, hogy nekem is ilyesmiken jár az eszem, volt-életlen, összetartozáson, a helyzetben, ami van. Gondolni erre tudok egyedül. Pedig utána kellene nézni, Ildi miatt, az Ottlik-ügyeknek.” (19.) Ez az idézet a VEDUTA (Hévízi által írt részeinek) legszembeötlőbb és legmeghatározóbb stílári (s ennyiben persze: módszertani) tulajdonságára kíván példa lenni. Arra nevezetesen, hogy a könyv mindvégig ottlik (retorikájú, lejtésű, ingású) mondatokban van megírva. Az értekező nyelv számos interpretatív eszközt mozgat (a kiinduló kérdéseknek megfelelően különösképpen erős, szinte folyamatos a narratológiai szemlélet jelenléte), de emez eszközök nyelvét szinte sohasem hozza magával az értelmezésbe: beolvastja Ottlik grammatikájába és lexikájába. Talán azért, mert a módszer nyelvén vizsgálódik, de az eredményekről már

a tárgy nyelvén számol be. Nem tudom, lehetséges-e egyáltalán ilyesmi (módszer és nyelv összekapcsoltságát ennél szorosabbnak szokás elgondolni), ha azonban valóban létezik itt egy efféle (közlés előtti) fordítás, konvertálás, akkor én azt, az értelmezések olvasójaként, melegen üdvözlöm: meglehet, hogy az értelmezői nyelvek Babelében valóban a tárgy nyelve lehet a(z egyik) *lingua franca*. A vizsgálat tárgyának nyelvével történő értelmezői azonosulás mint az impresszionista kritika zárványa ugyanakkor persze erősen problémás, hallgatólagosan és kimondva egyaránt régóta tilalmazott eljárás a magyar irodalomtudományban. Az első mottó („Azt szeretném, vagy azt szeretném hinni, hogy amit igazán regénynek nevezhetünk, abba nem lehet behatolni nem regényírói eszközökkel.” Ottlik: A REGÉNYRŐL) kontextusában azonban ez a nyelvi magatartás erről az oldalról nézve is legitim eljárásnak tűnik: ha egyszer nem regényírói eszközökkel nem lehet behatolni a regénybe, valamint ha a megértés lehetősége magában az elmondásban van (59.), hát hatoljunk be regényíróikkal, a regényíróival, az ottliki stílussal! E választott értelmezői nyelv teljesítőképességét, nagy horderejét látva legalábbis felmerül: igen, lehetséges, hogy a nyelvi fordulat után újra az *ügyírás* lehet a megértés (egyik lehetséges) módja. Mint a (kritikai műfajok létrejötté előtti) régiségben: az *interpretatio* – az *imitatio*. Csak ha követed (s közben megpróbálsz felülmúlni), akkor értheted meg.

A könyv másik meghatározó jegye a megértéshez történő póre, durva, türelmetlen, megalkuvást nem ismerő odafordulás. Az irodalomtudományi szakma szövegeiben, valljuk be, nagyon gyakori, hogy a kurrens trendek diktálta kérdéssírányok már-már kiölik, ideiglenesen feledtetik, vagy ha esetleg azt sem, hát legalábbis elfedik a személyes egzisztenciális téteket. A VEDUTA-t ezzel szemben egyetlen dolog foglalkoztatja, de az aztán teljes, szinte zavarbaejtő nyíltsággal: az Ottlik-szövegeknek a szerzők számára nyilvánvalóan létfontosságú (újra megantultam tőlük ezt a szép, régi szót) *mondanivalóját*. S e cél eléréséhez képest számukra minden egyéb megfontolás másodlagos. Nem okoz problémát még az sem, hogy a detektívrégény ottliki sémája miatt a megértésnek ezúttal a (szintén régóta tilalmazott) *megfejtés* formáját kell felöltöntenie. Nem, mert csak a megértés, a megértés eseményének elő-

idézése, *történetese* (86.) számít. Nem feltétlenül szükséges előre rögzítenünk elméleti álláspontunkat. (Úgyis meg fog változni közben.) Nem feltétlenül szükséges előre rögzítenünk kritikátörténeti helyünket. (Úgyis csak onnan vagyunk képesek beszélni.) Nem feltétlenül szükséges felmondanunk az előttünk járók értelmezéseit, majd pontról pontra cáfolnunk és törölnünk őket. (Lehet, hogy törpék voltak, lehet, hogy óriások – mi mindenképpen az ő vállukon állunk.) Van egy történet, amelyet meg kell értenünk. A megértés ebben az esetben megfejtés kell hogy legyen. S ha ehhez valami közelebb vezet, akkor az a valami alkalmazható. Tematikus olvasás, textológia, régivágású pszichoanalízis, filológia, klasszikus intertextualitás, motívumvizsgálat, összehasonlító irodalomtudomány, idézetvadászat, radikális konstruktivizmus, olvasási utasítások keresése, olvasástörténet, narratológia, dekonstrukció, referenciális olvasás: *bármí* mehet. Csupa leltott, lejárt, lesajnált, de legalábbis össze nem illő s ráadásul alig-alig jelzett elem – s ez a veleges egész (talán *pragmatikus, minimalista irodalomelméleti szinkretizmusnak* nevezném leginkább) mégis működik.

Mert, igen, néha nem árt, jó strukturalista módjára, egymás mellé illeszteni az azonos tárggyal foglalkozó cédulákat, s megalkotni belőlük valamiféle rétegendet (123.). És igen, érdemes odafigyelni az ISKOLA-ban kölcsönadott könyvek címére, mert könnyen kiderülhet, hogy A „BOUNTY” LÁZADÓI című Verne-novellához rövidege miatt a húszas évek Magyarországnan rendre hozzákötötték A BÉGUM ÖTSZÁZ MILLIÓJÁ-t, amiben a jó főhős neve éppen Marcell, a főgonoszé meg, hogy, hogy nem: Schultze (126. – s amiről egyébként Ottlik a legendás elbeszélés, az életmű egésze tekintetében központi jelentőségű MINDEN MEGVAN szempontjából is nagyon fontos, A KARÁCSONYI NÉMA című 1946-os írásában, természetesen, úgy nyilatkozik, hogy sohasem olvasta). Igen, néha érdemes feltételezni, hogy egy irodalmi szövegben szórványyszerűen igenis létezhetnek teljesen egyértelmű jelzések (130.). Igen, meglehet, hogy valóban létezik egy szöveg értelmezésében *helyes eljárás*, lehet, hogy az bele van kódolva a szövegbe, s még az is lehet, hogy maga a szerző kódolta bele (208.). Igen, jó tudni, hogy Duino van a trieszti öbölben (233.), mert akkor megérthető, hogy miért gondolja Lexi éppen azt, hogy „*Ki beszél győzelemről?*

El kell viselni, ez minden.” (234., lásd még 277. skk.). Igen, a „hídpénz” szó, illetve az 1944-es Nagyváradon (Johann Sebastian) Bachot játszó Szeredy jelenetének megértéséhez, úgy tűnik, valóban újra végig kell olvasni az ÍGY ÍRTOK TI-T (256–259.). És, igen, valóban, a BUDA megértéséhez talán mégsem teljesen mellékes tudni, hogy Sztálin épp 1953 márciusában halt meg (279.).

És aztán ha mindehhez még hozzákapcsoljuk azt a megingathatatlan hitet, hogy a megértés, bár mindig, szükségszerűen *félbreértés*, ám néha-néha talán túlléphet a szükségszerűnek vélt részlegességen, vagy legalábbis törekedhet, érdemes törekednie valamiféle *teljességre*, az egész mű totalitásának befogására (336.), továbbá ha mindezt kiegészítjük a véletlen egybeesések interpretatív hasznosítására való egyrögzött hajlammal (pl. – szerintem – 286.), s mindehhez megalkotunk egy kifejezetten mindentudásra törekvő interpretatív elbeszélőt (pl. – szerintem – 170., 293.), akkor akár már csinálhatjuk (számolhatjuk) is utánuk.

IV. Minden megvan?

A VEDUTA a legalapvetőbb kérdésekkel szembeállító, megrázó és felforgató olvashatóság. Egy kifinomult és megszállott s számomra különösképpen közeli Ottlik-olvasó azt mondta például róla, hogy ha ennek a könyvnek igaza van, s az Ottlik-életműnek immár tényleg nem az az a tulajdonképpeni mondandója, mint eddig, akkor ez a megváltozott Ottlik-életmű ettől fogva a legkevésbé sem érdekli már őt. (Iszonyattal és elborzadva fordítja el tőle tekintetét – mint a nagy Hermite azoktól a függvényektől, amelyeknek nincs deriváltjuk.) Én azonban úgy gondolom, a VEDUTA épp arról szól, hogy a zakóink és lelkünk érinthetetlen és titkos szerkezetéről, a világ keserű ismeretéről és a szabadság enyhe mámoráról szóló sok-sok himnikus óda, ahogy megszenvedett saját életbölcösségeink is mind, csak akkor ócska *bakadumák*, ha – mint eddig – állításként s nem kérdésként értjük őket. Ha elleljejtődik – folyton ellenőrzendő – hipotézis voltuk. A lappangó elkurvulás elsőleges lehetőségfeltétele az a hit, hogy a benső szabadság boldogsága *egyszer s mindenkorra* kivívható. Épp e hit létrejöttének (állandósulni veszélyesen hajlamos) pillanatában, a *minden megvan* tragikomikusan tartós elbizakodottságában veszhetünk el mivoltunk teljes egészében a szabadság és a boldogság számára.

Az Ottlik-életmű Jakus Ildikó és Hévízi Ottó értelmezésében olyan szöveg, amely poétikája által képes arra, hogy a belső épség megletétét újra meg újra kínnal kérdéssé tegye: folyamatos készenlétre, épségadataink ellenőrzésére biztat, s ugyanakkor megakadályozza, hogy tartós érvényességűnek véljük pillanatnyilag fellelt (pozitív vagy negatív) eredményeinket. Olyan pillanatokra vágyik s ébreszt vágyat, amelyeknek tartóssá válásától retteg s elriaszt: a jelenlét metafizikája ellen kevesen harcoltak ennél szívósabban s fortélyosabban. Egy örökös antológiadarab (CSILLAG-SZÓRÓK AZ ÉJTSZAKÁK, 1946) alábbi, unalomig ismert részletében mégis csak most, a VEDUTA elolvasása után voltam képes észrevenni, hogy a csillagok híres, gyönyörű mondatának az ép (éppen benne – a mondatban – kételkedő) emberi tekintet az előfeltétele: „*Amit akar az ember, és amitől fél, az a változás. A csillagok végtelen állandóságukkal arra figyelmeztetnek, hogy lényegében úgysem változik semmi, hogy mindaz, amit remélünk, s mindaz, amitől félnünk, alapjában lényegtelenek és mulandóak. Aztán meg amitől igazán rettegünk, az az, hogy talán mi magunkban változik meg, romlik el valami képesség, vagy boldogság, vagy tisztaság, ami gyerekkorunkban a miénk volt. S hogy ez nem veszett el, hogy ma is önmagunk vagyunk, ezt mondják a csillagok, ha felnézünk rájuk rossz éjszakákon, és úgy tudjuk őket látni éppen, mint valaha. Visszanéznék hű, közönyös fényvel, és azt mondják: az vagy, aki voltál, ne idegeskedj.*”

Szilasi László

A LAPHROAIG-PERSZONALITÁS

Békés Pál: *A büntárs*

Palatinus, 2004. 371 oldal, 2400 Ft

(*A képiró. Mozgó Világ, 2003. március–december*)

Well, ha szereted a Laphroaigot, már értesz minket. Nagyjából így hangzik a szóban forgó whisky-márka kedvelőiből alakult nemzetközi baráti kör jelmondata. Békés Pál regénye minden biznnyal fordulatot jelent ennek az italféleség-

nek a hazai megismertetésében: az övéhez fogható vehemenciával folyékony élvezeti cikk fogyasztására szépirodalmi mű nem kapacitálta a magyar olvasókat Örkény István IGYUNK TÖBB HÁRSFATEÁT! című munkájának megjelenése óta. Külön köszönet illeti a rémisztő íráskép kiejtésének (*lafroj! lafroj!*) tudatosításáért; és a magam nevében is rokonszenvemről biztosítom őt a kanadai Bourbon-féleségek megvetőleges szöbáhozataláért. Ha már whisky, legyen legalábbis ír vagy még inkább skót. Füstös, sötét, kemény, de sohasem érdes, ütős, de nem letaglózó, és a hatásából másnapra az érzékek, főként a hallás ingerlő kiélesedése maradjon viszsza, némi dekoncentrálttság kíséretében, ne fejfájás és hányinger. Mindezek tekintetében A BÜNTÁRS (illetve elődje, a *Mozgó Világ*ban megjelent A KÉPIRÓ) főhősevel/narrátorával – akinek neve nincs, nevezzük tehát (a Heltai-hőstől megkülönböztetendő csupa kisbetűvel) *nagy senkinek* – mélyen egyetérték. Laphroaig-fogyasztónak lenni már jelent valamit: elvégre a lerészegedésnek kultúrája van, már-már művészete, s így a különböző italféleségek kultiválása akár a zene egyes fajtáihoz való vonzódás (dzsesszkedvelés, blues-rajongás stb.) mintájára is elgondolható.

Szimptóim kinyilvánítása után arról is ejtenem kell néhány szót, amivel kevésbé tudtam megbarátkozni: a regény íródásának történetéről. Az előszó és a fejezetről fejezetre visszatérő jelzések szerint *nagy senki* előzetes letartóztatásban van, a regény nem más, mint írásban tett vallomása egy bizonyos bűnügyben. Ezekben a szövegrészekben a beszélő gyakran említi, hogy nem ért az íráshoz, magát tökéletesen műveletlennek mutatja, és elnézést kér fogalmazásbeli sutaságaiért. Régi fogás ez, főként a XVII–XVIII. századi (angol) elbeszélő prózában találkozunk vele Swifttől Sterne-ön át Fieldingig és Richardsonig, a PAMELA szerzőjéig. Az a legfőbb hátulütője, hogy ha tényleg sikerül dilettáns szöveget alkotni, azt nem nagy öröm olvasni, ha pedig nem, akkor hiteltelenné válik a narrátor beszéde. Békés azt az utat választotta, hogy művészi megoldásoktól tartózkodó, tárgyilagos nyelven ír, és csak annyiban ironizál, amennyiben olykor egy-egy émelyítő szóvirágot illeszt szövegébe, azzal a megjegyzéssel, hogy „*ezért biztosan megdicsért volna Dolmán tanár úr*”. Az ilyen „előszerződés” az olvasóval a modern értelemben vett regény kialakulásának idején arra szolgált, hogy fel-

mentse a szerzőt az amúgy kötelező bölcseledek és a latin auktoroktól citálendő memórierek felmondása alól. Ma inkább arra való, hogy az író megteremtse ironizáló elbeszéléseinek reális beszédközegét. Békés ezzel szemben éppen ezekben a kitérőkben fogalmaz meg egyre valószínűbb közléseket: köszönetet mond őreinek az emlékek felidézését megkönnyítő whiskyért, és a túlzásig fraterizáló hangot enged meg magának. Nézetem szerint helyesebb lett volna magát az íródás fikcióját is két rétegre bontani, egyfelől egy halálosan sivár, szürke, „valódi” börtönlétre, másrészt egy hangsúlyozottan gyermeteg, „az élet császára If várában” vagy „nem kell mindig kaviár” típusú képzelgésre. Békés arra törekedett, hogy a kettőt egyben jelenítse meg, és ez túlságosan is megkötötte a kezét.

Maga a történet nagyjából három síkon bontakozik ki. Elsőként adott az utóbbi évtizedek Magyarországnak a mintájára konstruált regényvilág, melyben a szereplők – a szerző kortársai – nevelkednek és felnőnek (már amennyire): az 1960-as évek iskolája, majd a rendszerváltást követő évtized meglehetősen leegyszerűsített társadalmi közege. A kettő között, az 1970-es évek végétől 1989-ig *nagy senki* a világ egzotikusabb tájain bolyong, lévén kiszuperált szovjet harcokszialkatrészekkel üzletelő külkereskedő. Mozgásterén kívül esik a „szabad világ” teljes egészében, hiszen ott ellenséges fegyverüzérnek számítana: elsősorban a déli szovjet köztársaságokban fordul meg, majd kényszerűségből a Krím egykor elegáns üdülővezetében, és idejét javarészt a polgárháborús Afrika országaiban tölti, előbb nagybátyja főnöksége alatt, majd annak halála után önállóan seftelve a halálipar ócskavásával.

A második szint *nagy senki* személyiségében épül. Minthogy hősrünk buta, érzéketlen és primitív személyiségű ösztönlény, ezen a szinten a háttér sötétsége az uralkodó szín, melyre csak néha rajzolódik egy-egy éles érzéki benyomás, ami azután rendezi és tagolja életének folyamatát. Ezek a benyomások az intellektuson kívül rekedve, közvetlenül hatnak életézésére és önészlelésére. Három hangról és három képről van szó, melyek egyfajta „érzéki ikonográfia” rendszerébe illeszkedve engednek felsejleni bizonyos fejlődést a történetben.

A három hang, mely fordulatot hoz a főhős életében: a kattogás, ahogyan az érettségi utá-

ni kerti evészet-ivászatról hazafelé menet egy lerágott nyúlbordával ütögeti a híd korlátját, mintegy az időt megjelenítve („*úgy kattogott, mint a vacogástól összehokoccanó fogak*”); a roppanás, ahogyan az elhagyott afrikai csatatéren egy elszenesedett kéz csontjai törnek össze a lába alatt; és a női test csattanása az utolsó oldalakon. Mindhárom hang azt jelzi, hogy a történet centrumában álló ember és a világ kapcsolatában fordulat következik, életének egy-egy periódusa lezárul – ahhoz a rakás keletlenetlenséghez képest, melyek között már sikerült berendezkednie, még rosszabbra fordul minden.

A három kép közül az első egy falfirka az iskola tetőterében, melyet (alaptalanul) neki tulajdonítanak. A kép az iskola igazgatóját ábrázolja intim testhelyzetben, ezzel a kísérőszöveggel: „*Nem divat a kecskeszakáll, / nyög a diri, mikor kakál.*” *Nagy senki*t már a pusztá gyanú alapján majdnem kicsapják, csak a rajztanár szavéleménye menti meg, mely szerint az ő rajzórán nyújtott teljesítménye és a falfirka könnyű vonalvezetésű rajza „*kizárja az azonoskeszűséget*”. Valószínűleg Lektor Vincének, a főhős legjobb (megint csak: már amennyire) barátjának a keze munkája lehet, de ez végül nem bizonyosodik be. A második kép egy épülfélben lévő afrikai templom falára rótt pontpont-vevőcsöcske emberalak, amit *nagy senki* a „varázsló” személyes kérésére rajzol a friss vályogba, de valami félreértés folytán kis híján meglincselik a helyi lakosok; csak kuncsaftjai, a kormánykatonák tudják kiszabadítani szorult helyzetéből. Sohasem tudja/tudjuk meg, hogy a firka kezdetlegessége volt-e a baj vagy maga az emberábrázolás (mozlim közösségről lévén szó), esetleg az, hogy ami otromba firkának tűnt a sötét bőrű papi férfiu addig elkészült díszítményeiből, az valójában kalligrafikus KORÁN-idézet volt, és a fehér idegen dolga ennek befejezése lett volna. A harmadik kép egy osztálytalálkozón készül a falra mázolt ételmaradékból, háztartási hulladékból, kozmetikumokból és minden egyébből, ami Lektor kezébe akad. Egy gazdag volt osztálytárs házának üvegfalára Bokornak, harmadikos korában szörnyethalt osztálytársuknak a portréja kerül, és ennek a falra mázolósa során döbben rá az éppen összeomlott életű Lektor; hogy művészi tehetséggel rendelkezik. Ez tehát az a három kép, melynek felvillanása szignálja a történet egyes szakaszait. Van azonban

egy negyedik kép is, melynek elkészülte valójában a regény egészének a gerincét adja: az emlékepeződokat felfűző szabadtéri falikép. A könyv kerettörténetének elején a főhős egy strandra érkezik, autója csomagtartójában festékekkel és egyéb kellékekkel. Barátja már várja. A kitérőket összekötő (nem igazán eseménydús) főszál lebomlása során fokról fokra kiderül: a két főszereplő azért időzik a lórögi strandfürdőn októberben, hogy Liktor Vince faliképet fessen a kabinsor hátsó betonfalára, derűsebb, a nyár örömeihez illőbb külsőt kölcsönözve a komor építménynek. A kép tényleges megfestése csak az utolsó fejezetekben kezdődik, és ekkor derül ki, hogy valójában afféle képregény lesz ez, mely minden kockájában a rég meghalt Bokor zuhanását ábrázolja a pécsi dzsámi tetejéről, ahová a tériszonyban szenvedő fiú egykor azért merészkedett fel Liktorral együtt, hogy közös szerelmük tárgyát, Éberfy Ottiliát elkápráztassa. „*A lebegő Bokor talán még élethűbb volt, mint a portré, melyet Tukának házának üvegfalára maszatolt az osztálytalálkozón. Az ötméteres figura alatt kusza, összeolvadó jelenetek, zavaros csoportok, emberek tucatjával, ismerősök, ismeretlenek [...] A háttér üres maradt, az alakok a levegőben lógtak, a képek nem volt mélysége, a réges-régi freskókra hasonlított, ahol a közeli nagy, a távoli kicsi, de a kicsik és a nagyok összevegyülnek.*” Talán nem túlzás azt mondani, hogy ez a történetet elbeszélő tabló magának a regénynek a képszerű megjelenítése önmagában. Pannó, kifestőkönyv vagy képregény... nem is tudom.

A realitás illúzióját keltő első és az érzéki elemekből szerkesztett második alatt rejelő harmadik szint egy metaforikus történéslánc, melynek alapelve a névvarázs, egy mágikus, mitikus, ősi rend érvényesülése a szereplők életében. Valójában a regény névtelen központi alakja mellett feltűnő főszereplőknek – Liktor Vincének, az ismeretlen keresztnévű Bokornak (akiről azonban tudni lehet, hogy szüleinek a neve eredetileg Busch volt, és a fiú határozott szándéka, hogy felnőttkorában visszaveszi ezt a nevet) és közös szerelmüknek, Éberfy Ottiliának – a sorsa a könyv nyelvi közegeben már akkor megíratott, amikor a nevük először elhangzik. Liktor Vince utóneve a latin eredetű Vincentius (*győztes*) rövidült formája. Aki vele kerül konfliktusba, nyilván rosszul végzi. Családneve, a Liktor a római előkelőket kísérő szolgák nevéből ered, akik

veszőnyalábbra foglalt fejszét, faszest tartottak a kezükben, azt jelezve, hogy uruk csakugyan élet és halál ura. Az ő tisztük volt az is, hogy gazdájuk parancsára a bűnösöket elfogják, és az ítéletet rögvest végre is hajtják. A Bokor név látszólag jelentés nélküli. Ha azonban észrevesszük, hogy ez valójában csak álnév, amit a Busch helyett kényszerűségből használt viselője, arra is gondolhatunk, hogy ez a szó nemcsak bokrot jelent németül, hanem csokrot és egyes összetételekben vesszőköteget, rőzsét is. (Az alapszó *bokréta*, *sisakforgó* jelentéseihez társítható a *Buschbett* = *rőzseágy*, *rőzseborítás* kifejezés is. Persze frappánsabb lenne a *Reisig*, *Reisigbund* vagy éppen a *Faschine* szó használatát, de ezek nagyon erőltetetten hatnának családnévként, és a *Rőzse* mint magyar családnév inkább különös, mint jellegtelen, tehát az író céljának nem felelt volna meg.) Ez a név tehát azt sugallja, hogy viselője pusztá tárgy – akár a licor kezében. És csakugyan: cselekedeteiről szinte semmit sem olvasunk, mindig csak Liktor Vince kezdeményezéseire, illetve a külső körülmények kényszerére válaszol, egy fel nem ismert hatalom fel nem ismert célja érdekében használt eszközként. Kettejük közös szerelmének, Éberfy Ottiliának a keresztnéve a germán Ode férfinév női megfelelője, és örökséget, örökölt vagyont jelent. Bizony, a vetélytárs halála után úgy marad Liktorra, mint valami hagyaték, a szó régies értelmében vett „hagyomány”, aminek a hatása alól évtizedekig nem szabadulhat. Hogy végül hogyan öröklí őt *nagy senki* a könyv utolsó oldalain, az maradjon meglepetés azoknak, akik csak ezután szeretnék elolvasni a könyvet. És hogy miért Éberfy? Talán azért, mert korántsem az *álmok hölgye* ez a lány, nagyon is realista. Amint lehetőséget kap rá, eredményesen veri ki osztálytársra, szerelme és később férje fejéből a kamaszos számárságokat. De talán azért is, hogy régies és kissé mesterkéltséggel hangzásával a gyakran szintén a beszélő nevek önműködésére alapozott szentimentális regényhagyományt, Bessenyei György, Kazinczy és kortársai szellemiségét idézze fel.

A történet e mágikus-metaforikus szintjének a részletekbe meő kidolgozottságát jellemzendő nézzünk meg még egy csekély jelentőségű mellékfigurát, a főszereplő üzletársát, beosztottját, majd helyettesét és boltvezetőjét. (Amikor a partizánipar túlságosan veszélyessé válik, és a magyar szocializmus is összeomlik,

nagy *senki* kiszáll a fegyverbizniszból, és – híven nagybátyja tanácsához: „*A hosszú élet tilka a kispálya. [...] Az alkatrész*” – műszaki áruházat nyit az egykori KGST-országok gyártmányainak bontott darabjaiból.) Az illetőt, aki a maga félrehúzódnó módján tökéletesen érvényesül, és megússza a komolyabb konfliktusokat, Tronda Lászlónak hívják. A László név a szláv Vladislavból ered, majd szóösszetétel hatalmat és dicsőséget jelent együtt. Családneve azonban, a Tronda, egy parányi sziget, a Shetland-szigetek melletti füzér egyik darabja (East Burra, West Burra, Tronda). Ennek az embernek a hatalma és dicsősége tehát csak a maga aprócska világában érvényesül, de ott töretlenül. Ez a névmágia működik mindvégig a cselekmény kibomlása során, és csak egy dolgot nem tudunk: ki az a hatalmasság, akinek a nevében Liktor képei *mene-tekelt* hirdetnek, akinek parancsára „bárdja le hull”, s végül maga a *nagy senki* is elbukik a szó szoros értelmében. Arról nem is beszélve, hogy aztán Liktor, a „jelhordozó” is semmivé válik, elillan a regényvilág közegéből. Vajon ki vonja magához, ki emeli ki a képzelet univerzumából? Ezekre a kérdésekre nem kapunk választ: ebben a tekintetben az írónak nem volt módja (vagy nem állt szándékában) állást foglalni.

Ennyiből is kiderül talán, hogy a regény szerkezete, mechanizmusa, jellemei, világa, egész működése igen pontos és tudatos tervezőmunka eredménye. Nem tudom, igazam van-e, de az a benyomásom, hogy előbb a munka terve készült el, majd a vázlata, a fejezetek terve és vázlata, a jelenetek, a fordulópontok kijelölése, az egyes részek terjedelmének meghatározása és végül maga az aprólékos terv kidolgozása következett. Minden bizonnyal jó módszer ez, főként, ha tudjuk, hogy a mű első megjelenése folytatásokban történt. Én biztosan unatkoznék munka közben, ha ezt a metódust kellene követnem; azt szeretem, ha magát a történet világát pontosan ismerem, de már arról sincs fogalmam, hogy a következő mondatban mi fog történni. Szerencsére nem vagyunk egyformák, és ebben az esetben a fegyelmezetten és kellő szakértelemmel végzett munka fordulatossá, élvezhető regénnyel eredményezett.

Mindössze két dolog nem világos előttem. Az első az, hogy Békés miért akarta elmondani egy jelentéktelen figura érdektelen (jóllehet technikailag érdekessé formált) történetét.

Az a benyomásom, hogy talán két ambíció mozgatta egyszerre. Egyrészt szeretett volna végigmondani egy hosszú elbeszélést magáért a gesztusért. Jelentékeny motiváció lehet ez, hiszen sokat emlegetjük a magyar irodalomban a regényfolyam szakadozottságát, hiányát. Márpedig a regény az újkori próza vezető műfaja, a novella csak amolyan melléktermékeknek, műhelyforgácsnak számít. Másrészt az is lehet, hogy Békés néhány szikrázóan éles *kis* történetet akart elmondani, novellát talán, vagy még annyit sem, de tudta, hogy a kutya sem figyelne oda rá. A regény tehát a váz, amire az epizódok szerkezeti elemeit illesztheti. A filmforgatás, az érettségi bankett estéje és éjszakája, a dzsámi tetején való egyensúlyozás, a harcokszalkatrész-telep, az afrikai harcter, az érettségi találkozó képei – ezekre az epizódokra gondolok.

A másik dolog, amit meghökkentőnek talállok és nem értek tisztán: lehet, hogy ennyi tudatosság ellenére Békés egy olyan alapvető kérdést nem tisztázott magában, mint a főszereplő személye? Az első megjelenéskor A KÉPÍRÓ volt a mű címe, ami arra utalt, hogy a történet Liktor Vincéről szól. A BÜNTÁRS ezzel szemben nyilvánvalóan a névtelen narrátor élettörténetét mondja el. A könyv 267. oldalán van másfél mondat, ami fényt vethet erre a képtelenségre, ha magyarázatot nem is adhat rá. Így hangzik: „*Más hiányzott. Talán én magam...*” Ez persze szörnyen didaktikus, a regény egészéhez méltatlanul lapos tantétel. Így folytatódik kicsit odébb: „*Az újra főszerepet játszó lafroyg [...] csak az egyre vastagabb hiányérzetet fedte el.*” Igen, ez így van. Liktor Vince, akit az élete, jelleme és sorsa talán érdemessé tehetett volna arra, hogy egy regény főalakja legyen, sajnos nagyon ritkán bukkant fel a mesében, *nagy senki* pedig nem *hordozza* a történet terhét. Kicsinek, jelentéktelennek bizonyul hozzá.

A hullagári cuccal seftelő nagybácsi ironikus Tamási Áron-antifrázisa – „*Azért vagyunk itt, hogy másutt legyünk. Másutt. Mindig másutt kell lenni!*” – az egész történet alapeve is lehetne. A regényben azon a helyen, ahol *mindig éppen ott* kellene lennie annak a valakinek, aki alkalmas az olvasói szimpátia kiváltására (amennyiben az írónak lettek volna efféle szándékai), csak a máshol levőnek az árnyéka, a nevesincs Laphroaig-fogyasztó hiányidentitása áll.

SÁTÁNI (KON)TEXTUS

Salman Rushdie: *Sátáni versek*
Konzorcium, 2004. 686 oldal, 3480 Ft

A SÁTÁNI VERSEK először 1988 szeptemberében jelent meg angol nyelven, több mint tizenhat évvel ezelőtt. Fél év múlva, 1989. február 14-én, közvetlenül a regény amerikai megjelenését követően, Ayatollah Khomeini kimondta Rushdie fejére a halálos ítéletet, bujkálásra késztetve ezzel az író és veszélybe sodorva a regény fordítóinak, védelmezőinek vagy akár árusítóinak az életét. A botrány gondoskodott róla, hogy a SÁTÁNI VERSEK Rushdie legismertebb írásává válják, és arról is, hogy rendkívül nehéz legyen „csak” irodalmi szöveggént olvasni a regényt. A *fetva* egy olyan vallási és politikai kategóriák által meghatározott értelmezési keretbe helyezte a SÁTÁNI VERSEK-et, amelyet tulajdonképpen máig sem tudott maga mögött hagyni. Legjobb bizonyítéka ennek a 2004 tavaszán megjelent magyar fordítás, amely tizenhat éves késséssel, a fordító nevét nem vállalva látott napvilágot.

Mielőtt igazságtalanok lennénk a fordítással, jegyezzük meg, hogy a szöveg rendkívül nehéz: Rushdie legösszetettebb, legszerteágazóbb regényéről van szó. A fordítás ötletes, kreatív, másrészt azonban rendkívül hanyag: előfordul, hogy kimaradnak szavak, és ezért értelmüket veszítik a magyar mondatok. Máskor mondatok, akár fél bekezdések is hiányoznak, ha túl bonyolultnak bizonyul az eredeti szöveg szintaxisa.¹ Gyakran túl sokat enged meg a fordító magának, helyenként szinte átírja a szöveget, vagy éppen megfosztja intertextuális utalásaitól.² Gyakorik az egyszerűsítések, egy mondatot akár két-három mondatként tolmácsol a magyar szöveg, máskor pedig a fordító félmondatokat, mondatokat hozzáír az eredetihez, és mintha túljátszaná az eredeti szöveg pajzanságát, még játékosabbá teszi az egyébként sem visszafogott szöveget. Így lesz az eredeti szöveg „*icewoman*”-jéből három jelző eldobigyeztetésével „*hóasszony, a hegycsöcsű, a melegpucájú jégcsapos*” (19.), hogy csak egy példát említsek a számtalan közül. Az sem lehet véletlen egybeesés, hogy a regény végén a fordító jegyzeteiként aposztrófált hatvanhárom oldalas annotáció lényegében Paul Briansnek az interneten elérhető jegyzeteiből válo-

gatott montázs, akire semmiféle utalást nem találunk a szövegben. Vagyis bármennyire hiánypótló a SÁTÁNI VERSEK magyar nyelvű kiadása, a jelenlegi fordítás sajnos elég sok tekintetben kiegészítésre szorul.

Miben rejlik a SÁTÁNI VERSEK összetettsége? Részben arról van szó, hogy a regény mindenképpen valamiféle csúcspont Rushdie pályáján: az 1981-ben megjelent díjnyertes ÉJFÉL GYERMEKEI és a két évvel későbbi SZÉGYEN után a SÁTÁNI VERSEK mintha betetőznék azt az ívet, amely a nemzet, identitás és vallás tematikáját járja körül. Akár trilógiának is tekinthetjük a három regényt, melynek utolsó darabjában valóban „elszabadul a pokol”. Néhány kritikus Joyce ULYSSES-éhez hasonlítja a SÁTÁNI VERSEK-et, és Brians több mint százötven oldalnyi annotációja is arról tanúskodik, hogy ez a szöveg elég sok munkát fog még jelenteni az irodalomárokknak. Nemcsak terjedelmében, hanem intertextuális összetettségében és aspirációiban is van némi köze a regénynek az ULYSSES-hez: mintha a SÁTÁNI VERSEK korunk hőseposza kívánna lenni, vagy legalábbis a kultúrák között vergődő, bolygó, identitását és életútját kereső „hős”, pontosabban „hősök” epikus méretet öltő története. A regény központi motívuma, a kivándorlás, egyszerre kapcsolja a SÁTÁNI VERSEK-et Joyce írásaihoz, és beszél arról, hogy a homéroszi hős huszadik, huszonegyedik századi változatának milyen lehetőségei vannak az országok, kultúrák, kontinensek közötti útkeresése során.

A SÁTÁNI VERSEK két főhőse, Gibreel Farishta és Saladin Chamcha, indiai származású emigráns. Mindketten Londonban próbálnak szerencsét, bár életútjuk igen különböző: míg Saladin gyerekkora óta Nagy-Britanniában él, és rajong az őt befogadni nem éppen kész kultúráért, Gibreel középkorúan, egy első látásra született szerelem kedvéért hagyja ott Indiát, és követi az akkor még ismeretlen nőt Londonba. Gibreel és Saladin történetét a kivándorlás két egymástól nehezen elválasztható alternatívájaként is olvashatjuk, hiszen míg Saladin isteníti az angol kultúrát, és amolyan igazi sodródó, gyökereihez nem ragaszkodó emberként jelenik meg, Gibreel már a regény első oldalain az idegen ruha alatt megőrzött indiai szívről énekel, és ahelyett, hogy rajongana Angliáért, „kolonizálni” akarja, kiegyenlítő ezzel a Brit Birodalom történelmi szám-

láját. Gyakran látjuk Gibreelt London utcáin kószálni, zsebében a „London A-tól Z-ig” atlasszal, ami rendkívül jól kifejezi a meghódítás vagy akár valamiféle „visszafordított” gyarmatosítás gesztusát: „London, itt jön a zarándok! *A város a zsebében volt: London turistaatlasa, az egész számfüles metropolisz a-tól z-ig.*” (184.)³ A kivándorlás két lehetősége mellett számos más ellentétpár is köthető a két főhőshöz, amelyek persze, akárcsak a kivándorlás alternatívái, a regény posztmodern, ellentéteket dekonstruáló természetéből következően soha nem állnak össze valódi, egymást kizáró oppozíciókká. Jó és rossz, angyal és ördög, India és Anglia ellentéte egyszerre kavarog Gibreel és Saladin alakjában, akik már a regény legelején összegabalyodnak: „*Gibreelsaladin Farishtachamcha*”-vá válnak (15.), akárcsak a történeteik, melyek az első fejezet után elágaznak, így hol az egyiket, hol a másikat követheti nyomon az olvasó, majd a regény közepén újra összefutnak.

A két emigráns először az Indiából London felé tartó repülőgépen találkozik. A gép neve Bostan, vagyis az iszlám egyik paradicsomának a nevét viseli magán, utalva ezzel az anyaországból mint paradicsomból való kiűzetés toposzára, amely megalapozza a két főhős (ki)vándorlásának történetét. Az első kép, amely az olvasó szeme elé tárul, a levegőben zuhanó Gibreel és Saladin képe, és csak oldalak múlva tudjuk meg, hogy a zuhanás élménye a repülőút, amely szerencsétlen véget ért: a repülőgépet terroristák robbantják fel, minek következtében utasai és minden darabja a La Manche csatornába zuhan. A szerencsétlenséget csak Gibreel és Saladin éli túl, akik valamiféle csodás, isteni vagy sátáni hatalom beavatkozása révén énekelni és repülni kezdenek, és így egyetlen karcolás nélkül megússzák a közel kilencezer méteres zuhanást. A zuhanáshoz rengeteg metaforikus értelem társul (a „Fall” angolul egyszerre jelent zuhanást és bűnbeszéskedést, vagyis az angol szövegben még erősebb a paradicsomból való kiűzetés analógiája), a legnyilvánvalóbb ezek közül az újjászületés, amely egyben a regény egyik legfontosabb motívuma is. Az első mondat rögtön ezzel a gondolattal indítja útjára a szöveget: „*Az újjászületéshez [...] halnod kell előbb.*” (13.) („*To be born again [...], first you have to die.*” [3.]) Soha nem derül ki, hogy miért éppen Gibreel és Saladin a két kiválasztott, akik kapnak még egy esélyt az életre, mint ahogy az sem, hogy az újjászü-

letéshez, vagyis az új kultúrában való élethez Isten vagy a Sátán segítette-e hozzá a két főhőst. Akárcsak az összes többi ellentétpár, Isten és Sátán szintén elválaszthatatlanná, összekeverhetővé válik a regényben, és ezzel tulajdonképpen meg is érkezünk a SÁTÁNI VERSEK állítólagos blaszfémiajának problémájához.

A megbélyegzést leginkább a második és a hatodik fejezet miatt kapta a regény, bár az isteni és sátáni hang összekeverhetősége valójában az egész szöveget átszövi. A SÁTÁNI VERSEK-et blaszfemikusnak nyilvánító kritikások általában a szerző „tiszteletlenségét” róják fel a regény legnagyobb vétségeként, azt, hogy Rushdie-nak semmi sem szent, míg védelmezői ezzel szemben a szólásszabadság jogát hangoztatják. Szerző és elbeszélő különbségéről egyik oldal sem hajlandó tudomást venni, legalábbis ami a botrányval foglalkozó szövegeket illeti, és tulajdonképpen a botrány egész szakirodalma arra példa, hogy hogyan törpül el mindenfajta irodalomelméleti diskurzus, illetve maga a regény is az elsősorban politikai és vallási kérdések hátterében. A helyzet elég ironikus, hiszen ezek a végtelenül polarizált, egymással vitázó álláspontok pontosan olyasféle fekete-fehér, „jó” és „rossz” alternatívák által meghatározott diskurzusba sorolják a regényt, amelyet az a legkevésbé sem tűr, és amely ellen minden szinten „érvél”.

A SÁTÁNI VERSEK nem hajlandó fejet hajtani semmiféle „magától értetődő”, erendendőnek hitt vagy eredendővé tett idea előtt: nemcsak a hit, de ugyanúgy a hovatartozás és az identitás kérdése is kételkedő, posztmodern keretbe kerül a regényben. Az elbeszélő kérdez és játszik, mindennel és mindenkivel, az olvasóval, a történelemmel, önmagával, és valóban, Mohamed próféta életét sem szent és sérthetetlen relikviaként kezeli, hanem kérdőjelekkel teli történetként. Nem is Mohamednek nevezi a prófétát, hanem Mahoundnak, vagyis a középkori európai írásokban előforduló elírt, mutáns névvel illeti, amely tökéletes összhangban van a regény hibrid természetével, a keleti és nyugati kultúrákhoz köthető nézőpontok nagy előszeretettel alkalmazott keverésével. A leginkább blaszfemikusnak nyilvánított második fejezetben kerül sor a címben jelzett „sátáni versek” incidensre, amely Mohamed próféta megkísértésére utal. Mohamed üzletemberként jelenik meg a regényben, nagyon is hétköznapi, racionális alakként, akinek a Sátán Gábiel ark-

angyalon keresztül tesz ajánlatot. Gábrriel azonos az egész epizódot álmódó Gibreellel, aki egyáltalán nem tud mit kezdeni a rá ruházott kulcsfontosságú szereppel, teljesen tehetetlen, fogalma sincs, kinek a hangja beszél rajta keresztül, és ez az a pont, ahol az elbeszélő felteszi azt a kérdést, hogy mi van, ha nemcsak a kísértő hang a Sátán hangja, hanem az utána következő reveláció is? Hogyan tud Mahound különbséget tenni a hangok között? „Az ortodox szövegmagyarázók pedig megpróbálják majd letagadni, mintha a nemkívánatos diktáltmány soha le sem íródott volna, mintha csak utálatos képzelődés lett volna. De Gibreel a legmagasabb madártávlati kameraállásból nézi, jól látja, amit lát, van itt egy kis részlet, kicsiség, problémának mégsem oly csekély, hogy említésre ne lenne méltó, sőt, nevezetesen az, hogy én voltam mind a kétszer, öregem, először is meg másodszor is, bizony. Az én számból hallatszott a vers és a vers(z)iója, tézis-antitézis, állítás – ámtítás, igazhamisértsnemis, minden, az egész, azt meg, hogy hogyan működik a száj, már tudjuk.” (148).⁴

Ami pedig az ugyancsak blaszfemikusnak nyilvánított hatodik fejezetet illeti, a legnagyobb felháborodásra az adott okot, hogy a fejezetben szereplő bordélyházban, a forgalom növelésében bízva, a prostituáltak felveszik Mohamed próféta feleségeinek a neveit. Kis idő elteltével az örömlányok azonosulnak is az eljátszott szereppel, így a bordélyház tulajdonképpen Mohamed háremének tükröképévé, annak profán verziójává válik a regényben. A SÁTÁNI VERSEK azonban nem csak az iszlám vonatkozású epizódokban ironikus: nem kíméli a regény a Rushdie-nak később védelmet biztosító Margaret Thatchert sem, akit az elbeszélő Mrs. Tortúrának (Mrs. Torture) nevez, és akinek viaszszobrát éjszakánként egy óriási mikrohullámú sütőben rituális ráolvasás mellett olvasztja szét London indiai közössége, játékba hozva ezzel a Madame Tussaud's Panoptikumot, amely más epizódokban is visszatér a regényben mint az angol identitás egyik sarokköve. „Hetente legalább háromszor ugyanez a műbongyorra dauerolt hajú, gyöngyszor viselő, két kosztímös nő került a sütőbe. Maggie-maggie-maggie, csaholja a barna tömeg. Égj-éj-éj! Az alakot a villamosszékbe szíjazzák.” (337).⁵

Vagyis kelet és nyugat egyaránt a „sátáni” elbeszélő célpontjává válik a regényben, így egyáltalán nem állja meg a helyét az a kritika, hogy a szöveg „lepaktálna” az angol kultúrá-

val. A regény egész struktúrája tulajdonképpen azt sejteti, hogy valamiféle törés, skizofréniával határos állapot jellemzi a két kultúra találkozását, amely leginkább a kivándorló perspektívájából válik láthatóvá. A törés nemcsak térbeli, hanem időbeli is: a regény cselekménye két fő szálon fut, az egyik a nyolcvanas évek Londonjába vezet, amely Gibreel és Saladin újjászületésének a színtere, a másik pedig keletre és a történelmi múltba kalauzol, a hetedik századi Mekkába, ahol Mahounddal találkozunk, a „sátáni versek” incidenssel, majd a néhány évszázaddal későbbi Mekkába tartó zarándokok történetével, illetve a megint más korban élő Imámmal, akiben jó néhány kritikus Khomeini portréját véli felfedezni. Minden londoni fejezetet egy keleti követ, vagyis minden páros fejezet Anglia jelenében játszódik, míg a páratlanok a kelethez köthető történelmi múlt avagy jelen valamelyik állomásának víziói. Az imaginárius fejezeteket a bevándorlás sokkjától kimerült, ezért a londoni fejezetek végén elalvó és napokon keresztül mély álomba zuhanó Gibreel álmodja, akinek mentális állapota hagy néhány kérdőjelet az olvasóban, így a regény több értelemben is skizofrén: a tudatzavar mind a tartalom, mind a narratív struktúra szintjén megjelenik. Ez a szerkezet pedig egyszerre beszél a kivándorló megzavart, traumatizált, ugyanakkor csodálatos vízióiról, valamint a kelet és a nyugat történelmi találkozásának traumatikus természetéről. Arról, hogy a kettő története nem egymástól elválasztva, az Én és a Másik kommunikálni képtelen történeteként beszélhető el, hanem éppen abban a keveredésben, amely a gyarmatosítás traumája, a kétirányú kulturális hatás és a tömeges kivándorlás során létrejött. Igaz, a történelem Joyce-i rémálom a regényben, szó szerint, amelyből Gibreel nem igazán képes felébredni, de az is biztos, hogy ez a hibrid keveredés számos csodás lehetőséget is hordoz Gibreel és Saladin számára, hiszen új életük, minden vele járó fájdalom és átalakulás ellenére, már önmagában is csoda.

A regény utalási rendszere, intertextuális beágyazottsága ugyancsak egyaránt köthető a keleti és a nyugati kultúrához is. Fontos forrás a KORÁN, a MAHÁBHÁRATA, a RÁMÁJANA, AZ EZEREGY ÉJSZAKA MESÉI, hogy csak a legismertebbeket említssem az iszlám és indiai szövegek közül. Ami pedig az európai és amerikai olvasó számára sokkal könnyebben felismerhető re-

ferenciákat illeti, elsőként említhetjük meg Bulgakov és Blake nevét, de átszövi a regényt Shakespeare, Joyce, Beckett, Defoe, Kafka, Nabokov, Milton, Apuleius, Ovidius és Lucretius is, és a felsorolás távolról sem teljes. A regény tulajdonképpen mindkét kultúra olvasóit elidegeníti, valami ismeretlennel, lefordíthatatlannal szembesíti: gyakran ezt a hatást keltik bennünk az angol szövegben előforduló urdu szavak (baba, yaar, dabba stb.), amelyeket a magyar fordítás sajnos sokszor lefordít, pedig ezek talán éppen arról a lefordíthatatlan dimenzióról beszélnek, a kultúrák találkozásának elbeszélhetetlen vakfoltjairól, amelyek nagyon is fontos szerepet kapnak a regényben. A szépirodalmi utalások mellett rengeteg hivatkozás található a populáris kultúrára, filmekre, dalokra, újságokra, így az OTHELLO és a HAMLET egy szövegszintre kerül például a SZELLEMIERTŐK-kal, a SZEZÁM UTCÁ-val, a Rolling Stones dalaival.

A SZELLEMIERTŐK Gibreel kapcsán kerül elő a szövegben, aki szokása szerint „szellemként” kószál London utcáin, térítő angyalnak képzelvén magát. A miszió kudarcát látva elkeseredik, és egy padon ülve épp a világ és a valóság nagy kérdéseit feszegeti, amikor egy csoport gyerek veszi körül, és az arcába nevet: „*valami nagyon furrncsaaa van errefeléééé*” (381.) („*something straaange in the neighbourhood*”). A fordításból nem derül ki, de az angol szövegben egyértelmű, hogy az idézet a SZELLEMIERTŐK jól ismert filmzenéjének a refrénje (Brians idézi is a filmet: „*If there's something strange in your neighbourhood, who ya gonna call? Ghostbusters!*”), és a szellem metaforának mindenképpen nagyobb jelentősége van a regényben, mint azt a rendkívül mulatságos utalás első olvasásakor gondolnánk. Szellemként jelenik meg Anglia történelmi múltja, a gyarmatosítás, amely a bevándorlókkal „kísérti” az országot, vagyis a múlt nem békésen nyugvó eltemetett halott, hanem állandóan visszatérő szellem, amelyet nem lehet olyan egyszerűen „kiirtani”. Egy másik epizódban Defoe-t hozza játékba a szöveg a múlt „kísértése” kapcsán, hogy egy egészen más regiszterhez köthető példát említsék. Gibreel Saladinnal beszélget Angliához való viszonyáról, és ismét nyilvánvalóvá válik, hogy míg Chamcha a feltétel nélküli rajongást választja, Gibreel látja a színpalak mögött kísértő szellemet: „*Ahol Chamcha patinás pompát látott, ott ő épületroncsokat, Crusoe-várost, mely múltjá-*

nak szigetén rekedt, s most gyarmati Pénteketek szolgamunkája révén próbálja megőrizni a látszatot.” (501.)⁶ Két értelemben is kísért a múlt, amelynek lakatlan szigetén Anglia időzik: a Defoe-referencia azt sugallja, hogy a gyarmatosításnak koránt sincs vége, így Anglia tulajdonképpen múltjának szelleméből él, abból a rabszolgamunkából, amelyre a Brit Birodalom épült. Gibreelhez viszont, aki trópusiá akarja varázsolni Londont, India klímáját kívánva „meghonosítani” a metropolisban,⁷ egészen másfajta „kísértés” köthető: az a pozitív, az irodalomelméleti írásokban gyakran hangoztatott intervenció, amely nem hagyja, hogy a posztkoloniális szubjektum „Másként” definiálódjon egy „Énként” elgondolt, felsőbbrendű szubjektummal szemben, amely „visszaír”,⁸ és pusztá jelenlétével „kísérti” a „Birodalom” öntudatát.

Legalább annyi kulcsfontosságú metaforát vonultat fel a regény, mint ahány intertextuális utalást: a szellem és a kísértés mellett fontos szerepet kap a már említett zuhanás és bűnbeszés (Fall), az újjászületés és az ehhez kapcsolódó reinkarnáció, mutáció, átváltozás. Ez utóbbi sok tekintetben Kafkát idézi. Miután Gibreel és Saladin szerencsésen földet ér Anglia partjain, mindketten átmennek egyfajta transzmutáción: míg Gibreel Gábrriel arkangyallal azonosítódik, és feje körül egyszer csak fénylő glória jelenik meg, Saladin szarvakat növeszt, és kénytelen-kelletlen az ördög szerepébe bújik. Saladin esetében látványosabb a mutáció, mivel kis idő elteltével egész teste átalakul, akárcsak Gregor Samsa Kafka novellájában, akire valószínűleg neve (Saladin *Chamcha*) is utal. A szörnyeteggé változott Saladin kénytelen egy padlásszobában rejtőzködni, mivel egyszerre vált ki félelmet és groteszk kacaját az emberekből, amint szarvaival, szélesre nőtt, szőrös combjával, szájából zöld kigőzölögést eregetve keresi a helyét a számára idegen né vált városban. Saladin e ponton az indiai bevándorló groteszk allegorikus alakjává válik, vagyis azért ördög, mert ördögnek látják: „*Egyszerűen leírják, hogy milyenek legyünk [...] Enynyi az egész. Leírást adnak rólunk, mi pedig valahogy, furcsamód, önkéntelenül behódolunk azoknak a képeknek, melyeket rólunk alkotnak. Olyanokká leszünk, amilyennek látni akarnak minket.*” (198–199.)⁹ Saladin az idegen, a bűnbak, az ördög, vagyis alakján keresztül egészen új, szekuláris jelentést kap a „sátáni” jelző a regényben:

nemcsak a Mahoundot megtévesztő hang sá-táni, hanem az indiai bevándorló is, akit egy olyan diskurzusba illeszt az őt be(nem)fogadó ország, amely ráruházza az összes negatív, ördögi jegyet, „megtisztítva” ezzel önmagát mindentől, ami nem kívánatos. A bevándorló és a Sátán közötti analógiát tulajdonképpen már a regény mottójaként szolgáló Defoe-idézet megalapozza: „*A Sátán így csavargóvá számúzve kóborol. Sosem nyugszik, nem tudni, hol lakozik éppen; mert bár neki angyali természetéből következően birodalma van az égi vizeken és a levegőben is, büntetésből... Ő maga egyetlen biztos helyet sem bírtozol, sehol nem veheti meg a lábát.*”

A regény elbeszélője is azonosul ezzel a csavargó, nyughatatlan, sátáni szereppel. Akár-csak A MESTER és MARGARITÁ-ban, az elbeszélő a saját verzióját állítja fel a szentnek és sérthetetlennek hitt kinyilatkoztatásokról, és kaján, játékos hangja semmivel sem tűnik megbízhatóbbnak, mint a Mahoundot megtévesztő isteni-sátáni hang. Így könnyen ráragaszthatjuk a regényre, amit már jó néhány kritikus meg is tett, hogy a Sátán beszél el, vagyis valóban a KORÁN antitézise és riválisa kíván lenni. Az ítélet azonban kissé felszínes és elhamarkodott: feltűnik, hogy a harmadik személyű elbeszélést helyenként megszakítja egy egyes szám első személyű elbeszélő, aki mindentudónak nevezi magát, ez pedig a harmadik személyű elbeszélőről nem mondható el. Vagyis a regénynek két elbeszélője van, egy harmadik személyű, mindentudással legkevésbé sem bíró narrátor és egy első személyű hang, amely a legfontosabb pillanatokban félreléki a harmadik személyű elbeszélőt, kijelenti, hogy ő választ tudna adni azokra a kérdésekre, amelyekre a másik elbeszélő képtelen, aztán per-se nem ad választ, majd újra a háttérbe húzódik, és onnan figyel az eseményeket. Így a „Sátán” semmiképpen nem az egész regényt beszéli el, bár átsöpör a szövegen, belekontárkodik az eseményekbe, és kijelentéseivel folyamatosan frusztrálja az olvasót. Az egyik legemlékezetesebb sátáni intervenciónak például éppen a nyitójelenet után lehetünk tanúi: miután Gibreel és Saladin csodával határos módon túléli a zuhanást, a sátáni hang így kommentálja az eseményeket: „*En történetesen tudom az igazat. Az egészet végignézem. Mint mindenütt jelen lévő és mindenre ható mindenható, ezt most nem használom ki, csendben maradok. A maga idején megtöretik majd ez a csend is. Chamcha*

óhajtotta, Farishta pedig engedelmeskedett, és úgy lett, ahogy lennie kellett.” (21.)¹⁰ A fordítás sajnos rendkívül pontatlan; az eredeti szövegben semmiféle utalás nincs arra, hogy valaha is „megtöretne” az a „csend”, amely a Sátán tudása körül lebeg, pedig éppen ez a lényeg: a Sátán mindentudó és mindenható (a két terminus szinte felcserélhetővé válik a szövegben), de soha nem hajlandó megosztani tudását sem a szereplőkkel, sem pedig az olvasóval. Postmodern Sátánról van szó, több értelemben is: egyrészt soha nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy valóban sátáni vagy esetleg isteni eredetű-e az a hang, amely a végső igazság birtokosának vallja magát, vagyis a regény Sátánja nem pokolfajzat, nem a jó antitézise, hanem egy kicsit öntelt, gonoszkodó, de barátságos figura. Másrészt pedig a regénybe belekontárkodik sátáni elbeszélő hangja valamiféle állandóan elcsúsztatott, fel nem fedhető végső referenciaként funkcionál, és az olvasó valóban úgy érezheti magát, mint a megtévesztett Mahound: magára hagyottan, válaszokat nem kapva kénytelen ítélni jó és rossz felett.

Gibreelt, aki nagyon rosszul viseli a bizonytalanságot, és szerelmét is azért veszíti el, mert hihetetlen féltékenységi rohamokra képes, majdhogynem az örületbe kergeti ez a hang. A magát álszent módon Gibreel barátjának valló Saladinnak, aki képtelen mások boldogságát elviselni, különösen Gibreel boldogsága bántja a csőrét (hiszen az „ördögge” tett bevándorló mindvégig ellenségének látja az „angyali” Gibreelt), ezért Iago szerepébe bújva, „sátáni versekkel” kísérti a lelkileg egyébként is nagyon labilis szerelme. A telefonba sottogott ördögi üzenetei elérik a kívánt hatást, Gibreel ledobja szerelmét egy ház tetejéről (vagy valami más misztikus erő taszítja le a nőt?), majd önmagával is végez. Egy korábbi jelenetben pedig, amikor Gibreel szinte önkívületi állapotban követeli, hogy Isten adjon választ a kérdéseire, a Sátán egy másik alakban jelenik meg előtte. Gibreel kopaszodó, szemüveges férfit lát, akiben az olvasó könnyen Rushdie önarcképére ismer: „*Egy nagyjából maga korabeli, közepes magasságú, elég testes, rövidre nyírt őszesfekete szakállú férfit látott ülni az ágyon. Meghökkenette, hogy feje kopaszodik, mintha korpás lenne a haja, és szemüveget viselt.*” (366.)¹¹ A „jelenés” ekkor Istennek nevezi magát, majd néhány fejezettel később az elbe-

szélő gúnyos mosollyal nyugtázza, hogy valójában persze a Sátán tévesztette meg Gibreelt. Vagyis a regény metafiktív kommentárjai arról árulkodnak, hogy a szerző önmagát is sátáni figurának tekinti, aki önkényesen uralkodik szövege és szereplői fölött.

Több szinten működik tehát a sátánmetafora is, akárcsak a hang vagy a címbe szereplő „vers”, amely nemcsak Mohamed megkísértésére utal, hanem, többek között, Saladin telefonüzeneteire, a főszereplők életét megmentő éneke és persze az olvasóhoz beszélő „sátáni” szövegre is. Rendkívül összetett a regény metaforikus hálójá, és az is nehezíti az olvasó dolgát, hogy állandó mozgásban van, fejezetről fejezetre vándorolnak a trópusok, akárcsak a szereplők, folyamatosan változtatják kontextusukat, egyik oldalról a másikra újabb és újabb jelentéseket hoznak játékba. A SÁTÁNI VERSEK azonban megéri ezt a fáradságot, mert egyrészt rendkívül szórakoztató olvasmány, folyamatosan megneveteti az olvasót, másrészt pedig mert nagyszerű regény, és mindenképpen olyan magyar fordítást érdemelt volna, amelyet nem csak féloldalas lábjegyzetekkel kiegészítve lehet idézni.

Jegyzetek

1. Kimarad például Miss Pimple Billimoria ruhájának a leírása. Míg az angol szövegben rendkívül élénken tárul a szemünk elé a színésznő mulatságos, vallási utalásokat is rejtő jelmeze, a magyar fordítás egyszerűen kihagyja a túl bonyolultnak bizonyuló tagmondatot, és még így is három mondatként tolmácsolja Rushdie egyetlen mondatát, szinte felismerhetlenné torzítva ezzel a szöveget. „*On one of Rama Studios' seven impotent stages, Miss Pimple Billimoria, the latest chilli-and-spices bombshell – she is no flibberti-gibberti mamzell, but a whir-stir-get-lost-sir bundla dynamite – clad in temple-dancer veiled undress and positioned beneath writhing cardboard representations of copulating Tantric figures from the Chandra period – and perceiving that her major scene was not to be, her big break lay in pieces – offered up a spiteful farewell before an audience of sound electricians smoking their cynical beedis.*” (12.) „A Rama stúdió egyik kókadat diszkrétben Miss Pimple Billimoria, az utolsó enniváló cukorfalat, mikor rájött, hogy a nagyjelenet felvétele a hiányzó díszférfiú miatt meghúsol, oda a remélt, nagy áttörés, keresetlen bücszátatót rögtönzött az egybegyűltelek előtt. Hallgatták, mi-

ért ne hallgatták volna, cinikusan és kevesek, közönyös hangrögzítők, villanyszerelők. Szájuk szélén füstölög, kézzel sodort cigaretta, papírdohány koporsószegek.” (24.) A két utolsó mondat nem szerepel az eredeti szövegben, a második lényegében a „*sound electricians*” fantáziadús kibővítése, a harmadik pedig a „*smoking their cynical beedis*” átirata, mintha a fordító így akarná „pótolni” a kihagyott tagmondatot. A fordítás nyelvtanilag is sok hibát ejt, a „*cinikusan és kevesek*” például teljesen értelmetlen, nyilván a „*cinikusan és kevesen*”, valamint a „*cinikusak és kevesek*” keveredésének az eredménye. (A magyar fordítással az 1998-ban megjelent angol szöveget vetettem össze: Salman Rushdie: THE SATANIC VERSES. London: Vintage, 1998.)

2. Az előző epizódban nyilván kimarad a tantrizmusra való utalás, mivel maga a tagmondat is kimarad, amelyben a „*Tantric figures*” szerepel. Máshol a magyar nyelvre való átültetés miattvész el a referencia: egy későbbi epizódban például az angol szöveg elég egyértelműen utal a SZELLEMTITÓK című filmre, amikor a film dalszövegét idézi: „*something strange in the neighbourhood.*” (332.) A magyar szöveg nem juttatja eszünkbe az ismert slágert („*valami nagyon furrrcsaaa van errejelééé*” [381.]), és lábjegyzetben sem jelzi a fordító, hogy óhatatlanul elvész az intertextuális utalás, amely egyébként a szellem metafora kulcsfontosságú szerepe miatt fontos alkotóeleme a regény világának.

3. Az eredeti szövegben London megszólítása így hangzik: „nemes London, itt jövök”: „*London shareef, here I come. He had the city in his pocket: Geographers' London, the whole dog-eared metropolis, A to Z.*” (156.) A „nemes” mindenképpen ironikus jelző, és, mint Brians jegyzeteiből megtudjuk, a „*shareef*” a „*Mecca Sharif*” paródiája, vagyis Gibreel nemhogy valamiféle szent helyre tartó zárandoknak képzelné magát, mint ahogy azt a fordítás sugallja, hanem éppen hogy lekicsinylően, becsmérlően viszonyul hódításának tárgyához.

4. Sajnos itt is pontatlan a fordítás: a „*mintha csak utálatos képzelődés lett volna*” nem szerepel az eredeti szövegben, és a mondathatárok is egészen máshol vannak, mint azt a fordításból gondolnánk: „*[...] and orthodox interpreters will try and unwrite their story, but Gibreel, hovering-watching from the highest camera angle, knows one small detail, just one tiny thing that's a bit of a problem here, namely that it was me both times, baba, me first and second also me. From my mouth, both the statement and the repudiation, verses and converses, universes and reverses, the whole thing, and we all know how my mouth got worked.*” (123.) A fordító kiszénezi, átirja az utolsó mondat ellentétpárjait: az eredeti szövegben egyértelmű, hogy ezek a megkísértésre és annak visszavonására utalnak („*statement and repudiation*”), bármennyire általános érvényűvé válnak is a felsorolás végére, míg a magyar szöveg azonnal egy ködösített oppozícióval indít („*vers és vers(z)iója*”). Az ere-

deti szövegben az is nyilvánvalóbb, hogy Gibreel passzív médium volt a hang tolmácsolásában, és szá-
ján keresztül egy idegen erő beszélt: „we all know how
my mouth got worked”. (Kiemelés tőlem. – Gy. Á.)

5. Az eredeti szövegben sokkal hangsúlyosabb szin-
taktikai helyet kapnak „Mrs. Tortúra” olyan jól is-
mert attribútumai: „at least three times a week. Her per-
mawaved coiffure, her pearls, her suit of blue”. (293.)
Még egy rejtett utalástól is megfosztja a fordítás
a szöveget, nevezetesen az angol parlament Guy
Fawkes nevéhez fűződő felrobbantásának kísérleté-
től, akinek a miniatűr képmását november 5-én a
megemlékezés jegyében égetik el az angol gyerekek:
„Maggie-maggie-maggie, bays the crowd. Burn-burn-
burn. The doll, – the guy, – is strapped is strapped into
the Hot Seat.” (293.)

6. „Where Chamcha saw attractively faded grandeur, Gib-
reel saw a wreck, a Crusoe-city, marooned on the island of
its past, and trying, with the help of a Man-Friday under-
class, to keep up appearances.” (439.) A „maroon” ango-
lul egyszerre jelent „lakatlan szigeten rekedt”-et, mint
ahogy azt a magyar fordítás tolmácsolja, valamint
nyugat-indiai szökött néger rabszolgát, vagyis az an-
gol szövegben még hangsúlyosabban kifejeződik,
hogy mi is ez a rabszolgamunkára épített múlt,
amely korántsem békésen nyugvó halott.

7. „City, he cried, and his voice rolled over the metropolis
like thunder, I am going to tropicalize you.” (354.) A for-
dítás nem igazán adja vissza a trópusi klíma megho-
nosításának szándékát, és a rendkívül tömör és ha-
tásos megszólítás („City”) is indokolatlanul átalakul:
„– Hé, te város, hé, ti akik vagytok lakói! – kiáltotta, hang-
ja villámként dübörgött végig a metropolison. – Most be-
fitők nektek!” (407.)

8. A kifejezés a posztkoloniális irodalomkritikában
használatos „writing back” fordítása, amely egyéb-
ként magától Rushdie-től származik: a nyolcvanas
években a CSILLAGOK HÁBORÚJA egyik részének a cí-
mével játszva (THE EMPIRE STRIKES BACK) egyik cik-
kének azt a címet adta, hogy THE EMPIRE WRITES BACK
WITH A VENGEANCE. A kifejezést később a Bill Ashcroft,
Gareth Griffith és Helen Tiffin nagy sikerű könyve
népszerűsítette a kritikusok körében (THE EMPIRE
WRITES BACK: THEORY AND PRACTICE IN POST-COLONIAL
LITERATURES. London: Routledge, 1989).

9. A magyar fordítás itt hozzáír az eredeti szöveghez,
és túlmagyarazza: „They describe us [...] That’s all. They
have the power of description, and we succumb to the pic-
tures they construct.” (168.) A „valahogy, furcsamód, ön-
kénytelenül” nem szerepel az angol szövegben, mint
ahogy az utolsó mondat sem. Vagyis Rushdie stílusa
egyszerűbb, mint ahogy azt a fordításból gondol-
nánk, hiszen rengeteg jelzót ad hozzá a fordító tel-
jesen feleslegesen, és mégis komplexebb, sajátos
szóválasztásaival többet kifejez, és több intertex-
tuális referenciát tartalmaz.

10. A fordítás ötletes, de jelentősen eltér az eredeti
szövegtől: „I know the truth, obviously. I watched the

whole thing. As to omnipresence and –potence, I’m making
no claims at present, but I can manage this much, I hope.
Chamcha willed it and Farishta did what was willed.” (10.)
Az „obviously” sokkal erősebb módosítószó, mint a
„történetesen”, jobban érzékelteti, hogy a regénybe
kontárkodó sátni hang egyértelműnek véli, hogy az
igazság birtokosa. A „mindenütt jelen lévő és mindenre
ható mindenható” nagyon ötletes megoldás, de csend-
ben maradásra nincs utalás az eredeti szövegben, a
„maga idején megtörtetik majd ez a csend is” pedig telje-
sen a fordító találmánya. A lefordítatlanul hagyott „I
can manage this much, I hope” azt jelenti, hogy a Sá-
tán annyit hajlandó megosztani az olvasóval, amennyi-
nyit a következő mondatban megoszt, és valóban
visszatartja tudását, de azt egy szóval sem említi,
hogy valaha is fel fogja világosítani az olvasót, mint
ahogy azt a „maga idején megtörtetik majd ez a csend is”
mondatból gondolnánk. Persze nem is világosítja
fel, végig kaján marad, fitogtatja tudását, de csak
azért, hogy ingerelje a szereplőket és az olvasót,
akiknek a kérdéseire egyszer sem hajlandó választ
adni. Egy ilyen horderejű félrefordítás után az idé-
zet végéhez hozzácsapott félmondat („úgy lett, ahogy
lennie kellett”) már valóban semmisségnek tűnik.

11. „He saw, sitting on the bed, a man about the same age
as himself, of medium height, fairly heavily built, with salt-
and-pepper beard cropped close to the line of the jaw. What
struck him most was that the apparition was balding,
seemed to suffer from dandruff and wore glasses.” (318.)
A fordítás itt viszonylag pontos, két apró eltéréstől
eltekintve: a „salt-and-pepper beard cropped close to the
line of the jaw” élénk és élethű képet teremt, ezt nem
teljesen adja vissza a „rövidre nyírt őszeszekete szakáll”,
a „what struck him most” jelentése pedig „ami leginkább
meghökentette”.

Györke Ágnes

ÉLET VAGY ÉLETMŰ?

Székely András: Szántó Piroksa
Holnap Kiadó, 2004. 103 oldal, 5900 Ft

Megjelent egy album Szántó Piroskáról, ami
megint nem monográfia, hanem tömör kor-
rajz, vidámra sikerült társadalomtörténet, meg-
szakítva vendégszövegekkel és műalkotásokkal,
válogatás, amiből talán megismerhető a grafi-
kus és szépíró, talán nem. Vajon hogyan lehet-
ne életrajzot írni arról, aki már megírta a sa-
játját, főként hiteles életrajzot anélkül, hogy
elsősorban tőle idéznénk, rá hivatkoznánk?
Székely András nem kívánta elhelyezni az élet-

művet a XX. század művészettörténetében, ilyenformán értékelni sem, hanem barátságos hangon megidézte a XX. századnak azokat az évtizedeit, amelyekben Szántó Piroska élt és alkotott. Pedig a művész halála után hat évvel nyugodtan lehetne bátor, az érintett már nem háborodik fel, ha félreértik, és nem pironkodik, ha agyondicsérik, és nem őriz utána haragot. Az album kritikusa éppen ezért nem szállhat vitába a szerkesztővel – vitatkozni csak érvekkel, véleményekkel lehet, érzelmekkel és emlékekkel nem. Ha valaki mégis vállalkozik a kötet bírálataira, akkor a saját Szántó Piroska-képét hasonlítja Székelyéhez, ami egyébként nem lehet azonos, vagy akár a dolgok fontossági sorrendjét elemzi, Székely értékrendjét, amivel bátran lehet vitatkozni: valóban így lehet bemutatni a művészt?

A Szántó Piroska-irodalom igen szegény, ha eltekintünk saját írásaitól, és rendkívül gazdag, ha nem tekintünk el. Kiugrott művész volt, élete nagyobb részében főállású – könyvkiadók által – alkalmazott grafikus és mesélő. Művészeti alkotásai ma nem divatosak, mert nem elég hangosak és váratlanok. Emlékét egyelőre csak barátai és tisztelői tartják életben, ez az emlék pedig inkább a szórakoztató és sokszor kellemetlen társasági emberről (Vas István visszaemlékezését e kötet is feleleveníti: „a rokokó jelleget barbarus fűszerezte némely trágár kifejezés, mintha egyenesen az alföldi kocsiháromkodású szókincséből tört volna be a szellemes társalgásba”), a tehetségesen megírt anekdoták szerzőjéről szól, nem pedig a képzőművészről, a múlt század derekának két, egymással leszármazotti viszonyban álló alkotói köre, a Szocialista Képzőművészek Csoportja és az Európai Iskola tagjáról és még csak nem is a könyvillusztrátorról. Így hát belátható időn belül művészeti monográfiát sem írnak róla. Nézzük meg a kötet végén közölt irodalomjegyzéket. Vas István és Szántó Piroska memoárjain kívül néhány korabeli és későbbi, áttekintő munka a negyvenes évek képzőművészetéről, a többi pedig csupa olyan kötet, melyekben ő csak az egyik művész a többi között.

A festő életrajza alkotásain keresztül is összeállítható, hiszen ábrázolta szerelmeit, helyeit, elveihez, hitéhez fűződő viszonyát, az átélt gyönyöröket és borzalmakat. Ha pedig még ír is, akkor a félreértéseket, a belemagyarázásokat is elkerüli. Szántó Piroska többet tett, mint az író Bálint Endre, Bernáth Aurél

vagy Román György, ő ugyanis nem elemzett, nem a megfesthetetlent fordította szavakra, hanem mesélt, ahogy ő mondta, ott folytatta, ahol Vas István az AZUTÁN-nal abbahagyta.

Amit nem írt le, azt az utolsó éveiben örömmel, könnyekkel, erőtlen kacagással osztotta meg a hallgatósággal, a minél fiatalabbakkal, mert eszük ágában nem volt kételkedni abban, hogy Szentendrén vagy a New York kávéház körül és fölött ki kivel és kivel miért nem. Túlélte kortársait, fél évszázaddal Vajdát és Ámost, évekkal Bálintot, Kornisst, akik neki nem művészek voltak festményekkel és rajzokkal, hanem emberek hangokkal, helyzetekkel, történetekkel, kedvességgel és utálkozásokkal. Ez volt az előző élete. A következőben pedig ott volt Ottlik, nem íróként, hanem barátként, aki csak üvöltve tudott beszélni, Kormos nem költőként, hanem mint kedves link, és Réz Ádám sem műfordítóként, hanem a legszebb hangú férfiként az alkalmi kórusban.

Zavarban érzi magát a generációkkal fiatalabb tisztelő, ha azt kell leírnia, hogy Szántó Piroska festői talentuma nem ért fel alkotótársai, Bálint, Vajda, Ámos, Korniss kvalitásához. Szmélyisége, egyénisége, átható zöld tekintete, éles nyelve, hallatlan műveltsége és szépírói ízlése nagyobb rajongással töltötte el környezetét, mint művészetét, ami – hiába tisztelünk – elmaradt a többi (nő)művész(nő), Ország Lili, Gedő Ilka, Vajda Júlia vagy a fiatalabb Keszé Iлона tehetségétől és erejétől. Vajon tudott erről? A sors megmentette őt Vas István feleségeként attól, hogy egyike legyen az Európai Iskola elfelejtett kismestereinek vagy a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évek Képcsarnok Vállalata által közepesen foglalkoztatott képzőművészeknek? Ő maga ügyesen kihátrált ebből a helyzetből, felvetésből, rajzolt és írott műveivel elterelte a szót. Igaz, jó esetben senki nem veszi a bátorságot, hogy értékelje magát a többiekhez képest, ezt a feladatot másokra bízta. Lossonczy Tamás mondta egyszer: Kállai Ernő többet tudott róluk, mint ők – az Európai Iskola tagjai – magukról. Ők csak alkottak, Kállai pedig helyet talált a műveiknek, képes volt viszonyítani és értékelni, térben és időben. A művészettörténet egyelőre nem keres helyet Szántó Piroskának, ugyan kihagyhatatlan a negyvenes évek művészetének leírásából, és az irodalomtörténet sem vette át, mert még hallgat a klasszikus kortárs magyar szépirodalomról. Az más kérdés, hogy ha egyszer

elér idáig, belefér-e a majdani kánonba egy kiugrott rajzoló néhány kedves és igen szerethető kötete.

Székely András nem a művészettörténetben, hanem sokkal inkább a politikában, a társadalomban, a mozgalomban helyezi el Szántó Piroskát. Kétségtelen, izgalmas figura, aki zsidónak keresztény, úrilánynak parasztlány, baloldali mozgalomként pedig kapitalistához megy feleségül. A műelemzéseket Kállaira, a György–Pataki és a Hamvas–Kemény szerzőpárosokra vagy Szabó György húsz évvel ezelőtt megjelent kismonográfiájára, Frank János, P. Szűcs Júlia alkalmi kritikáira bízta. Egyedül a GYERMEKBIBLIA illusztrációi kapcsán jelenik meg némi analízis, utalás az alkotó öktenikus és hitében is öntörvényű szellemére.

A kötet főhőse olykor mellékszereplővé válik Vas István mellett: a költő-műfordító-lector feleségének státusa mintha erőteljesebben jelenne meg sok esetben – ez lett volna a valóság? A szövegek válogatása azt a feltételezést erősíti, hogy Vas István mellett játszotta el azt a szalonhölgy és hobbiművész szerepet, amit „Gé”, az első férj osztott rá sikertelenül. A közölt művek között sem találunk az egyetlen, drámai erejű 1949-es FÉLEK címűn, majd az 1957-es TOPOLÁNSZKY SÍRJÁN kívül mást a Vassal való legális kapcsolatának elejéről. (A FORRADALMI SZVIT nem a hétköznapi alkotóját idézi fel.) Elkötelezett háztartásvezető, áldozatos hitves, aki művészi eltökéltségét minden további nélkül aláveti férje karrierjének. Nem kiállítási lehetőségeket keres, hanem ennivalót az esti vendégeknek. Oldalakon keresztül csak Vaszról és Vaszról a párthoz fűződő viszonyáról, az ötvenes évek túlpolitikált irodalmi közéletéről olvashatunk, és csak két bekezdést kap Szántó Piroska nyolc évének (1948–56) minden munkája (többségében mesekönyvek illusztrálása), a reprodukciók között pedig egyáltalán nem jelenik meg. Méltatlan – manapság pedig indokolatlan – átsiklani azon a döntési kényszeren, mely elé a Rákosi-korszak állította a művészeket. Amilyen empátiával jelenik meg Vas István szenvedése, hogy szerkeszteni kénytelen a MAGYAR ÍRÓK RÁKOSI MÁTYÁSRA címmel kötetet, és elszántsága, amellyel visszaadja tagjelöltkönyvét, úgy degradálódik a grafikus nehézkes szakmai feladatává az Ifjúsági Könyvkiadó vezetőjével való együttműkö-

dés. Mintha csak elpárolgott volna a fiatal művész hajthatatlansága, mintha nem a politika zavarta volna ki a nyilvánosságból a művészet autonómiáját hirdető alkotókat. A közelmúltban került a kezembe a *Szabad Művészet* egyik 1951-es száma, mely a művészek kongresszusi felajánlásairól tudósít. A Rákosi-plakettek, Lenin-portrék, sztahanovista életképek között megbújik Szántó Piroska felajánlása: „Fokozottabban fog foglalkozni Csarusin szöveg művész állatrajzaival, hogy így feljavítsa saját művészetét a gyermekmese-illusztrációknál.” Vagyis ezeknek nem ígért semmit, ennek a rendszernek nincs mit számon kérni rajta. Ezzel a szellemességgel és önróniával élte túl nemcsak az ötvenes éveket, de már előtte a világháborút, majd a Vas István nélküli kilencvenes éveket, napról napra betegbben, közben megoldást keresve az „azutánra”: rendezni a sorsát a szeretett nővérnek, Szántó Panninak, a költő könyvtárnak, a műveknek és a szentendrei háznak. Kétségtelen, hogy Vas István mellett betöltött szerepével is halhatatlanná vált volna, mint íróink, költőink felejtethetetlen műzsái, ám ebben az esetben alanyi jogon is jár a halhatatlanság, a képzőművészé és az íróé, még ha élete talán erősebb és fontosabb is, mint az életműve.

Rengeteg a kitérő a kötetben: viccek, öntörvényű asszociációk, Székely önéletrajzi utalásai, naplószerű megjegyzései, sztorik, ahol jobb esetben legalább Vas István szerepel, Szántó Piroska ritkábban. Az életmű tekintélyes részét kitevő könyvillusztrálás itt feladatot jelent, amit a művész teljesített, de nem tudjuk meg, hogy örömmel és lelkesen vagy kényszerűen és kelleetlenül. Az illusztrátor lehet önállóan gondolkodó művész, a rajzokat pedig jó esetben nem rendeli maga alá a szöveg, különösen gyermekkönyvek esetében nem. Amíg egy erősebb élmény felül nem írja, a szöveggel magyarázott illusztráció jelenti magát a művet a gyermek olvasónak.

A kötet utolsó oldalain montázsszerűen jelennek meg az egyes alkotói témák és korszakok, a SZERELMESEK-sorozat, a fészületek és cicarajzok hosszú sora, az állatok és növények képből kirajzolódó portrék, legtöbbször csak az említés szintjén, holott talán ezek jelentették az igazi Szántó Piroskát, a személyiségét és alkotói módját tekintve önálló képzőművészt.

A szerkesztő-szerző az idézett szövegek válogatásával azt az arányt érzékelteti, melynek

alapján benne teljessé válik a kötet tárgyának emléke. Székelyben ezek szerint így teljes. Meg kell becsülni, mert amíg egy elfogulatlan, személyességgel nem vádolható egyetemista fel nem fedezi magának Szántó Piroskát, hogy diplomadolgozatában végre feldolgozza a művészetével, írásaival teljes életművet, addig marad ez a színeiben kiváló és hiteles (ez is ritka) album, olyan társadalomtörténeti adalékokkal, melyek a fiatalabbaknak biztosan sok újat nyújtanak.

A monográfiákban a közölt művek kronologikus rendben, lehetőleg az említés sorrendjében következnek, a kötetet műtárgyjegyzék zárja. De nem csak ezek hiányában tekinthetjük Székely munkáját inkább emlékkönyvnek – Vas István, Szántó Piroska és Székely András közös emlékkönyvének.

Gréczi Emőke

ZENE – A ZENÉK TÜKRÉBEN

Carl Dahlhaus: *Az abszolút zene eszméje*

Fordította Zoltai Dénes

Typotex, 2004. 171 oldal, 1650 Ft

A muzsikusság és a történész kétezer éve várja, hogy kapjon valamit a filozófustól. A filozófus kétezer éve gondolja, hogy a muzsikustól nincs mit kapnia. Pedig nyilvánvaló ellentét feszül például a hegeli zeneesztétika megállapításainak egyetemessége és szerzője zenei tájkozottságának feltűnő korlátai között. És ha Platón csak egy kicsit pontosabban körvonalazta volna azokat a zenéket, amelyeket utópisztikus államába bebocsátott vagy onnan kitessekkelt, akkor az ókori zene kutatóit is évszázadokra elégséges munícióval látta volna el. Amilyen régi keletű azonban az értetlenség és idioszinkrázia a két tábor között, éppen annyira céltalan is. Egyrészt, aki a zenék tanulmányozására adja a fejét, az egyre kevésbé tud hinni abban, hogy azok egyetemes zenefogalomban találkozhatnak, így horizontjáról eltűnik a Zene; másrészt a Zene igazolásához a filozófusnak nincs szüksége a létező zenék teljességére. Két ellentétes irányból kiindulva közel juthatnak egymáshoz, ám elérni sosem fogják egymást: a Zene absztrakciója sosem

lesz képes lefedni a létező zenék összességét, utóbbiak sokfélesége pedig sosem igazolhat egy egységes és egyetemes zenefogalmat. Látzólag süketek párbeszéde folyik tehát, ami azonban nem zárja ki a kölcsönhatást. Egyfelől a filozófust körülvevő zene, majdnem felismerhetetlenné finomulva, rajta hagyja bélyegét filozófiáján, másfelől ez utóbbi, durván leegyszerűsített alakban, mégiscsak visszaszívároga a zenei gyakorlatba. Nem arról van szó, hogy például Wagner zenedrámái közvetlenül levezethetők elméleti írásaiból, ugyanakkor tény, hogy ideológiamentes zenei gyakorlat legfeljebb ideológusok képzeletében létezik.

Eltekintve attól, hogy életét AZ ABSZOLÚT ZENE ESZMÉJE című könyvének filiszövege *post mortem* megrövidíti egy évvel (valójában a nagyszerű zenetörténész 1989-ben hunyt el), Carl Dahlhaus szerencsés szerzőnek mondható, hiszen tevékenysége nyomán a fenti párhuzamosok esélyt kaptak arra, hogy, ha egy tűnékeny pillanatra is, találkozzanak. Dahlhaus persze nem Mattheson, aki a XVIII. században jelenléte teoretikus munkássága mellett operákat komponált, amelyeket vezényelt és olykor énekelt is. Dahlhaus mindenestül az elmélet embere, aki a zenetörténeti és a filozófiai beszédmód között közvetít. Szövegeinek komplexitása a megoldhatatlanság határán billegő feladatot ró magyarítójára: körmondatai a német észjárásat képezik le, és a német filozófiai kultúrában gyökereznek, s az „idegen” szavak a németben jóval kevésbé idegenek, mint a magyarban. A könyvnek mindenesetre határozottan jót tett, hogy zenetörténész helyett filozófus fordító kezébe került; a magyar zenei könyvkiadás újszerűtű kiváltsága, hogy olyan professzor állt Dahlhaus mögé, mint Zoltai Dénes, aki, egész életművének (benne Hegelfordításának) háttéré előtt fölényes biztonsággal mozog mindazon zeneesztétikai és filozófiai szövegek között is, amelyekre a könyv épül. Dahlhaus azonban szövegeinek filozófiai súlya ellenére is előzékenyebb az olvasóval zenetörténész kollégái többségénél: azzal, hogy kezdetkor rendre olyan problémát exponál, amely jó eséllyel közös olvasójának tapasztalattal, szövegeit mintegy az olvasóból bontja ki, és vezetni tudja őket gondolatmenetének olykor nyaktörő hegyi ösvényein. Éppoly kényesen ügyel arra, hogy elvi kijelentéseit mindig konkrét példákkal igazolja, mint arra, hogy a

szövegeibe foglalt tárgyi ismeretek egy tágasabb probléma horizontján tűnjenek fel. Hogy a probléma sokszor paradoxonként mutatkozik előtte, az semmiképp nem igazolja a sanda hangokat, amelyek Dahlhaust zseniális dilettánsként emlegetik. A paradoxont gyanús-nak tekinteni a tudományos gondolkodásban éppoly elterjedt, mint amilyen indokolatlan, mivel a paradoxon nem a probléma megkerülése, hanem a probléma és a megoldására kínálkozó nyelv összemérhetetlenségének dialektikus beismerése.

Ehhez az átfogó látáshoz képest Dahlhaus könyvtémái meglepően szűk területen mozognak. Josquin miséiről írott disszertációját követően – híven saját ifjúkorának szellemi klímájához, amelyben még nem Mozart, hanem Beethoven volt a vezércsillag – érdeklődésének iránya lényegében mindvégig megmaradt az európai zenei hagyomány fő vonulata és a mai koncertrepertoár által kijelölt csapáson: Wagnerről és zenedrámájáról három könyvet írt, rajta kívül jellemző módon csupán Beethoven kapott monográfiát (BEETHOVEN UND SEINE ZEIT); becsületem németként ő is megírta a maga zeneesztétikáját (MUSIKÄSTHETIK) és zenetörténetét (GRUNDLAGEN DER MUSIKGESCHICHTE), és árulkodó, hogy tizkötetes, posztumusz életműkiadásában mindössze egy-egy kötet jut a Régi és az Új Zenének, miközben nem kevesebb, mint négy a XIX. századnak. A kétkötetnyi zeneelméleti frás elrettentő címe (ÄLTALÁNOS ELMÉLET) mögött megint csak olyan, hétköznapi zenei jelenségek történeti gyökereiig hatol, mint a modern európai zenekultúra egészét vállaló tartó „harmonikus tonalitás”. Ami a szílen van, az rendre kiesik Dahlhaus látóköréből: nemcsak a Régi Zenének vagy az avantgárdnak nem szentelt önálló munkát, de azt is nehéz lenne elképzelni, hogy hagyatékból előkerüljön egy dzsesszel, világzenével vagy népzenei revivállal foglalkozó kézirat. (A XIX. századi „Trivialmusik” nyilvánvalóan ugyanannak a törésnek feltárása keretében izgatta Dahlhaust, amely jóvátehetetlenül kettéhasította az európai zene XVIII. század végéig őrzött egyetemességét, és amely az abszolút zene jelenségét is kitermelte.) Mindenekelőtt a klasszikushoz, a már kanonizálthoz vonzódik, és szellemi magatartásának egésze kirívóan konzervatív. Már az eredeti könyv megjelenésekor is jószerivel elképzelhetetlen lett volna, hogy egy művészet- vagy irodalomtör-

ténész GRUNDLAGEN... vagy ...UND SEINE ZEIT-típusú könyveket publikáljon, ám Dahlhaus számára ez nem jelent problémát, a XIX. századi német muzikológia öröksége nemcsak vállalható a számára, hanem saját munkásságát láthatóan emez örökség tudatos folytatójának tekintti. (Egy másik könyvében írja: „Az európai konzervatívizmus... csupán azt igyekszik érvényre juttatni, hogy nem a régít kell megokolni és igazolni, hanem az újat.”)

Ha van tárgy, amelyre mai, mindennapi zenei tapasztalataink és előfeltevéseink orosz-lánrésze visszavezethető: az abszolút zene kérdése ilyen. Ha valaki csak feltesz otthonában egy lemezt, vagy ha a hangverseny intézményét a zenebefogadás természetes útjának tekintti: máris az abszolút zene fogalmában rejlő történeti előfeltevések hálójába került. Mi is az abszolút zene? A közkeletű válasz, mely szerint szövegtelen, tisztán hangszeres koncertzene, legfeljebb alaki értelemben elégséges. Mert mit kezdünk akkor egyrészt a hangszerekre, de nem koncert céljára komponált, habár ma koncerten megszólaltatott zenékkel, másrészt a hangszereken játszott, de nem speciálisan hangszerekre komponált alkotásokkal? Az írásban fennmaradt dallamhangszeres zene (a billentyűs muzsika nem számít ide) csekély mennyisége a XVI. századot megelőzően nem azt jelenti, hogy a hangszereket szobadísznek használták, csak éppen a zene egyetemességéből következett, hogy a megszólaltatás mikéjntje felőli döntés nem a kompozíció, hanem az interpretáció körébe tartozott: hangszeres zene az volt, amit éppen hangszeren játszottak. Egy XIV. vagy XVI. századi motettában a szöveg jelenléte éppoly kevésbé zár ki tisztán hangszeres megszólaltatást, mint ahogyan önmagában a szöveg hiánya sem biztosítja, hogy „hangszeres” darabbal van dolgunk. Az abszolút zene XIX. század elején felbukkanó fogalmában tehát innen nézve nem a hangszereken előadott vagy előadható zene, hanem a sajátosan hangszeres nyelv esztétikai legitimálása volt a döntő mozzanat, egy olyan nyelv, amely immár nem vezethető vissza az éneklésre és a vokális nyelvből származó figurákra. XVII. századi kialakulásakor az önálló dallamhangszeres nyelv fő forrása a hangszeres tánc mellett éppen a vokális figurakincs volt, és még Haydn és Mozart hangszeres műveinek is első számú gyakorlati esztétikai elve az áténekeltség, a szerkesztés maradéktalan transz-

parenáciája. Vagyis, bár a hangszeres-világi műfajok ekkorra mennyiségben és esztétikai rangban is kétségkívül élre törtek a vokális-egyházi műfajokkal szemben (igaz, e változás korabeli mértékéről alighanem torzítva ad számot az egyházi termést háttérbe szorító mai koncert-repertoár), a mérték továbbra is az ének maradt. (Ha a barokk zenében az énekhang vette fel a versenyt a hangszeres tökéletességével, Mozart korában a hangszeres igyekezett énekelni, hogy ezzel mesterséges mivoltukat mintegy elrejtve eleget tegyenek a természetesség iránti klasszikus követelménynek.) Kérdés: a klasszikus zene klasszicitásának vajon nem része-e a vokális eszmény érvényesítése a hangszeres zene közegeiben is, a vokális és instrumentális elv összebékítése és egyensúlyuk megőrzése? És fordítva: az „abszolút zene” uralomra jutása vajon nem ennek a klasszikus egyensúlynak végzetes felborulásáról tanúskodik?

Az abszolút zene fogalmát tehát zenetörténeti értelemben éppen az az igény kényszerítette ki, hogy *harmonia* és *logosz* egységét, a *muзикé* egységességét ért európai vesztéségből elméleti nyereséget csináljanak. Korábban a zene transzcendens elemét éppen a nyelv, a poézis jelenléte biztosította. A különös azonban éppen az, hogy a zene később sem szabadul a nyelvi hasonlattól: a nyelvel való példálózás abban a pillanatban felüti a fejét az elmélet szintjén, mihelyt a zene mint egyetemes nyelv és az e nyelvszerűségben megnyilvánuló közösségi implikációk felbomlásnak indulnak, illetve – tágabban nyitva a zenetörténeti ollót – mihelyt a hangszeres zene nyelvi önállósodása megkezdődik. Éppen a kora XVII. században, az önálló hangszeres zene kialakulásának idején dolgozták ki a figurant, amely nem más, mint a retorika transzponálása a zenébe; a XVIII. századi affektus-tan pedig hasonlóképp nyelvi élesen körvonalazott érzésekben gondolkodik. Dahlhaus olvasóinak mindenestre tisztában kell lenniük azzal, hogy szövegkezelés terén a szerzők és a játékosok az európai zenetörténet századai során legtöbbször nem a filozófusok eszmefuttatásaihoz, hanem a zenei retorika hagyományos gyakorlatához tartották magukat. Ez utóbbi márpedig nemcsak a zenei stílusoknál, hanem a filozófiai zeneesztétikánál is jóval lassabban változott. (Jó esély van rá, hogy ha egy szövegben például a „mély” szó sze-

repel, azt Bach és Schönberg egyaránt egy lefelé ugró hangközként komponálja meg, az „örök” szót pedig mindketten hosszan kitartják, s mindez merőben független attól, hogy zene és szöveg viszonyát éppen természetutánzásként, érzések kifejezéseként vagy egyéb módon határozta meg az egyidős filozófiai zeneesztétika.) Végül a kora XIX. századnak a hangszeres zene metafizikai megalapozását szolgáló entuziasztikus szövegei, miközben a szöveget „zenén kívüli” elemnek, járuléknak tekintették a zenében, akár úgy is olvashatók, mint egy ismeretlen nyelv leírása. (A kora romantikus zeneesztétikának a Kimondhatatlanról szóló passzusain a Georg Hamann által közvetített zsidó nyelvmisszika hagyta nyomát.) Amikor pedig a retorika hagyomány, a *musica poetica* elavul, a név csupán jelentést vált: a „költői” ekkor voltaképpen a „romantikus” szinonimájává lesz, de „*egyáltalán nem arra utal, hogy a zene függne a költészettől, hanem valamennyi művészet közös szubsztanciáját jelöli*”, magát a művészet eszméjét és sine qua nonját. (Lásd a komponista nyelvújítás kori magyar megjelölését: *zeneköltő*.) Természetesen a poézishez való viszony mellett laikus rétegekben sokkal fiatalabb, ám mai napig sokkal elterjedtebb narratívája az esztétikának az érzések felőli zenemeghatározás. Innen nézve Dahlhaus leglényegesebb felismeréseinek egyike, hogy az érzelme fogalma mindenekelőtt nem a romantika, hanem a megelőző szentimentalizmus zenei tapasztalatához tartozik. A romantikus zeneesztétika éppenséggel érzelme-ellenes, mivel éppen a befogadható érzelme-ken túllépő Fenséges transzcendens tapasztalatából indul ki.

Keveset érthetünk meg azonban abból a maradandó befolyásból, amelyet az abszolút zene fogalma a mai zeneéletre gyakorolt, ha csupán a zene- vagy esztétikatörténeti kontextusa felől közelítjük meg. Az abszolút zene mindenekelőtt hallásszociológiai fogalom. Abszolút zene mindenekelőtt az, amit abszolút zeneként fogadnak be. Egy XVIII. század közepi udvari „zenés akadémián” muzikusok és nem muzikusok között nincs éles térbeli határ, és a zene befogadása, ha társadalmilag kötött is, formáját kötetlenség jellemzi: egyesek csoportokban beszélgetnek, mások teáznak vagy kártyáznak, a zenét váltakozó figyelemmel követve, végül van, aki különvonulva csakis a ze-

nére figyel. Nyilvánvaló, hogy nem zenei, hanem társasági eseménnyel van dolgunk, ahol a zene nem kíván magának az eseménynek a helyébe lépni, és nem önmagát, hanem az eseményt reprezentálja. A zenehallgatásnak nem volt szigorú normája, és ebbe a szabadságba a későbbi korok elrévült, magányos zenehallgatási módja is belefért, ám ami e keretek között megszólalt, az tisztán hangszeres, de nem abszolút zene. Ugyanez a szimfónia ötven évvel később nyilvános hangversenyteremben viszontlátva immár egy messzemenőig normalizált befogadásmód tárgya: már nem a zene a társasági esemény funkciója, hanem fordítva – itt már azért gyűlnek össze emberek, hogy zenet hallgassanak. A zene immár kizárólagos figyelemre tart igényt, és hallgatásának módja rituális szigorral körvonalazott: amíg a teremben zene szól, a korábbi oldottsággal ellentétben már csupán egyféle viselkedés megengedett. Korábban zene és környezete magába fogadta egymást, az új befogadásmód lényege viszont a külvilág kirekesztése a zenéből, a *hallgatás* (a szöveg mint „zenén kívüli elem” kirekesztése a zenéből és annak hangzó környezetéből), ami a zenébe való kontemplatív bezárkózást követel – a társas esemény résztvevőiből befelé forduló, néma *hallgatók* váltak. Funkcionalitás és közösségi tapasztalat a legszorosabban összefügg tehát, és a polgári világ zenehallgatási ritusa, vagyis a mai napig élő (halott) hangversenyforma a valódi közösségi aktus hiányát és a befogadó passzivitását intézményesíti, rendi korlátokon átlépő demokratizmus pedig a közösségi kódjától megfosztott, magányos művészetértelmezést leplezi. Ez leginkább abban a zenetörténeti folyamatban mutatkozik meg, amelyre Dahlhaus kevés súlyt fektet, pedig az feltűnően egybeesik az abszolút zene fogalmának kialakulásával: a régi zene újraélesztésében. Mivel a régi zenéből csak a zene volt életre kelthető, funkciói nem, ezért a régi zene újraélesztésének helyszíne mindenekelőtt a koncertterem volt, amely közös nevezőre hozta az egykor különböző funkciójú zenéket (1829-ben senki sem hiányolta, hogy a MÁTÉ-PASSIÓ-t nem szakrális térben, hanem semleges koncertteremben mutatják be), röviden: a régi zenét abszolút zenévé kódolták át. Alaposan körülményes viszont Dahlhaus régi zene és „művészetvallás” szoros kapcsolatát, amelyben az eredeti liturgikus kö-

zegeből kimetszett vokálpolyfónia tökéletesen eleget tett a pszeudovallásos zenerajongás iránti igénynek. (Liturgikus közegében a zenével a liturgikus aktus közösségi implikációit, nem „magát a zenét” fogadjuk be; a Palestrina-kor kórusműveinek XIX. századi, lassú és áhítatos megszólaltatása mintegy a valódi liturgikus funkció pótlékának szerepét töltötte be. Ilyen értelemben a szöveges zene befogadásához is az abszolút zene kódját hívták segítségül, hiszen Herder szerint „*az áhítat az, ami az embert a szavakon és a taglejtéseken túlelemeli*”). A hangversenyteremben zene és hallgatósága hangsúlyozott térbeli elkülönülése nem a színház, hanem a templom terét imitálja: a szekularizációs folyamat, amely a funkcióvesztés folyamatát és vele az abszolút zene megszületését a háttérből mozgatja, a másik oldalon óhatatlanul előhívja a vallási reflexeket, és a zene befogadásának mozgóterét immár az odaadó áhítat. (Dahlhaus egyfelől lenyűgöző fejtegetésben vezeti vissza Wackenroder zenevallását a pietizmusra, másfelől rámutat, hogy az esztétikai befogadás vallásos színezete nem egyebé, mint a korabeli vallásos érzés esztétizálódásának másik oldala.)

Dahlhaus könyvének mindazonáltal nem az abszolút zene a tárgya. Szerzője pontosan tudja, hogy mozgó célpontra lő; tisztában van azal, hogy a fogalomtörténet vargabetűi során nemcsak a jelölő, hanem a jelölt is párhuzamosan a jelölt is szüntelenül változik. Dahlhaus ennél fogva nem azt vizsgálja, hogy mit jelent az abszolút zene fogalma, hanem csakis azt, hogy ki és mikor mit értett e fogalmon, vagyis hogy ki hogyan értelmezte az abszolút zene eszméjét. Az *eszme* azonban nem szükségképp esik egybe a *fogalommal*: ezért lehet szellemi kiindulópontja az abszolút zene problémakörének a Tieck és Wackenroder irodalmi műveiből kibontakozó, Dahlhaus könyvében rendkívül árnyaltan ismertetett kora romantikus zeneszemlélet, holott magával a fogalommal egyikük sem él; s ezért kerülhet a könyv látószögébe Eduard Hanslick, aki használja a szót, de immár a századelő entuziazmusával szembeforduló józan empirizmus szellemében. Dahlhaus esszenciális fejtegetései közé tartozik Richard Wagner pálfordulásának nyomon követése a megjelölés tükrében: míg a Beethoven 9. SZIMFÓNIA-jához készült PROGRAM még a hangszeres zene kimondhatatlanságá-

nak magasabbrendűségét emlegeti a romantikus metafizikát visszhangozva, csupán néhány évvel később a RING elméleti megalapozását szolgáló A JÖVŐ MŰALKOTÁSA ÉS AZ OPERA ÉS DRÁMA az operaműfaj születésekor felelevenített ókori koncepcióhoz (és a szó etimológiailag hűséges értelmezéséhez) visszatérve a tisztán hangszeres zenét a harmonia – logosz – rítusos platóni egységéről *levált* értelmében, vagyis éppen egy hiány regisztrálásaképp nevezi *abszolútnak*.

Központi jelentőségéhez képest az abszolút zene hatóköre meglepően korlátozott. E fogalom megjelenése ugyanis egyúttal Észak és Dél közötti mély hasadékról tanúskodik az európai zenetörténetben, és noha Dahlhaus bevonja a vizsgálatba a „*querelle des anciens et des modernes*” szövegeit és a *poésie absolue* XX. századi fogalmát egyaránt – az abszolút zene fogalmának története lényegében a német romantika zenei metafizikájának története. „Dél” az abszolút zene sosem jutott olyan jelentőségre, mint a német kultúrában – ehhez eleendő összevetni például a XIX. század gyéren csörgedező olasz szimfonikus vagy kamarazenei teljesítményét a németekével, utóbbit pedig az olaszok áradóan gazdag operatermésével –, és a Dél zenekultúrája minden egységítő törekvés ellenére a mai napig őrzi vokális alapjellegét. Mindez azonban E. T. A. Hoffmanntól Carl Dahlhausig kevésbé zavarta a német gondolkodókat abban, hogy az abszolút zene történetét a zenetörténet egyetemes jelentőségű fejleményeként kezeljék. Épp ezért lehet mondani, hogy az abszolút zene értelmezései egyúttal újból és újból megkísérelt zeneértelmezések.

Dolinszky Miklós

„...SENKI NE KERESSE A REGÉNYT”

*Grabócz Márta: Zene és narrativitás
Jelenkor, Pécs, 2004. 256 oldal, 1800 Ft*

A Franciaországban élő, tanárként, kutatóként és tudományszervezőként érdemeket szerzett Grabócz Márta első önálló magyar nyelvű kötetét a Jelenkor Kiadó gondozásában vehettük

kezünkbe az elmúlt év során. A ZENE ÉS NARRATIVITÁS című tanulmánykötet a kiadó ARS LONGA sorozatában kapott helyet, nem akármilyen kontextusba kerülve így, hiszen a közelmúltban alig-alig csordogáló magyar zenei könyvkiadás legemlékezetesebb munkái közül számos éppen ebben a sorozatban látott napvilágot (a magyar Cage-kötet, Sáry kreatív gyakorlatai, a Vidovszky–Weber-dialógus, Dolinszky és Vikárius esszéi-tanulmányai). E könyvekre az volt jellemző, hogy nem csupán a szűken vett szakmai közönséget célozták meg, hanem egy ennél jóval szélesebb olvasói réteg figyelmére tarthattak igényt, amennyiben a zenéről való beszéd gyakorlatát s e gyakorlatban való részvétel kompetenciavonatkozásait nem tartották szigorúan a „Musikwissenschaft” professzionális keretei között, hanem éppen abbéli érzékenységükről adtak tanúságot, hogy a zene és az értelmiség nyilvános diskurzusai között tátongó szakadékok valódi törésnek és valódi hiánynak érzékelik. Minderre – épp e lapok hasábjain (*Holmi*, 1999/9.) – egy vita kapcsán néhány éve Fodor Géza is figyelmeztetett, jóllehet megfogalmazásának felszabadító határozottsága energiáját nem kis mértékben épp a váratlanul felszakadt vita pezsdítő erejétől nyerte: „*Szabolcsi Bence után Magyarországon fokozatosan megszűnt a zenéről való olyan beszéd, amely méltó a tárgyhoz, és a művelt közönség számára is mond valamit; Szabolcsi Bence után a zenei problémák megszűntek foglalkoztatni a szakmánál szélesebb közvéleményt; a zene, a zenéről való gondolkodás és diskurzus ma nem integráns része a magyar kultúrának.*” A Jelenkor zenei könyvei – már csak azért is, mert elsősorban a modern, illetve a kortárs zene témáihoz kapcsolódnak – épp a megszakadt dialógus reintegrálása felé tettek néhány üdvözlendő lépést, s ezzel egyúttal a további kötetek számára is kijelöltek egy bizonyos kommunikatív kontextust. Mind ezt azért tartottam fontosnak előrebocsátani, mert a zenei könyvkiadás mai înséges helyzetében egy új kötet recepciója során a kiadói tevékenység, illetve koncepció – éppen a kötetek rendkívül alacsony száma miatt – a szokásosnál jóval nagyobb súllyal esik a lathá, főként, ha nem osztunk olyasfajta nézeteket, melyek szerint înséges időkben „bármilyen elmegy”.

Mindezek értelmében, amennyiben a kiadói tevékenység felől közelítjük meg a kötetet, ketős megállapításra kell jutnunk: egyfelől Grabócz könyve vitán felül jól illeszkedik a korábbi

kötetek kontextusába, amennyiben témái (ÍRÁSOK 18–19. SZÁZADI ÉS KORTÁRS ZENEMŰVEKRŐL) kultúrtörténeti szempontból kifejezetten „lágy” területek (főként, ami a kortárs zene kérdését vagy a legnagyobb terjedelemben tárgyalt Liszt-életművet illeti) és amennyiben e témákat az elsősorban francia forrásokra hivatkozó zenei narratológia módszerével úgy kívánja megközelíteni, hogy a zenetudomány formaanalízisei alternatíváját nyújtja, s visszahelyezze jogaiba azt az aspektust, amit az analitikus gyakorlat „belülről” csak *extra-muzikális* dimenzióknak hív. Másfelől viszont úgy vélem, a kötet mégsem illeszkedik megfelelően abba a kontextusba, amit maga választott: nem válik az akadémikus zenetudomány valódi alternatívájává (egyébként közvetítőjévé sem), mert az *extra-muzikalitás* dimenzióját kutatva mindvégig lekötöztette (etimologikusan értve: foglya) marad annak a ma már nehezen érvényesíthető esztétikának, amely a műtárgy formai-tartalmi dualitására vagy dialektikájára épül. Az akadémikus analízis kutatási gyakorlatával szemben talán igaz lehet Grabócz kritikája, miszerint a kutatás során általában elhanyagolták a tartalmi oldalt a formai aspektusok javára, az viszont nagyon is kétséges marad, hogy emez arány átfordításával új vagy legalábbis ténylegesen alternatív eredményekhez juthatunk-e.

Mielőtt azonban vizsgálottan előreszaladnánk, lépünk egy lépést vissza, s vessünk egy pillantást a kötet felépítésére, belső kontextusára. A könyv két nagyobb részből áll, az első rész a „teoretikus” szakasz (A NARRATIVITÁS ELMÉLETEI ÉS ZENEELMÉZÉSBE VALÓ ALKALMAZÁSUK), amely tíz írást tartalmaz; a második rész a „pragmatikus” (A KORTÁRS ZENE KÜLÖNBÖZŐ IRÁNYZATAI), ez tizenegy rövidebb szövegből áll: recenziók, kritikák, lemezek és koncertek kísérőfüzetei. Mindez több mint húsz év munkájából, publikációiból való válogatás, sőt számos szöveg korábban már több nyelven is olvasható volt; a kötet egyetlen új szövege a csupán néhány oldalas – ám rendkívül problematikus – bevezető. A teoretikus rész három kisebb szakaszra tagolódik: az első három tanulmány egyfajta narratológiai bevezetesként és körképként funkcionál, együtt a narratológia strukturális modellje szerinti zenei elemzésre is példát kínál. A bevezetés és körkép néhol elfogadhatatlanul elnagyolt (például a második tanulmányban), néhol viszont kielégítő, sőt bizo-

nyos értelemben valamiféle hiánypótló funkciót is betölt, hiszen a narratológia itthon az irodalomtudományban sem büszkélkedhet azal, hogy a feldolgozás és a fordítás teljességére jutott volna (persze nem felejthetjük el, hogy amikor az 50-es, 60-as, 70-es évek strukturalizmusa rászabadult a magyar könyvkiadásra, akkorra szinte túl voltunk már lassacskán a hermeneutikán és a dekonstrukción is...), ha pedig a zenetudomány és a narratológia hazai kapcsolódásaira tekintünk, akkor azt kell látnunk, hogy itt Grabóczon kívül még áttutatókra sem igen lelhetünk. Ami a narratológiai elemzéseket illeti, Grabócz a következő célt határozza meg: „*megpróbáltam a különböző stílusú és különböző korszakokból származó művekben a rejtett vagy kevésbé rejtett narrációt tetten érni*”. (33.) Ha itt aziránt érdeklődnénk, hogy mi a tétje eme tetten érésnek, akkor csak olyasféle választ kapnánk, hogy „*az elbeszélő transzformációs modell zenében való alkalmazása a zeneművek gyakran nem elemzett expresszív, kifejezésbeli rétegét teszi tudományos módszerrel analizálhatóvá*”. (34.) Grabócz erőt expresszivitású, drámai műveket vesz fontolóra, s úgy találja: drámaiságuk narratív mélystruktúrájuknak köszönhető. Ám azzal, hogy az adott műben a narratív struktúra jelenlétét feltárja, és szerveződését leírja, az expresszivitás „erősségének” kérdése nem oldódott meg, hanem csak most nyílik meg igazán: mitől lesz egy narratíva „erősebb”, hatásosabb, emlékezetesebb, mint egy másik? Ez tehát újabb nyitva maradó kérdés, amelyre Grabócz módszere nem ad választ, hiszen – akárcsak az akadémikus analitika – végső soron ez is csak deskripcióra vállalkozik. Kár, mert nagyon felélénkítő, ahogyan a szerző ezekben az elemzésekben képes megérinteni a zene rejtélyes értelmességének, retorikus erejének titkát, ugyanakkor csalódást keltő, ahogyan feltárhatóan gondolja azt. Sőt néha bizony az a gyanúja támad az olvasónak (mint például a Mozart-szimfónia elemzése kapcsán), hogy a műelemzés csak a teória és a módszer igazolására szolgál, pedig a szerzői szándék nyilván épp az ellenkezője volt.

A következő öt tanulmány, amely Liszttel foglalkozik, a kötet súlypontjának tekinthető – nem véletlenül: Grabócz első könyve a Zenetudományi Intézet gondozásában még 1986-ban francia nyelven megjelent disszertáció szín-

tén a Liszt-kutatásba kapcsolódott (MORPHOLOGIE DES OEUVRES POUR PIANO DE LISZT). Az itt szereplő írások elsősorban a disszertáció tanulságait kívánják összefoglalni, illetve továbbgondolni. Grabócz Liszt-interpretációját a magam részéről a következőképpen értem: a fiatal Liszt a beethoveni formaörökséget úgy újítja meg, hogy az *extra-muzikális* szempontok játékba hozatala révén átértelmezi. Az *extra-muzikális* dimenziót az akkor még ki nem halt affektusszótár (a zenei affektusok lexikonja, lásd: Johann Mattheson: DER VOLLKOMMENE CAPELLMEISTER) reaktiválásával és a beethoveni formahagyományba a romantikus irodalom (kivált a regény) szellemét követő reintegrálásával artikulálja. A narratológia feladata itt abban jelölődik ki, hogy egyrészt magyarázatot találjon a formahagyományban bekövetkező bizonyos változások (deformálódások) forrására a szemantikai dimenzió felől, másrészt hogy értelmezhetővé tudja tenni a programzenének azt a liszti felfogását, amely az *extramuzikális* dimenziótól (a programtól) még nem azt várja, hogy a zenei koncepció egyértelmű (és egyirányú) vezérfonala legyen, hanem amely csupán az örökölt formahagyomány újabb és újabb refigurációinak megtermékenyítőjeként számít rá. Úgy vélem, Grabócz ezekben az írásokban a hanslicki formatani analízis alternatíváját kívánja nyújtani, amely – a szerző meggyőződése szerint Liszt saját intencióinak megfelelően – a zenében nem a forma pusztá szép mozgását véli felfedezni, hanem a sajátosan romantikus-dezillúziós élet(tapasztalat) megélésének és nem fogalmi (a nyelvre mégis átfordítható?) közlésének lehetőségét. E tekintetben Grabócz Liszt-értelmezésének kulcsa az OBERMANN VÖLGYE című zongoradarab, amelyben e romantikus-regényes poétikai stratégia látványos és paradigmatis megvalósulását látja.

Mindenesetre interpretációja végeredményben a dahllhausi megállapítás újabb megerősítésére fut ki: Liszt az abszolút zenén túl – de a programzenén innen helyezkedik el, s egyben e kettő között az átmenet szerepét is betölti. Ami e jól ismert megállapítás megerősítésében az újdonság igényével léphet fel, az Grabócz narratológiai módszere, amely épp egy ilyen konszenzuális megállapítás újabb igazolása révén remélhet legitimitációt olyan újabb területek vizsgálatára számára, amely területek-

kel a hagyományos zenetudomány korábban nem foglalkozott, vagy ha igen, tekintetükben konszenzualitásról aligha beszélhetünk.

Így aztán könnyen érthető, hogy a teoretikus rész utolsó két tanulmánya egy nagy kronológiai ugrással miért éppen a kortárs francia opera és az elektronikus zene témáját hozza szóba, s miért épp ezeken a területeken próbálja hasznosítani a narratológiai elemzés gyakorlatát.

Az eredmény egyáltalán nem egyértelmű. A narratológiai módszer ugyanis leginkább arra lesz jó e szövegekben, hogy az alkalmazás nehézsége, sőt alkalmasint kilátástalansága révén a zeneművészetben bekövetkezett hagyománytörésekről adjon újabb látéleletet. Például azáltal, hogy a kortárs francia operákban a stázis és az antinarratív elemek dominanciája kapcsán a narratológiának úgyszólván „túl kevés feladat” jut, vagy hogy az elektronikus zene bizonyos irányzataiban a mű mélyszerkezetében a hagyományos narratívák helyén a tudománytól kölcsönvett modellek működését ismeri fel, vagy a narráció generatív felépítményének kifordításával találja magát szembe, s a módszer anomáliáit tapasztalva nem véletlen, hogy ezeket a tanulmányokat nyitva hagyott kérdésekkel kell befejeznie: „*A napjaimban tapasztalt visszatérés a legrégebb, legprimitívebb formákhoz, a soroláson, ismétlésen alapuló szerkezetekhez súlyos kérdést vet fel a kortárs operák (és gyakran a hangszeres művek) hallgatásakor, tanulmányozásakor: vajon a történelem (egy szakaszának) végéhez érkeztünk-e el, avagy új kezdetnek vagyunk tanúi?*” (166.); „*...e darabok... nem az ismert útvonalat járják be, amely a mélyszinttől a térbeliség időbelivé alakításán keresztül jut el a figuratív és narratív szintig, hanem épp a fordított utat tesz meg. Azaz figuratív elemekből, a toposzokból, mottívumokból, a jelentéshordozó zenei képekből, gondolatokból kiindulva közelítik meg újszerűen a teret. [...] Vajon mi lehet a narratív és szemantikai üzenete azoknak az elektroakusztikai műveknek, melyek anyagukat e hangzó terekből építik fel?*” (154–155.)

Amíg a kötet első felében azt láthattuk, hogy a narratológiai módszerének bemutatása és legitimitációs kísérletei többnyire dominanciát élveztek a szóba hozott műalkotások komplex interpretációival szemben (hiszen a cél vállaltan az volt, hogy ezek narratív dimenziói kerüljenek feltárára, míg más szempontok ezút-

tal háttérben maradtak), addig a második szakasz rövidebb írásai egyértelműen a műalkotás primer tapasztalatából indulnak ki, s a kortárs zenét vitathatatlanul körbelengő interpretációs ínség megszüntetésén fáradoznak, ami nehezen túlértekelhető fáradtság. Az itt olvasható tizenegy írás Cage-től a „spektrális zeneszerzésen” keresztül a kortárs elektroakusztikus kompozíciókig egytől egyig valóban értelmezésre szoruló, sokszor még mindig csak a kezdeti recepciónál tartó kortárs zenei területet érint. Akárcsak az első szakasz, ez is néhány kisebb tematikus alegységre osztható: az első négy, valamint a nyolcadik és az utolsó szöveg a XX. század második felének zenetörténetéből választ ki pillanatokat, situációkat, kezdve egy Cage-értelmezéssel, amely az 50-es évek zenei kontextusát idézi fel, majd folytatva a 60-as, 70-es, 80-as évek magyar zenéjének néhány jellegzetes vonásával, az egymást követő generációk vázlatos (ám egyáltalán nem elnagyolt) karakterizálásával, végül a 90-es évek magyar elektroakusztikus zenéjével zárva a sort. A fennmaradó öt szöveg egy-egy individuális zeneszerzői műhely bemutatására tesz kísérletet, különös tekintettel a 80-as évekbeli itthoni eredményekre. Ez a tizenegy írás műfaji szempontból nemcsak a könyv első felének tanulmányaihoz, hanem egymáshoz képest is meglehetősen heterogén: rádió-előadás, lemezkísérő, jegyzet, portré és kritika. A szövegek egységességének és összefüggésének fenntartását így tehát egészében a halványan érzékeltetett kronológiai narratívának kell biztosítania, hiszen a különböző műfajú szövegek – éppen a műfaji heterogenitás miatt – nem nyújtják a kortárs zene megközelítésének egységes lehetőségét. A nézőpont egységességét persze nem is hiányolnánk, ha az egyes írások megfelelő mélységben vonnának be egy-egy problémába, műhelybe, poétikába. Mindazonáltal összekapcsolásaik esetlegességei ellenére a maguk egyedi feladatait jól, nemegyszer vonzón oldják meg: az előadás informatív és mértéktartó, a kísérőszöveg invitatív és mentes az előzetes értelmezés erőszakoskodásaitól, a jegyzet és a kritika találó, érvényes, a portré pedig kikerekedik, és szemlélésre indít. A kötet meglepetése épp egy ilyen szöveg: A HANGOK DEMIURGOSZA ÉS A POETA DOCTUS (FRANÇOIS-BERNARD MÂCHE POÉTIKÁJA ÉS MŰVEI). A modernség témáját érintő minden logikai

bukfence ellenére is nagyon érdekes (és hasznos) portré, amely egyúttal a szerző kortárs zenét érintő személyes beállítottságának titkos vallomásaként is szolgál.

Összefoglalva tehát elmondhatom, hogy amíg a témák felvetése és kidolgozása tekintetében számomra a kötet második fele tűnik gyümölcsözőbbnek, addig a szövegek belső kontextusa szempontjából kétségkívül az első rész a koherensebb. Ha e vázlatos deskripció után, visszatérve kiindulásunkhoz: azaz a kiadói gyakorlat megfontolásához, most azt a kérdést tennénk fel, hogy a kötet milyen recepcióra számíthat a hazai (zenei) értelmiség részéről, akkor arra kellene figyelmeztetnünk magunkat, hogy ez a kérdés nagyon-nagyon megkésett, s legfeljebb csak arra az időzavarra világíthat rá, amely a könyv (megjelentetésének) legnagyobb problémája. Az ugyanis, hogy megjelenése óta mindmáig szinte semmiféle visszhangot nem váltott ki a hazai nyilvánosságban, csak akkor lenne meglepő, ha nem tudnánk, hogy a benne szereplő, korábban (szakmai fórumokban) egytől egyig publikált írások maguk sem váltak sem a magyar zenetudományi, sem a zeneesztétikai diskurzus integráns részeivé (a kötet második felében olvasható kisebb fajsúlyú írások itt nem jönnek szóba, azok természetesen megtalálták érvényes helyüket a sajtóban vagy a lemezborítók hátoldalán). Ha azt próbáljuk megérteni, hogy mi az oka eme kommunikációs működésképtelenségnek, több értelmezési lehetőség is adódik: (1.) A könyv mai olvasóira végzetes hatást gyakorolhat az a néhány oldalas előszó és bevezetés, amely véleményem szerint egyértelműen a kötet mélypontja: itt ugyanis a szerző, félrevezető módon, írásai előzetes bemutatása során a kortárs zene „főbb irányzatairól” és a „legfrissebb zenei irányzatokról beszél”, holott a kötet kortárs zenei vonatkozásai egyértelműen a 70-es, 80-as évek bizonyos eredményeihez kötődnek, másfelől sehol sem adja argumentációját annak, miért is kellene ezeket „főbb” irányzatoknak gondolnunk. Ám ennél is problematikusabbnak érzem azt az eljárást, amely a (zenei) narratológiát mint a zenetudomány legutolsó paradigmaváltását mutatja be, anélkül, hogy bármilyen formában is megpróbálná tisztázni helyzetét ama kihívások közepette, amelyek a strukturalizmus kritikája során akár a dekonstrukció, akár a pragmatizmus

irányából fogalmazódtak meg (lásd például a 2002-es THE CAMBRIDGE HISTORY OF WESTERN MUSIC THEORY „foucault-i fordulatát”). Eme kevéssé szerencsés előszón persze illenék magunkat hamar túltenni, ám a kötet már említett műfaji heterogenitása révén újabb bukta-tóba ütközünk. (2.) Amíg a második rész rövid írásai műfajiságukból következően olyan jellegűek, hogy – még ha némelykor szűrővel olvasandók is – máig érvényességre tarthatnak igényt, addig a fajsúlyosabb első rész szövegei olyanfajta tudományos közlemények, amelyek „a kutatás jelenlegi állásáról” tudósítanak, s így a mai olvasó számára óhatatlanul erodál-tabbnak bizonyulnak. Ha az első két észrevételre még mondhatjuk azt, hogy ezek legfeljebb csak a 2004-ben összeállított és publikált kötet körüli hallgatás magyarázatához járuló adalékok, akkor további három érvem a teoretikus igényű tanulmányok immáron bő két évtizedes visszhangnélküliségére kíván reflektálni. (3.) A magyar zenetudomány kétségkívül nem kész arra, hogy magától értetődő módon tegyen magáévá egy zenei narratológiát, minthogy ennek a megközelítési módnak és teoreimának nálunk nincs előzménye-hagyományja (még akkor sem, ha Grabócz Ujfalussy munkásságát ekként szeretné értelmezni). Amennyiben valaki egy ilyen előzmény nélküli stúdium legitimációjára tart igényt, annyiban neki magának kell megfelelni a hatékonyság-gal megteremnie a diskurzus hagyományát. Grabócznak, aki egyébiránt rokonszenves módon vállalja az úttörő magányos szerepét, úgy tűnik, mostanáig mindez a néhol irracionális mennyiségű labjegyzet ellenére sem sikerült. (4.) Tanulmányai tudományos célkitűzései több esetben nem teljesülnek, kidolgozatlanok maradnak. Jó példa erre a 69. oldalon kezdődő Liszt-tanulmány (ami egyébiránt az OBERMANN VÖLGYE korántsem erőtlen olvasatát nyújtja). Ez az írás a liszti formai újításokat egy a szerializmusig levezethető formalogikai evolúció kiindulópontjaként definiálja, anélkül azonban, hogy emez evolúció narratívájának előadására a legkezdetleesebb lépéseket is megtenné. (5.) Ezt a fajta kifejtetlenséget nevezhetjük befejezetlenségnek is, és ekkor máris a tanulmányok egészét belengő stilisztikai problémánál tartunk, amely probléma a nem professzionális olvasó számára a legdöntőbb jelentőségű: a tanulmányok megszövegezése többnyire a mű-

helymunkaszerű jegyzetanyag benyomását kelti, mintha csak ott zárulnának le, ahol a tudomány belép a retorika dimenziójába, s ahol az írás elkezdődik.

Mindezek a nehézségek és hiányosságok sok szempontból nehezen olvashatóvá teszik a könyvet, amely pedig számos – és a fentiekben már jelzett – erénye miatt méltánylást érdemelne. Az eddigi érvekhez hadd adjak még további hármat: (1.) Grabócz, már csak franciaországi rálátása miatt is, számos itthon kevéssé (vagy egyáltalán nem) ismert francia alkotó műhelyébe kínál bepillantást (kár, hogy nem bővítette a képet olyanokkal, mint amilyenek például a finn Lindberg-ről és Saariahoról franciául publikált írások vagy a *Muzsikában* néhány éve megjelent nagyszerű lemezkritika egy Bartók–Kurtág–Eötvös-lemezről). Sőt a zeneszerzőkön túlmenően teoretikus hivatkozásai is sok tanulsággal kecsegtetnek (e sorok szerzője számára különösen Mâche és az amerikai Daniel Charles gondolatmenetét megidéző passzusok voltak figyelemre méltók). (2.) A könyv második szakaszának néhány írásából a magyar kortárs zene utolsó negyven évének egy lehetséges történeti narratívája sejlik fel. A feldolgozatlanság és tisztázatlanság mai helyzetében ez még akkor is megbecsülést érdemlő kísérlet, ha részleteivel, hangsúlyaival vitába is szállnánk (az például, hogy Ligeti ebben a történetben nem kap szerepet, nagyon is érthető, olyan alkotók viszont, mint Szöllösy vagy Csapó meglehetősen hiányoznak a panorámából). (3.) Végül hadd fejezzem be olvasatomat egy olyan aspektus kiemelésével, amely minden bizonnyal nem tartozik a könyv szerzői intencióinak sorába, ám olvasóként mégis nagy meglepéssel töltött el. Amint azt már jeleztem, a szöveg explicit módon sehol nem vállalja a strukturalista elméletalkotás és módszer megkérdőjelezésére igyekvő kritikákkal való szembenézést, és az alkalmazott módszer határait is csak nagyon hozzávetőlegesen jelöli ki. Ugyanakkor ez ügyben a könyv egésze *implicit*e mégis termékeny továbbgondolást ígérő feszültséggel terhes, amennyiben a strukturalista vizsgálati metodológia és tudományos ethosz iránt elkötelezett kutató a kortárs zene területére érve leplezhetetlen affinitást mutat olyan alkotók iránt, mint például Cage, a New York-i repetitívek és Mâche, akik a struktúra és módszer rögzítetlensége, a decentralizáció

vagy a racionális szerkezetet kikezdő rítus irányába mozdítják el a zeneművészetet. Mintha csak az oly kedves OBERMANN VÖLGYE irodalmi forrásának, Senancournak melankolikus és önkorlátozó sorait ismételné el indirekt módon és egy másik szinten: „minden, a lények természetéről, a világ törvényeiről való átfogó rendszerezés vakmerő agyszülemény csupán” (74.); és mintha ezzel az önkorlátozással a kifejtetlenség és befejezetlenség szublimált tapasztalatát is reflexió tárgyává tenné: „e levelekben senki ne keresse a regényt” (74.).

Véres Bálint

ZSENI, KÖZELRŐL

Otto Friedrich: Glenn Gould. Változatok egy életre
Fordította Sárközy Elga
(A függelékét fordította Osváth Anna)
Európa, 2002. 541 oldal, 2800 Ft

Glenn Gould: Tiltsuk be a tapsot! Válogatott írások
Fordította Barabás András és Csuha István
Európa, 2004. 420 oldal, 2900 Ft

Sok nagy zongoraművész élt a huszadik században; jó néhányukat még zseninek is bizvást nevezhetjük. Glenn Gould azonban csak egyetlenegy volt. Nem egyszerűen azért, mint ha jobban zongorázott volna, mint bárki más – habár többen is nyilvánítottak ilyen véleményt. Sokat emlegetett különc szokásai is csak külső tünetei voltak Gould különlegességének. Már valamivel inkább a lényegre mutat az a tény, hogy a kanadai zongoraművész harminckét évesen örökre abbahagyta a koncertezést, és ennek ellenére töretlenül megőrizte legendás hírnevét, sőt – hanglemezfelvételei révén – még növelte is élete hátralevő éveiben. De még ennél is mélyebbre kell ásunk ahhoz, hogy a Gould-jelenség igazi titkát megértsük. Kissé melodramatikusan talán úgy fogalmazhatnánk, hogy nála a művészsors valósággal önpusztító erővé vált. Annyira intenzíven élte át a zenét, hogy az már a zenélést is akadályozta. Bár önbizalomhiányban sohasem szenvedett, igen kíméletlen kritikusa volt önmagának, és állandóan új utakat keresett,

még a melléfogás kockázatát is vállalva. Közben a zenélésnek olyan elkerülhetetlen velejárói, mint a koncertezés, szinte elviselhetetlen zavaró körülményekké váltak a szemében. Így juthatott el odáig, hogy a hangfelvételeket, a maguk mesterségesen összevágott tökéletességével, autentikusabb zenélési formának vélte az élő zenélésnél.

Az én generációom számára Gould felvételei revelációt jelentettek a 70-es években – a makulátlan tisztaság, sallangmentesség, kidolgozottság modelljét csodáltuk benne. Ez a csodálat mindenekelőtt Gouldot, a Bach-játékoszt illette: a GOLDBERG-VARIÁCIÓK zseniális 1955-ös felvételét addig hallgattuk, amíg a tű ugrálni nem kezdett a megsérült barázdákon. Huszonhat évvel később, 1981-ben Gould újra lemezre vette a GOLDBERG-et; a Sony-cég nemrég közös albumban adta ki mindkét felvételt, megtoldva egy interjúval, ahol Gould Tim Page kritikussal beszélget a két bejátszás különbségeiről. A legfeltűnőbb ezek közül az „Aria” (a variációs téma) szinte abszurdan lassú tempója, a szinte mindvégig hallható dudorászásokkal. Gould maga úgy vélte, hogy itt végre megszabadult a romantikus értelemben vett „zongorázástól”, és tökéletesen kontrollálta az előadás minden paraméterét; összességében az új felvétel – szerintem – mégsem veszi fel a versenyt a fiatalkori verzió sziporkázó frissességével.

Nem vállalkoznék itt és most annak eldöntésére, hogy hanyatlásról van-e szó (esetleg az egészség romlásával összefüggésben), vagy egy olyan sajátos pont eléréséről, ahol a zene absztrakt követelményei ellentétbe kerültek a praktikus „zongorázás”-sal, és a zongoristát már csak az előbbi érdekelte. Annyi biztos, hogy Gould játéka még ma is sok titkot rejt magában, és a legenda huszonkét évvel a művész halála után is elevenen él. Ezért feltétlenül érdemes volt a sokéves mulasztást pótolni, és magyar nyelvű olvasnivalót adni a hazai Gouldrajongók kezébe. Az időközben igencsak megsaporodott irodalomból a teljes életutat áttekintő első „hivatalos” életrajz, valamint a cikkek és interjúk válogatása jelent meg az Európánál.

A Gould-hagyaték gondozói Otto Friedrich amerikai újságírórt kérték fel az életrajz és pályakép megírására. Friedrichnek módja volt tanulmányozni a művész hátrahagyott iratait,

ezenkívül számos interjút készített Gouldhoz közel álló személyekkel – munkatársakkal, kollégákkal, családtagokkal. Friedrich igen alapos munkát végzett. Könyve végigkíséri Gould életét a bölcsőtől a sírig, megismertet a zongoraművész sikereivel, kudarcaival, különsségeivel, a függelékben közölt koncertlista, bibliográfia és diszkográfia pedig teljes képet nyújt a pálya dokumentumairól. Különös részletességgel tárgyalja a könyv Gould rádiós és tévés munkáját. Ez egyrészt azért öröndetes, mert Gould maga rendkívüli fontosságot tulajdonított ennek a tevékenységnek, és rengeteg időt szentelt neki; másrészt azért, mert ezek az anyagok alig hozzáférhetők, és így aki nem láthatott a eredeti adásokat, aligha alkothat képet magának arról, hogy mivel is töltötte Gould ideje nagy részét azután, hogy a koncertezéstől visszavonult.

Friedrich könyvét, mely 1989-ben látott napvilágot, az újabb kutatások sok ponton meghaladták; így pl. Peter Ostwald, a muzsikusz-pszichiáter, aki hosszú évekig személyes barátságban volt Goulddal, mélyebb és árnyaltabb portrét rajzolt, a zenetudós Kevin Bazzana pedig tudományos pontossággal elemezte az életművet. Mégis helyeselhető, hogy a jelen munkára esett az Európa Könyvkiadó választása: laikus közönség számára sokoldalúan és olvasmányosan mutatja be Gould rendkívüli életpályáját.

Friedrich maga nem zenész, és többi könyve nem is zenéről szól. De, mint az előszóban mondja, világeletében zenerajongó (és Gouldrajongó) volt, és kitűnően tájékozott zenei kérdésekben. Talán csak egyszer veti el a sulykot, a 158–59. oldalon, ahol hosszadalmas és felettébb vitatható eszmefuttatásba bocsátkozik, amelynek ráadásul még nincs is túl sok köze Gouldhoz.

A könyv stílusa kollokvialis, de a magyar fordítás gyakran még rátesz egy-két lapáttal az eredetire, ironikus, pejoratív vagy egyszerűen vicces felhangokat keverve a szövegbe olyankor, amikor a szerzőnek egyáltalán nem voltak ilyen szándékai. Komolyabb félreértést csak kettőt találtam: a 270. oldalon Roxolana Roslak énekesnő mint Gould „barátnője” szerepel, holott az eredetiben ő csak *friend* volt; mint a Gould magánéletéről szóló fejezetből kiderül, egy bizonyos, meglehetősen rejtélyes kapcsolattól eltekintve egyáltalán nem tudunk róla,

hogy lettek volna „barátnői”. A 329. oldalon pedig Közép-Amerikát emlegeti a fordítás, holott itt *Middle America*ról van szó, ami feltétlenül az USA-ra vonatkozik (talán Átlag-Amerikának kellett volna fordítani).

A hangversenyzéstől való visszavonulás után Gould egyre több energiát fordított zeneírói tevékenységére. A már említett rádiós és tévés munkákon kívül írt zenei magazinokba, és előszeretettel vállalta, hogy kísérőszövegeket készítsen saját felvételeihez. Munkásságának egyik legkülönösebb területe ez, és jelentőségét nem csökkenti az az egyébként kétségbevonható tény, hogy Gould, a tollforgató, minden eredetisége ellenére mélyen alatta marad Gouldnak, a zongoraművésznek. Gould verbalizált gondolatait azért kell komolyan vennünk, mert elválaszthatatlanok a zenei gondolatoktól – ugyanannak az agynak a termékei, és nyilvánvalóan befolyásolták Gould zenélést.

Bizonny a Gould-írások egyike-másika meglehetősen furcsa, és a Tim Page gondozásában 1984-ben megjelent válogatás annak idején nem ok nélkül vert fel nagy port. Azt hiszem, nem én vagyok az egyetlen, aki a Mozartot pocskondiázó megjegyzésekre emlékszik a legjobban ebből a kötetből. Gould Mozart-felvételei hírhedtek voltak a szerző intencióinak látszólagos semmibevétele, megannyi öncélúnak tűnő különködés miatt. Sokak szemében a zongoraművész legnagyobb melléfogásai voltak ezek a felvételek, és Gould szavai teljes mértékben igazolni látszottak azokat, akik úgy vélték: ne játsszon senki lemezre olyan zenét, amelyet nem szeret. Amikor azt olvassuk, hogy Mozart „*inkább túl későn halt meg, mint túl korán*” (TILTSUK BE A TAPSOT! 321.), el kell gondolkoznunk rajta: ugyan mi ütött az utolsó fél évszázad egyik tagadhatatlanul legnagyobb muzsikusa, hogy ilyesfajta kijelentéseket eresztett ki a száján, illetve tollán? Pusztán a sokkolás szándékáról volna szó? Kétségtelenül arról is, de még inkább arról a senkit és semmit nem kímélő kegyetlen őszinteségről, amely Gould minden megmozdulását jellemezte: amiként erős és leküzdhetetlen ellenérzései voltak Philadelphia városával szemben, amelyek lehetlenné tették, hogy ott fellépjen (l. Friedrich, 123.), hasonlóképpen erős és leküzdhetetlen különvéleménye volt Mozarttal kapcsolatban,

amely lehetetlenné tette, hogy mindenki máshoz hasonlóan úgy tekintsen rá, mint a zenetörténet egyik legnagyobb zsenijére. Egy kisebb kaliberű előadó esetében kézlegyintéssel elintézhetnénk ezeket a bogarakat, de Gouldnál, ha megpróbáljuk őket komolyan venni, talán egy kicsivel közelebb jutunk különleges és tragikus nagyságának megértéséhez.

Érdekes pszichológiai fejtegetést olvashatunk egyébként Peter Ostwald Gould-monográfiájában a művész Mozarttal szembeni averziójának valószínű eredetéről. Gould édesanyja, aki egyszersmind első zongoratanára is volt, mindenáron el akarta kerülni, hogy Glennből afféle kis-Mozart-szerű csodagyereket csináljon. „Mozartnak még a nevét sem volt szabad kiejteni otthon”, írja Ostwald. Ez feltétlenül negatív irányban hatott a felcseperedő gyerekekre, még akkor is, ha, saját bevallása szerint, módfelett élvezte a fel-le futkározó skálákat és arpeggiókat a szonátáiban.

Kiket szeretett Gould? „*Bizet* KROMATIKUS VÁLTOZATOK című darabja véleményem szerint a XIX. század harmadik negyedében keletkezett szóló zongoramuzsika csekély számú remekműveinek egyike” – olvassuk a 259. oldalon; igen pozitív értékelést találunk Hindemithről és Sibelius zongoraműveiről. Itt már gyanút fogunk, hogy olyan füllel van dolgunk, amely képes meghallani sok mindent, amit más nem hall – és ennek talán az az ára, hogy időnként nem hall meg valamit, ami mindenki más számára természetes. Az APPASSIONATÁ-t elutasítja (208.), de szenvedélyes „védőbeszédet” tart Richard Strauss mellett (43.). A legnagyobb lelkesedést Schönberg és Webern váltja ki belőle. Talán a hatvanas években keletkezett három Schönberg-eszszé a három legfontosabb írás a kötetben: alig hiszem, hogy ezekben a műfajokban (hanglemez-kísérőszöveg, ill. egyetemi előadás, feltehetően nem szakközönségnek) ilyen mélyreható, mégis távlatokban gondolkodó Schönberg-méltatást adott volna bárki is abban az időben. Még ennél is nagyobb meglepetés a huszonegy éves Gould zsenigéje Anton Webernről, amely a kötetet nyitja. Ez az írás – eredetileg hangversenyen szétosztott szórólap – nincs benne a GLENN GOULD READER-ben; 1995-ben tették közzé először a GLENN GOULD MAGAZINE hasábjain. Ne felejtjük: amikor Gould Webernről írt, 1953-at írtak, a zeneszerzőt mindössze nyolc évvel korábban lőtte le tévedésből

egy amerikai katona, és munkásságának felfedezése még Európában is alig kezdődött el. A fiatal Gouldnak nemcsak tájékozottsága lenyűgöző, hanem szuverén látásmódja és egyéni stílusa is rögtön megkap.

Az évek során szívesen mártotta tollát némi vitriolba, amikor a hangversenyélet számára értelmetlenné vált rituáléit ostorozta (TILTSUK BE A TAPSOT!, A HANGFELVÉTEL KILÁTÁSA). De önmagát sem kímélte meg attól a maró gúnytól, amellyel pl. Petula Clark popénekesnőt intézte el: I. a GLENN GOULD INTERJÚJA GLENN GOULDDAL GLENN GOULDRÓL című remekművet, vagy a kötet utolsó írását, ahol Gould abban a ritka helyzetben volt, hogy saját életrajzáról (Geoffrey Payzant munkájáról) írhatott álobjektív recenziót. A gúny – vagy annak enyhített változata, az ironia – akkor sem hiányzik Gould hangjából, amikor olyan művészekről ír, akiket egyébként csodál, mint pl. Yehudi Menuhin vagy Leopold Stokowski. A STOKOWSKI, HAT TÉTELLENBEN egynémely sztorijának, mint pl. a fiatal zongorista és az idős karmester első találkozásának, mégis különös, megható bája van, és a Gould-írások újraolvasása után úgy érzem, erre és nem a Mozart-ügyre fogok a legszívesebben visszaemlékezni. Gyakran fogok visszalapozni A RÁDIÓ MINT ZENE című interjúhoz is, mivel itt különösen eredeti gondolatokat fogalmaz meg Gould, amelyekből minden bizonyos, hogy ma is tanulhatunk a rádiós szerkesztők. Gouldnak egy időben zeneszerzői ambíciói is voltak, amelyeket azonban nem váltott valóra; ehelyett rádióműsorait alkotta meg olyan eszközökkel – a motívumok átalakítását és visszatérését a lehető leggondosabban megtervezve –, mint ahogy egy zeneszerző komponál.

Gould különleges írói stílusa – avagy nevezzük nevén a gyereket) modorossága és erőltetettsége – alaposan feladta a leckét a kötet fordítóinak, Barabás Andrásnak és Csuha Istvánnak. Kalapot emelek mindkettejük virtuozitása előtt; ha Gould odafent megtanult magyarul, és megismerte a magyar költészet klaszszikusait, bizonyára maga is elismerően mosolyog majd azoknak a finom utalásoknak a halatán, amelyekkel a fordítók igen találékony módon az ő másfajta, de éppoly finom utalásait helyettesítették. Egyetlen apró tévedést azonban, úgy érzem, kötelességem szóvá tenni. Amikor Gould Charles Ives IV. SZIMFÓNIA-jának Stokowski által vezényelt, posztumusz ősbemuta-

tőjáról ír, azt olvassuk, hogy a kórus „*mintha imára szólítana a »Bakter, mesélj az éjszakáról« dal-lamával*” (140.). Azt hihetné bárki, hogy e dal-lamnak a szövege egy vasúti alkalmazottat fag-gat személyes természetű dolgokról, holott a „*Watchman, tell us of the night*” egészen más kon-textust sugall: ebben a templomi énekben egy *őrszemhez* intéződik a kérdés, hogy feltűnt-e már az égen az üdvösséget hozó csillag.

Wilhelm András rövid és lényegre törő utó-zsava összefoglalja mindazt a háttérinformá-ciót, amely a kötet megértéséhez elengedhe-tetlenül szükséges. S minthogy a Gould-írások teljes bibliográfiája végett a Friedrich-kötet megfelelő helyére utalja az olvasót (amely egyébként szintén magán viseli Wilhelm keze nyomát), egyszersmind felhívja a figyelmet a két Európa-kiadvány összetartozására. A két magyar nyelvű Gould-könyv együttesen állít emléket a mindössze ötvenévesen elhunyt mű-vésznek, akihez hasonló nem volt a zene vilá-gában, és bizonyára nem is lesz soha.

Laki Péter

SÉTÁK BÁBEL KÖRÜL

Kocziszký Éva: *Hamanns Kritik der Moderne*
Verlag Karl Alber, 2003. 191 oldal

„[...] ártatlansága és szerénysége tetszett nekem. [...] 1762-ben láttam őt újra, és úgy tűnt, hogy az IRO-DALMI LEVELEK szellemisége a viselkedésén is nyomot hagyott. A recenzálás szomorú munka, amely nem nélkülözhet egy kevés mesterségbeli gőgöt.” Így reflektál Johann Georg Hamann 1786-ban egy barátjához írott levelében Moses Mendelssohn halálhírére. E néhány sor mintha nem is any-nyira a berlini felvilágosodás meghatározó alakját, inkább jelen írás műfaját parentálná el, mechanikusnak, mindennemű innováció-tól és progressziótól mentesnek, azaz szomorú-nak festve a műbírálat intézményét. Az életmű egésze felől azonban más a kép. Valójában a re-cenzióknak ez a lefokozása elsősorban a korabe-li kritikusok túlzott hatalmának szól, akik ítéle-teik megformálásakor jellemzően a berlini fel-világosodás elveit követték, melyeknek a fent

említett folyóirat egyik legjelentősebb fóruma volt. E szellemi mozgalommal Hamann követ-kezetesen szembehelyezkedett, és esztétikai né-zetei nem utolsósorban az egymást érő viták-ban, álláspontja kifejtéseként formálódtak.

E folyamatnak nem eseménytörténetére, ha-nem meghatározó motívumaira koncentrálna Kocziszký Éva monográfiája, amely így nem kro-nologikusan, hanem tematikus bontásban mu-tatja be az életművet. Időről időre teret en-gedve a jelen változattól még nagymértékben különböző magyar kiadás címében már meg-jelenő játéknak, hogy a hamanni filozófia mo-dernitáskritikájára vagy a modernitásban meg-jelenő kritikai elemekre céloz (J. G. HAMANN ÉS A MODERNITÁS KRITIKÁJA, Budapest, 2000). E né-mileg provokatív és mindenképpen gondol-letébresztő kettősség azért is szerencsés, mert szerkezeti megfelelését adja Hamann és a mo-dernitás ambivalens viszonyának, amely ezál-tal, mondhatni, a könyv szervezőelveként je-lenhet meg.

A tanulmány a hamanni modernitáskritikát négy aspektusból tárgyalja. Az első és legfon-tosabb, hogy Hamann a kereszténységet ki-nyilatkoztatásként értelmezi, amelynek Istene nem lehet azonos a filozófusok istenével. Ez a meggyőződés alapozza meg a keresztény me-tafizikával, illetve általában a vallásfilozófiával szembeni elutasító hangját. E hangütésre is-merhetünk – általánosabb szinten – a követke-ző szempont, a „Bábel”-lel folytatott diskurzus esetében. A bibliai helyszín Hamann szemé-ben eszkatologikus érvényességgel bír, „*a vi-lágtörténelem kezdetének és végének helyét egyaránt jelenti*”. (97.) Túl ezen a „szisztematikus gondol-kodás” és „abszolút vallás”, illetve Berlin öské-pe is, ezek pedig az abszolút uralom valamen-nyi lehetséges formáját reprezentálják. Har-madszor – immár egyéni, az ész autonómiájá-val szembeni gondolkodói stílusához érve – Ha-mannt (Lessing után) jó lelkiismerettel nevez-hetjük *flaneurnek*. A sétáló önmagát mint szer-zőt és olvasót „*az Ige (szó) és az Í/írás szenvedélyes szeretője*”-ként (9.) definiálta, vagyis a teoretikus, a szisztematikus filozófus ellenpárjaként hatá-rozta meg. Olyasvalakiről van szó, aki szembe-helyezkedik a tradicionális filozófia mindenko-ri intézményével és módszereivel, hiszen gon-dolatmenetének nincs világosan definiálható, diszkurzívan tételezett célja. Nem köti előre meghatározott útvonal, netán az önmegvaló-

sítás kényszere, „mely a modernre Goethétől Sartre-ig rányomta a bélyegét”. Végezetül „a modernnel folytatott diskurzusa a negativitás határozott vonalvezetésén keresztül rajzolódik ki”. Ez a jellemvonaás Hamann filozófiáját egyrészt a késő XX. századi dekonstrukcióhoz, másrészt a misztikus nihilizmushoz kapcsolja. Mint ilyen, „egzisztenciájának egészét a nyelv problematikájából kiindulva értelmezte, abból a konstans dilemmából kiindulva, hogy hogyan is kell beszélni”. (10.) E kiküszöbölhetetlen kérdés vezet el a gyakorlathoz, „hogy minden filozófiai konstrukciót és spekulatív rendszert, valamint merev vallási tradíciót addig a pontig lebontson, amíg azok mint pusztá nyelv manifestálódnak, míg a maguk textualitásában bomlanak ki”. (11.)

Kocziszy Éva elemzése abból a felismerésből indul ki, hogy a hamanni gondolkodás velejét a dialógus jelensége adja. E belátás felől értelmezi „észak mágusá”-nak nyelvfilozófiáját és antropológiai témájú műveit. A gondolatmenet vázát a Szókratész, retorika, Babel, test, szeretet és poézis címszavak jelölik. Az első fejezetben a hamanni Szókratész-figura kapcsán a filozófus identitásfelfogását és szövegeinek hermeneutikai alapelveit mutatja be.

Az identitáskeresés már Hamann korai írásaiban – így a SOKRATISCHE DENKWÜRDIGKEITEN (1759) című pszeudobiográfiában is – fontos szerepet játszott. A fogalmakat lebontó szerző alakjában saját gondolkodói énképét véli feltalálni. Szókratészt ezért nem egy bába gyermekeként mutatja be, hanem apjához, Szóphroniszkoszhoz hasonlóan – szobrászként. Hamann szerint ez éppoly szimbolikus folytatása az atyai mesterségnek, ahogy (vö. Hamannnál a „Saalbaderey”-t, illetve a „metakritisches Wannchen”-t [Kocziszy, 2000. 34.]) saját filozófiai praxisa apja fürdőorvosi gyakorlatának. A szókratészi eljárás azonban nem pusztán alkotás, legalább annyira a rombolás művészete, és Hamann maga is mintha a távoli elődtől megörökölt vésővel filozofálna. Ha azonban pusztán a destrukció mozzanatára figyelünk fel, akkor ugyanúgy félreértjük, ahogy Nietzsche kalapácsos filozófusát szokás. Szókratész dialógusaiban a rombolás mozzanatához – elsősorban a tudáshoz való viszonyulás tekintetében – profetikusság elemek járulnak, vagyis az a törekvés, hogy a hagyományos tudást a „felforgató, lázító” inspirált gondolkodással konfrontálja. A tudásnak ezt a fajtáját nevezi Ha-

mann hitnek. A „tudatlan” Szókratészban tehát nem a hiányt, sokkal inkább saját céljának – „a tradicionális gondolkodásmód, az áhagyományozott értékkepek és viselkedésmódok” lerombolásának – beteljesülését látja. Ebben az értelemben Szókratészban a filozófus archetípusát ismeri fel, aki képes rácsodálkozni a magától értetődőre.

Miután számba vette a modernitás kritikájának eszközeit az identitás kérdése felől, Kocziszy Éva a művek nyelvi megformáltságát vizsgálja, mindenekelőtt a retorika szintjét. (43–71.) Hamann invenciózusan aknázza ki a nyelv figurális potenciálját, amit nem az írás pusztá ékítményeként, hanem egyfajta kényszerítő erejű isteni felhívásként azonosít, hogy az ember a teremtés aktusából, illetve a hátterében álló hatalomból részesüljön. Más szavakkal, nála „a figurális nem azonos a poétikus-sággal. Nem redukálja a képiségre mint pl. Herder vagy Lowth, hanem a Bibliára adott válasznak tartja”. (48.) Gadamer allegóriefogalmával világitja meg a szerző, hogy Hamann intertextuális írásmódja is a tipológiában – mint intertextuális alakzatban – gyökerezik. Erre szolgálhat példát Szókratész két különböző megközelítésből való bemutatása. Az egyik mimetikus, analogikus, míg a másik bibliai-profetikusság, vagyis figurális applikáció. A kétféle olvasat „a szövegeket tükörviszonyba helyezi egymással, nem a »realitás«, hanem egymást képezik le”. (53.) Vagyis – intertextualitásban, figurálisban, iróniáján és többszólamúságán keresztül – az írásmód maga is a „tisza ész” purizmusa ellen folytatott harc eszköze. Intellektuális fegyver az „absztrakt abszolúttal, a racionalitás univerzális hatalomvágyának” zsarnokságával szemben. Organikus formája egyben az elutasításnak, amellyel Hamann kortársai filozófiáját illeti, amiért az „a nyelvet a gondolkodás pusztá eszközevé” degradálja.

A BABELRŐL szóló fejezetben Kocziszy Éva hermeneutikai hatástörténetet mutat be, amely azzal kezdődik, hogy „Hamann a Bibliát olvassa, Walter Benjamin Hamann-olvasatával folytatódik és Paul de Man és Derrida Benjamin-kommentárjával” (illetve a szerző interpretációját realizáló saját olvasatunkkal) zárul. Ez az olvasat történet árnyaltabbá teszi a poézis, a fordítás, a differencia fogalmait, melyek nem csupán az AESTHETICA IN NUCE-t alapozzák meg, hanem a modern örökébe lépő szellemi irányzatokat is.

Életművének mintegy összegzéseként Hamann egy F. H. Jacobinak címzett levélben így fogalmaz: „*Bábel elleni gyűlöletem az igazi kulcsa egész írói tevékenységemnek*”. (146., Kocziszký, 2000. 34.) Filozófiájában e bibliai történet nem pusztán a nyelvhez kötődik, hanem az ember mindenkorai autonómiatörekvéseit reprezentálja. Éppen ezzel fordul szembe, amikor az Istennel való dialógus szeretetkontextusban, illetve nő és férfi erotikus egyesülésében gondolja el az ideális embert. Az egzisztenciát tehát dialógikus mivolta ellenére sem tisztán nyelvinek tételezi, sőt: számára „*mindennemű megismerés és minden élet egyetlen igazi forrása*” (137.) a szeretet. Az erről szóló (a magyar változatban még nem szereplő) fejezethez a testről, a testiségről való gondolkodáson keresztül (105–127.) vezet utunk. Fejlődési folyamat tanúi vagyunk: a bűnbeesés által meztelenségére, tudatlanságára ébredt test, valamint a benne lakozó isteni szellem (és az ugyanilyen halandó testben inkarnálódott Krisztus) lutheri gondolatától (BIBLISCHE BETRACHTUNGEN), a testen mint a Teremtő írásjelén keresztül (AESTHETICA IN NUCE) eljutunk a nemek közötti különbségek és a szexualitás hangsúlyozásáig. Végezetül, mindezek végső értelmüket a szeretet parancsában nyerik el, ami „*Hamann szemében az isteni kinyilatkoztatás legmagasabb rendű formája, mely a megváltó halálában nyilvánvaló*” (139.) Maga a test egyszerre a halandóság és – a halhatatlan Isten hasonmásaként – az örökévalóság, az isteni szellem hordozója, egyben az a tér, ahol a másik megismerésének erotikus aktuusa lehetséges.

Az eddigiekre visszatekintve azt mondhatjuk, hogy Hamann BIBLIÁ-n alapuló nyelvelméletét, miként antropológiai tárgyú gondolatait, az Isten és teremtmény kettőssége határozza meg. Életművével ember és Isten, férfi és nő, illetve az egyes személyiség önmagán belüli harmóniáját próbálta nem egyszerűen vizsgálni, de megvalósítani. Azt az összhangot, ami csupán a dialógus aktusában formálódó önismeret segítségével érhető el. Egy feltételről, amiről eddig nem volt szó, és ami Kocziszký Éva könyvében a záró-összegző tanulmány tárgya. Az Isten és ember közötti dialógushoz ugyanis az ember nem rendelkezik megfelelő nyelvvel. Csak amennyiben „*az emberi nem anyanyelvére*” újra rátalál, áll újra helyre ez a dialógus. Az elveszett isteni nyelv és az emberi

nyelv közötti lehetséges összekötő kapocs a poézis, amit Hamann – akárcsak Bábel motívumát – eszkatologikusan értelmez. Isten a teremtetés aktusakor igazi költészetet mondott ki, s ugyancsak a poézis az adekvát nyelv az apokaliptikuskor, amely nem más, „*mint a végső dolgok teljes lecsupaszítása*”. (166.) És alfa és ómega között sétálgatva, Hamann maga is ezen a nyelven próbál megközelíteni. Ebben az akaráásban gyökereznek az interpretáció, az adaptáció és a forrásfeldolgozás gondolkodói körökben merőben szokatlan eljárásai, melyek az írások felépítésében és mélyszerkezetében egyaránt szerepet játszanak. Csupán a felsorolás szintjén: ilyenek a profetikum vonások, vagyis, „*hogy egy szöveg értelmét nem pusztán annak történeti kontextusa, hanem elsősorban »a jövője« – jövőbeli értelmezése – határozza meg*” (17.); az ettől elválaszthatatlan intertextualitás, illetve többszólamúság, melyek Hamann írásait „*homályossá, enigmatikussá*” teszik; valamint az értelmezés és megismerés alapvetően erotikus vonásai.

Mintegy távoli analógiaként, Kocziszký Éva maga is olyan monográfiát ír, amely Hamann összetett filozófusi habitusának bemutatásán túl, „*a Mágus gondolkodását jellemző fragmentarikusságnak és rapszodikusságnak is helyt ad, s ezáltal megvédelmezi a mindent megérteni vágyás hübrisztől*”. (11.) Az eredmény árnyalt mivolta különösen akkor szembeötlő, ha más, hasonló témájú művek hozadékaival vetjük össze. Utóbbiak szerzői ugyanis gyakorta belesétálnak az életmű felkínálta csapdába, és egy posztmodern irracionalista filozófus alakját (Isaiah Berlin) vetítik elének. Kocziszký Éva ahelyett, hogy bármely, már odakészített szellemi kényszerzubbonyba szorítaná önmagát és tárgyát, tudatosítja az aránytévésztesre csábító vonásokat, illetve kiemeli azokat a jegyeket, melyek Hamann az említett gondolkodói irányoktól megkülönböztetik. Könyve aktuálisnak mutatja a königsbergi filozófust, mindenfajta kortárs gúnya nélkül. Megmutatja, hogy egy bibliai gondolkodónak mind a mai napig lehet érvényes mondanivalója. Hamann a megszokottal, a céhszerűvel (vagyis „*szomorú*”-val) szembeforduló hagyomány képviselőjeként áll előtünk. Hasonlóan a szellemi portréját elkészítő szerzőhöz, aki nem csupán korábban tabuként került témákat érint – amilyen az érzé-

kiség, a test és a szexualitás –, hanem szöveg-elemzéseivel maga is eljut a nyelvnek Hamann írásában felsejlő határaitra. Új irányokból közelít régről ránk maradt titkokhoz, arra ösztönözve, hogy a passzív befogadó kényelmét a továbbgondolás fáradalmára és kockázatára cseréljük. Szavai nem csupán magától értetődően formálódnak egy immáron csaknem kétszázötven éves hamanni utópia parafrázisává, de valóban elhithető róluk, hogy a gondolkodóknak talán „egy új generációját is felélesztik, [...] akik a modernre adott posztmodern reflexiót összekapcsolják a Szentíráshoz való visszafordulásal”. (179.)

Pataky Ildikó

MORO ÚR, A SVÉD SZAMIZDAT HŐSE

Moro úr sikeres lefagyasztása

*Összeállította: Roy Anderson, Kalle Boman,
Borbás István*

Design: Németh Ludwig Gábor

*A magyar kiadás munkatársai: F. Almási Éva,
Jankovics József, Jolsvai Júlia, Kerekes Mónika
Enciklopédia Kiadó, 2003. 354 oldal, fotók*

Az utóbbi másfél évszázadban Johann Friedrich Herbarttól Anton Szemjonovics Makarencóig nyilvánvalóan voltak olyan meghatározó külföldi egyéniségek, akik alapvetően befolyásolták a magyar pedagógia egészét. Nehéz lenne azonban egyetlen olyan könyvet is említeni, amely akár fél évtizedre is tényleges és széles körű pedagógiai sikert ért volna el. A létező szocializmusban unalmas, de valamiképpen veretes irodalmi szöveggyűjteményeken, silány művészettörténeti tankönyveken felnőtt nemzedék számára meghökkentő, hogy Moro úr-ból, ebből az irodalmi szemelvényekkel megtűzdelt fotóalbumból elsősorban 14–18 éves fiataloknak szánt pedagógiai segédkönyv lett. (Ilyesféle olvasmányokat a dolgozók iskoláinak legelvetemültebb tanulói sem mertek még a pad alatt sem lapozgatni.)

A vizuális kultúra jelentőségét az 1970-es évektől szokás élénken hangsúlyozni. A nálunk

sok tekintetben lényegesen fejlettebb világban élő svédek valahogy rábeszéltek a világot, hogy éppen Moro úr tanítsa meg látni a képeket, olvasni a könyveket.

Természetesen Moro úrnak is megvan a maga hősi múltját felidéző, sőt őt valamiféle nyugati szamizdatszerűségből bestsellerré változtató eredettörténete. A mese szerint svéd entellektüelek (főleg könyvesek, fotósok, filmek) rábeszélésére Stockholm városa nagy propagandakampánnyal látott hozzá egy bizarr szerkesztési elvekre épülő könyv megjelentetéséhez (1992), amely fotóalbum ugyan, de mintegy mellékesen szövegeket is tartalmaz az irodalom és a gondolkodás egész történetéből.

Az ekkor még a svédeknek is rejtélyes Moro úr állítólag amerikai hűtőgépszerelő volt, aki 1923-ban furcsa kísérlete révén megpróbálta bizonyítani, hogy az állásukat elvesztett munkásokat jégtömbbe lehetne fagyasztani (ő maga fél órát töltött lefagyasztva) és abban a boldog jövőben felolvasztani, amikor a gazdaság ismét felfelé ível. Az eseményt bemutató képet 1975-ben hozta nyilvánosságra a New York-i Museum of Modern Arts (címlap és 282–83.).

Az eredeti terv szerint a könyvet ingyen osztották volna ki a stockholmi iskolákban, hogy növeljék a tanulók érdeklődését az egészségügyi pálya iránt. A Moro-kampány azonban rejtélyes – csak a stockholmi városi tanács archívumaiban nyomom követhető – módon elakadt, a munkatársakat elbocsátották vagy át-helyezték. A példányok többsége a raktárakban penészedett, ám ezzel ugyanakkor megkezdődött Moro úr új, underground élete.

A kiadott köteteknek azt a részét, amely eljutott hozzánk, a svéd diákok kezükbe vették, s nemcsak képeiket nézegették, hanem még szövegeiket is elolvasták! Ez pedig a neoanalfabetizmus felszámolásán munkálkodó svéd pedagógusokat is fellelkesítette. A Moro-példányokról szóló szóbeli, sőt írásbeli beszámolóik szerint ezek az egyébként nem túl rokonszenves kiadványok ténylegesen teljesítettek valamiféle oktatásbeli misziót. A szülők is igyekeztek újabb köteteket beszerezni, mivel a meglevők elhasználódtak – a jóhiszeműek szerint ronggyá olvasták őket.

Rejtélyes okból azonban a Moro-könyvhöz 1992 és 1997 között nehezen lehetett hozzájutni. A gyerekekhez került példányok – a he-

lyi elemzők hasonlata szerint – úgy jártak kézzől kézre, mint a földalatti ellenzéki mozgalom illegális iratai az egykori Szovjetunióban és Kelet-Európában. (Még az 1980-as évekbeli szamizdatosaink is szívesen cseréltek volna az 1990-es évek eleji svédekkel.) Szerze Svédországban nagy divat volt idézni és dicsérni a könyvet, tulajdonának viszont senki nem változott, ki-ki valaki másnál lapozgatta, aki viszont egy, az ismeretségi köréből való tizenévestől szerezte. Moro úr egy időre Svédország legkeresettebb könyve lett.

Később a Göteborgban MORO ÚR SIKERES FELENGEDTETÉSE címmel színpadra vitt musical és a könyv szellemében rendezett 1995-ös stockholmi „kulturális staféta” egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a Moro-kötet megalkotói ismét összefoghattak, s végül sikerült egy új kiadást tétő alá hozniuk (1997).

A kötetben a XX. századi fotósok fekete-fehér képeinek színe-javát, köztük rengeteg sokkolót találni, valamint egy ötletszerűen összeválogatott, de többnyire veretes olvasmányokból álló világirodalmi szöveggyűjteményt. A könyv az explicite egészségügyi vonatkozásokat sem kerüli (például emberfagyasztás, kasztválás), sőt egy Alina Reyes nevű szerző A HENTES című írásművének a témája kimondottan az erotika, az urológia és a pszichiátria határterülete (197–202.).

Mit csodálkozunk ezen: minden nemzedék elmondja, hogy a rá következő sokkal cifrábban káromkodik, mint a sajátja. A káromkodásban pedig a szakrális elkötelezettség és az alpári obszcenitás egyaránt jelen van. (Az evangélikus Svédországban felvetődött, hogy a könyv legyen kötelező konfirmációs ajándék.)

Moro úr globális s nem – hogy pedagógiánk itt méltatlanul háttérben maradó alakjának, Karácsony Sándornak kifejezésével éljek – sa-

játosan magyar észjárásra nevel, ez utóbbit a magyar kiadásban Ady Endre, Esterházy Péter, József Attila és Radnóti Miklós egy-egy rövid írása képviseli.

A technikailag szépen kivitelezett, „Szép Magyar Könyv-díjas – 2004” kötetben, elsősorban a szójegyzékben, tankönyvhöz méltatlan, de bájos és sok esetben a képzetbebb hazai középiskolások által nevetgélve korrigálható hibák találhatók. E hibák jelentős része rögtönzött tipológiával a következőképpen csoportosítható: korszerűtlenség („Volga: Európa legnagyobb folyója a Szovjetunióban”, 336.); felesleges betájolás („Varsó: Warszawa, Lengyelország fővárosa”, 335. – ezt mi itt Budapesten tudjuk, igaz, kicsit közelebb vagyunk); tökéletes eltájolás („Kafferek: a Dél-afrikai Köztársaságban, a Viktória-tó környékén élő bantu nyelvű nomád népcsoport”, 328. – a Viktória-tó kicsit északabbra, Uganda, Kenya és Tanzánia határán, de még Afrikában található, s a bantuk főleg ott élnek, a szintén a bantukhoz tartozó zulus pedig Dél-Afrikában); évszámbeli tévedés („Waterloo: község Brüsszel mellett, itt szenvedett Napóleon döntő vereséget 1818. június 18-án a brit és a porosz hadseregtől”, 336. – a waterlooi csata 1815-ben volt); név pontatlan leírása, pontatlan átirással tetézve (Macuo Basó esetében, 337.).

Lehet azonban, hogy ezek az apróságok érdektelenek, s ha a fiatalok ebből tanulnak, akkor majd olyan életszínvonalon fognak élni, mint a svédek, és tőlünk veszi a világ a harci repülőket, s ha Budapest önkormányzata is a stockholmiéhoz hasonlóan sikeres lesz, a mi Moro urainkból tanul a világ. A könyv nálunk támogatott ugyan, de egyelőre nem ingyenes: ára a 2004-es árjegyzékekben 2250–3500 Ft között lebegett.

Kicsi Sándor András